

Філософська думка

1

1976

Зміст

Назустріч XXV з'їзду КПРС

Високий обов'язок радянських філософів	3
Характерні риси соціалістичного способу життя	
Мокляк М. М. — Зближення класів і соціальних груп	9
Сирцов М. Г. — Політика і управління в соціалістичному суспільстві. Їх взаємозв'язок	19
Слово фахівцям спеціальних наук	
Ткаченко І. Г. (Кіровоград) — Трудове виховання та профорієнтація в сільській школі в умовах науково-технічної революції	27
Лой А. М. — Аналіз суспільно-історичного часу в «Капіталі» К. Маркса	31
Нікітіна А. Г. (Москва) — Передбачення і цілепокладання	38
Храмова В. Л. — Проблема категоріального синтезу в теоретичному природознавстві	46
Войтко В. І., Балл Г. О. — Узагальнена інтерпретація поняття моделі	58
Наукові повідомлення	
Лисенко М. Ф. (Херсон) — Естетичний компонент оцінки зрілості теорії	65
Курчиков Л. М. (Одеса) — Негентропійний принцип інформації і його філософське значення	70
На допомогу соціологові-практику	
Волович В. І. — Дослідження проблем соціалістичної дисципліни праці у виробничому колективі	77
Критика буржуазної ідеології	
Фіногеев С. Г. — Антикомуністична спрямованість буржуазно-націоналістичних доктрин	88
Пазенок В. С. — Неспроможність буржуазних етико-соціологічних концепцій науково-технічної революції	97
Кравченко В. П. — Ідеалістичне розуміння сутності людини у працях філософів Франкфуртської школи	106
Мітін О. М. (Харків) — Узбозтво баптистської концепції особистості	113
Проблемні огляди літератури	
Розробка соціологічних проблем управління суспільними процесами (1971—1975 рр.)	118
Рецензії	
Безклубенко С. Д. — Актуальні питання теорії і практики естетики	126
Кошарний С. О. — Критика інтуїтивізму сучасної буржуазної філософії	129
Максименко В. С. (Одеса) — Структура взаємовідносин у малих групах	132
Наші автори	135

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXV СЪЕЗДУ КПСС. Высокий долг советских философов. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Мокляк Н. Н.* — Сближение классов и социальных групп. ♦ *Сырцов Н. Г.* — Политика и управление в социалистическом обществе. Их взаимосвязь. СЛОВО ПРЕДСТАВИТЕЛЯМ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Ткаченко И. Г.* (Кировоград) — Трудовое воспитание и профориентация в сельской школе в условиях научно-технической революции. ♦ *Лой А. Н.* — Анализ общественно-исторического времени в «Капитале» К. Маркса. *Никитина А. Г.* (Москва) — Предвидение и целеполагание. *Храмова В. Л.* — Проблема категориального синтеза в теоретическом естествознании. *Войтко В. И., Балл Г. А.* — Обобщенная интерпретация понятия модели. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Лысенко Н. Ф.* (Херсон) — Эстетический компонент оценки зрелости теории. *Курчиков Л. Н.* (Одесса) — Негэнтропийный принцип информации и его философское значение. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Волович В. И.* — Исследование проблем социалистической дисциплины труда в производственном коллективе. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Финогеев С. Г.* — Антикоммунистическая направленность буржуазно-националистических доктрин. *Пазенок В. С.* — Несостоятельность буржуазных эτικο-социологических концепций научно-технической революции. *Кравченко В. П.* — Идеалистическое понимание сущности человека в трудах философов Франкфуртской школы. *Митин А. Н.* (Харьков) — Убожество баптистской концепции личности. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Разработка социологических проблем управления общественными процессами (1971—1975 гг.). РЕЦЕНЗИИ. *Бесклубенко С. Д.* — Актуальные вопросы теории и практики эстетики. *Кошарный С. А.* — Критика интуитивизма современной буржуазной философии. *Максименко В. С.* (Одесса) — Структура взаимоотношений в малых группах. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 25th CONGRESS OF THE CPSU. A Lofty Duty of Soviet Philosophers. TYPICAL FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *Mokljak N. N.* — Bringing Together of Classes and Social Groups. ♦ *Syrtsov N. G.* — Politics and Management in the Socialist Society. Their Interrelation. A WORD TO EXPERTS IN SPECIAL SCIENCES. *Tkachenko I. G.* (Kirovograd) — Labour Education and Professional Orientation in Rural School Under Conditions of Scientific-Technical Revolution. ♦ *Loj A. N.* — Analysis of Social-Historical time in "the Capital" by K. Marx. *Nikitina A. G.* (Moscow) — Forecast and Aim Setting. *Khramova V. L.* — A Problem of Categorical Synthesis in the Theoretical Nature Science. *Vojtko V. I., Ball G. A.* — Generalized Interpretation of the Idea of a Model. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Lysenko N. F.* (Kherson) — An Esthetic Component in Estimation of the Theory Maturity. *Kurchikov L. N.* (Odessa) — Nongentropic Principle of Information and Its Philosophical Significance. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Volovich V. I.* — Investigation of Problems of Socialist Discipline of Labour in a Production Body. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Finogeev S. G.* — Anticomunist Direction of Bourgeois-Nationalist Doctrine. *Pazенок V. S.* — Buncruptcy of Bourgeois Ethico-Sociological Conceptions of Scientific-Technical Revolution. *Kravchenko V. P.* — Idealistic Comprehension of the Human Essence in Works of Philosophers of the Frankfurt School. *Mitin A. N.* (Kharkov) — Poverty of the Baptist Conception of Personality. PROBLEM SURVEYS OF LITERATURE. Development of Sociological Problem of Controlling Social Processes (1971—1975). REVIEWS. *Besklubenko S. D.* — Urgent Problems of the Theory and Practice of Esthetics. *Kosharny S. A.* — Criticism of Intuitionism in Modern Bourgeois Philosophy. *Maksimenko V. S.* (Odessa) — Structure of Relations in Small Groups. OUR AUTHORS.

Назустріч ХХV з'їзду КПРС

«Основним завданням радянської науки є дальше розширення і поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства, підвищення її вкладу в розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва, підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих».

(З проекту ЦК КПРС до ХХV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки»).

Високий обов'язок радянських філософів

Наша ленінська партія надає першорядного значення науковому обґрунтуванню своєї політики, поєднанню революційної теорії з практичними діями мас. Озброєна безсмертним ученням марксизму-ленінізму, вона очолює будівництво комунізму в Радянській країні, благотворно впливає на процеси світового розвитку, розв'язує проблеми міжнародних відносин в інтересах боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес.

Серед принципових наукових основ політики КПРС почесне місце по праву посідає марксистсько-ленінська філософія. Керуючись її висновками, діалектико-матеріалістичним методом, досягненням інших суспільних наук, насамперед політичної економії і наукового комунізму, партія виробляє реалістичну програму, плани економічного, політичного, соціального і культурного будівництва, формує у громадян соціалістичного суспільства комуністичний світогляд, провадить послідовну боротьбу проти буржуазної ідеології, антикомунізму, правого і «лівого» ревізіонізму.

1.

Марксистсько-ленінська філософія має чітку класову орієнтацію; вона служить великій справі визволення робітничого класу, усіх трудящих, справі побудови соціалізму і комунізму. Її головні соціальні завдання — розробка актуальних проблем побудови нового суспільства, теоретичний аналіз закономірностей історичного прогресу, революційних процесів сучасної епохи.

Істотна роль марксистсько-ленінської філософії і в системі сучасного наукового знання: поглиблення досліджень і диференціація наук водночас значно посилюють потребу в синтезі і інтеграції наукових даних, підвищують значення методологічної функції філософської науки.

Усе це висуває завдання дальшої всебічної розробки діалектико-матеріалістичної загальнонаукової методології, узагальнення часткового теоретико-методологічного знання, критичного аналізу концепцій, що абсолютизують значення конкретних методик. Взаємозалежність між філософією, з одного боку, усією сукупністю суспільних і природничо-технічних наук — з другого, в сучасних умовах стає дедалі більшою; відповідно щораз більшу життєвість демонструє ленінська ідея союзу філософів-марксистів з представниками конкретно-наукового знання.

Помітно зростає роль діалектико-матеріалістичної філософії як невід'ємного елемента духовної культури розвинутого соціалістичного суспільства. Це зумовлено насамперед швидким зростанням освіти і політичної свідомості мас. У цих умовах марксистсько-ленінська філософія, що акумулює досягнення сучасного наукового знання і передові суспільні ідеї, виступає могутнім чинником ідейно-морального виховання нової людини, розширення її кругозору, становлення всебічно розвиненої особи.

Серйозні завдання постають перед філософією у зв'язку з аналізом сучасності, насамперед з вивченням світового революційного процесу і науково-технічної революції. Докорінні соціальні перетворення, що відбуваються у світі, і якісні зміни продуктивних сил становлять найважливіші специфічні риси нашої епохи. Дослідження їх закономірностей загалом і на прикладі окремих країн і регіонів є одним із магістральних напрямів роботи філософів-марксистів.

Важливе місце належить марксистсько-ленінській філософії у порівняльному вивченні ходу науково-технічної революції в умовах соціалізму і капіталізму. При цьому велике значення має ґрунтовна розробка проблем співвідношення науково-технічного і соціального прогресу, поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Особливої актуальності набуває критика різних технократичних теорій і буржуазно-апологетичних концепцій науково-технічної революції.

Дедалі пильнішої уваги потребує в наші дні розробка соціально-філософських проблем людини і її взаємодії з суспільством. Це диктується головним чином соціалістичними перетвореннями в ряді країн, які вперше в історії поставили в центр всього суспільного життя піклування про всебічний розвиток і добробут людини праці, викликали небувале піднесення продуктивних сил, істотні зміни в соціальній структурі суспільства, зростання його інтелектуального потенціалу, активності мільйонних мас трудящих.

Проблема людини посіла важливе місце у всій ідеологічній боротьбі на міжнародній арені. Наші класові супротивники створили цілу індустрію засобів масової інформації і ідеологічної обробки, посилено пропагують дуті фетиші буржуазної культури і способу життя, силкуючись відвернути людей від розмірковувань про соціалізм як єдино реальну і прогресивну альтернативу експлуататорському ладові. Радянські філософи, усі наші суспільствознавці покликані активно викривати спекуляції буржуазних ідеологів на проблемі людини, їх псевдонаукові філософські засади, які запозичують, як звичайно, свої аргументи у давно визнаних неспроможними реакційно-ідеалістичних систем.

2.

Шістдесяті і початок сімдесятих років характеризуються дальшим інтенсивним розвитком радянської філософської науки. Величезне значення для її творчого зльоту мали рішення XXIII і XXIV з'їздів КПРС, Пленумів Центрального Комітету партії, постанова ЦК «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», що визначили програмні завдання філософських досліджень на тривалу перспективу, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева з актуальних проблем комуністичного будівництва і світового суспільного розвитку.

За останні вісім років загін наукових і науково-педагогічних працівників у галузі філософської науки подвоївся, зросла їхня кваліфікація, розширилася і актуалізувалася проблематика досліджень. Підго-

товлені і видані монографії про ленінський етап марксистської філософії, роль робітничого класу в сучасному суспільстві, науково-технічну революцію. Проведена значна робота у справі дослідження всесвітньої і вітчизняної історії філософії. Завершується видання багатотомної «Історії філософії в СРСР» і «Історії діалектики». Разом з представниками природничих наук створені узагальнені праці з філософських проблем природознавства, зокрема серії книжок «Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство», «Ленінська теорія відображення і сучасна наука», що дістали широке визнання наукової громадськості. За минулі роки були проведені плідні наукові конференції з ряду актуальних проблем.

У країні ще ніколи не видавалась така кількість книжок з філософії: щорічно їх виходить понад 600 назв. Створені підручники з марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму для вузів. Видана перша в світі багатотомна марксистська філософська енциклопедія. Підготовлено значний загін кваліфікованих спеціалістів для республік, країв і областей.

Філософи місцевих наукових установ і вузівських центрів країни стали брати активнішу участь у розробці великих теоретичних проблем. Поглиблюється поділ наукової праці, відбувається своєрідна регіональна спеціалізація. Цей процес має велике позитивне значення, бо сприяє зростанню кваліфікації кадрів і якості наукових досліджень, поліпшує їх ділову координацію.

Неухильно зростає міжнародний авторитет нашої філософської науки. Все ширше розгортається співробітництво радянських філософів з колегами із братніх соціалістичних країн. Радянські філософи брали активну участь у підготовці і проведенні XV Всесвітнього філософського конгресу у Варні (Болгарія, 1973), X Міжнародного гегелівського філософського конгресу (Москва, 1974) та інших наукових форумів. Все це сприяло згуртуванню сил прогресивних учених.

Разом з тим, розглядаючи становище на філософському фронті з позицій головних завдань розвитку науки і практики комуністичного будівництва, слід підкреслити, що в роботі філософських наукових установ і факультетів університетів є істотні хиби. Основні з них полягають у тому, що не була налагоджена цілеспрямована робота по дослідженню низки кардинальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, слабо розробляються багато які актуальні питання, висунуті ходом сучасного суспільно-історичного розвитку. Досі не підготовлені капітальні праці з теорії матеріалістичної діалектики, матеріалістичного розуміння історії, комуністичної суспільно-економічної формації. Значна частка відповідальності за це лягає на Інститут філософії Академії наук СРСР, як головну філософську установу країни. Його робота ще не відповідає тим можливостям, які він має, і тим завданням, які перед ним ставляться.

Центральний Комітет КПРС уточнив основні напрями діяльності Інституту філософії в сучасних умовах. Колектив інституту покликаний зосередити свої зусилля на розробці корінних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, дослідженні закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства і його переходу до комунізму, аргументованіше, гостріше і глибше критикувати буржуазну ідеологію і ревізіонізм. На Інститут філософії покладені також відповідальні завдання в справі підготовки кадрів вищої кваліфікації, координації і планування філософських досліджень у масштабах усієї країни.

Потребує серйозного поліпшення і діяльність журналів «Вопросы философии» і «Философские науки». Їхнім редакціям і авторському

активу належить забезпечити глибше висвітлення корінних питань марксистсько-ленінської філософії, особливо діалектичного і історичного матеріалізму, високі ідейно-теоретичні якості друкованих праць, вести активнішу боротьбу з виявами поверхового, компілятивного підходу до наукової роботи.

3.

Нинішній стан філософських досліджень в нашій країні, необхідність послідовного застосування марксистсько-ленінської теорії і методології в конкретних науках, в практиці комуністичного будівництва потребують створення праць, які б глибоко і всебічно узагальнювали процеси суспільно-історичного розвитку і сучасні наукові дані.

Серед завдань, що стоять нині перед філософською наукою, центральною виступає розробка теорії діалектики. В. І. Ленін називав діалектику «революційною душею марксизму», вважав діалектичний матеріалізм найбільш передовою науковою філософською теорією, убачав у ній світоглядну, методологічну основу плідного союзу філософії з усіма іншими суспільними і природничо-технічними науками.

Радянські філософи провели чимало досліджень з категорій і законів діалектики, теорії відображення, філософських питань природознавства, логіки і методології наукового пізнання, історії світоглядних ідей, багато зусиль присвятили вивченню відповідних аспектів теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму. Однак результати таких досліджень поки що далеко не рівноцінні.

У минулий період філософи більше досліджували проблеми діалектики як логіки і теорії пізнання, але менше вивчали діалектику різних сфер об'єктивної дійсності. В результаті послаблені вивчення діалектики суспільного розвитку і розробка методологічних проблем суспільних наук, зокрема політичної економії, недостатньо здійснюється філософський синтез новітніх даних суспільствознавства. Праці Інституту філософії АН СРСР з історії діалектики виходили з великим запізненням, а з теорії діалектики ось уже кілька років перебувають на підготовчій стадії.

Виняткової актуальності набувають проблеми марксистсько-ленінської соціально-філософської теорії — історичного матеріалізму. Тривалий час вона розвивалась переважно в рамках філософії і викладалась як філософська дисципліна. За останні півтора — два десятиріччя з історичного матеріалізму було виділено проблематику теорії наукового комунізму, крім того, «відокремилась» галузь конкретних соціологічних досліджень. Дедалі більшого розвитку дістають і відносно самостійнішими стають такі філософські дисципліни, як етика, естетика, науковий атеїзм. Все це, зрозуміло, не ставить під сумнів генетичний і методологічний зв'язок, який існує між цими галузями філософського знання і стає дедалі розгалуженішим.

Прогресуючі процеси диференціації і конкретизації зробили предметом обговорення і дискусій визначення специфічної проблематики кожної із соціологічних дисциплін, проблеми рівнів дослідження і комплексного вивчення соціальних явищ і процесів, співвідношення закономірностей різних порядків та ін. До цього часто додавалися і труднощі науково-організаційні, кадрові. Відбувся певний відтік спеціалістів у більш конкретні галузі соціологічного знання, виявилася невиправдано послабленою розробка загальнотеоретичних проблем історичного матеріалізму.

Партія спрямовує радянських філософів на підготовку концептуальних праць, що розвивають історичний матеріалізм і як загально-

соціологічну теорію, і як соціально-філософське знання. Важливо створити в співдружності з іншими суспільствознавцями комплексну узагальнюючу працю з марксистської теорії історичного процесу. Філософам соціального профілю належить разом з ученими інших гуманітарних спеціальностей створити також цілу галузь досліджень методологічних питань суспільних наук.

Істотне значення для розробки філософських проблем і підвищення кваліфікації кадрів має дальший розвиток досліджень історії філософської і суспільної думки. Серед інших важливих праць — підготовка багатотомної праці з історії марксистсько-ленінської філософії. Таке спеціальне дослідження провадиться в нас уперше.

Велику роботу належить здійснити всім філософським кадрам у справі дальшого розгортання аргументованої критики буржуазних і ревізіоністських концепцій, викриття маоїстської фальсифікації матеріалістичної діалектики. Слід давати глибший теоретичний аналіз нових, «модернізованих» варіантів ідеалізму і метафізики, проповідей деідеологізації, буржуазно-ліберальних і сектантсько-догматичних тлумачень марксизму, спроб використання з цією метою проблем гуманізму і культури, вчасно викривати зміни, що відбуваються в стратегії і тактиці наших супротивників, викривати їхні витончені методи боротьби проти реального соціалізму, його ідеології, способу життя і моралі.

4.

Партійні рішення поставили перед ученими не тільки нові теоретичні завдання, але й потребували нових методів і стилю їхньої роботи, нових принципів її організації.

Перше серед них — підвищення вимог до якості науково-дослідницьких праць, значне збільшення питомої ваги фундаментальних досліджень. Важливо пам'ятати, що під фундаментальністю розуміється не формат і багатотомність видань, а приріст знань, що міститься в них, відкриття не відомих раніше закономірностей і тенденцій, глибокі узагальнення нагромаджененого наукою теоретичного і фактичного матеріалу. Підготовка таких праць потребує проведення попередніх пробних досліджень, виявлення перспективних ідей і розробки загальної концепції, аналізу світової літератури з даних проблем і, що особливо важливо, правильного підбору керівника теми і творчого колективу.

Друге — комплексність, всебічність філософського вивчення об'єкта. Організація комплексних досліджень, об'єднання зусиль учених різних спеціальностей стає в сучасних умовах найактуальнішим завданням в науковій роботі. Практика управління в соціалістичному суспільстві не може ґрунтуватися свої рішення тільки на економічному або соціологічному аналізі проблеми. Вона повинна, крім того, враховувати демографічні, правові, організаційні, політико-ідеологічні, соціально-психологічні та інші компоненти суспільного явища.

Третя вимога до наукових досліджень полягає в істотному підвищенні якості аналізу реальних суспільних процесів. Тепер, як ніколи раніше, важливі конкретна і оперативна науково-дослідницька робота, тісно пов'язана з практикою управління суспільством, вивчення реальних форм і тенденцій суспільного розвитку, передбачення наслідків тих чи інших заходів. Широке розгортання таких досліджень, безперечно, конкретизує, збагатить теоретичну і ідеологічну роботу, зробить її результати дійовішими в комуністичному будівництві.

Досягати нових плідних результатів можна, лише будучи на рівні тих високих вимог, що їх ставлять перед спеціалістами в галузі марксистсько-ленінської філософії наша партія, радянський народ, практика

комуністичного будівництва, навчаючись практично все життя у великих вчителів пролетаріату — творців справді революційної науки, якомога глибше проникаючи в лабораторію їхнього творчого пошуку. До скарбниці неоціненної ідейної спадщини Маркса, Енгельса, Леніна слід ставитись по-хазяйському, а це означає не тільки зберігати її, але і якомога повніше оволодівати нею для того, щоб зуміти її примножити.

Неодмінною умовою розвитку філософської науки, як, мабуть, жодної іншої, є створення атмосфери справді дружньої роботи, турботливе вирощування, збирання і концентрація кваліфікованих, талановитих сил, по-партійному уважне і водночас вимогливе ставлення до висловлюваних поглядів, широко поставлений, систематичний обмін думками, товариські дискусії з нерозв'язаних проблем, справедлива критика і самокритика. З комуністичною науковою етикою несумісні хоч би найменші претензії на чю б то не було монополію і прояви групівщини, хоч би чим вона виправдувалась. Часом необгрунтовані дошкульні оцінки розвідувальних наукових робіт, що спричиняють гальмування думки і зручні лише для некомпетентних осіб, так само як ідейно-методологічна безхребетність, розмивання принципів, що призводять до теоретичних і політичних помилок, однаково неприйнятні в середовищі філософів-марксистів, перебувають в явній суперечності з їхнім партійним і професіональним обов'язком.

Здійснити завдання такого масштабу і значення, які тепер ставить перед філософською наукою партія, — означає забезпечити правильну розстановку кадрів, розв'язувати актуальні завдання творчо, неухильно провадити науковий пошук. Йдучи назустріч XXV з'їзду КПРС, радянські філософи повинні всемірно підвищувати теоретичний рівень своєї роботи, піклуватися про її практичну віддачу, про свій реальний вклад у загальнонародну справу.

«ПРАВДА», 19 ВЕРЕСНЯ 1975 р.

М. М. МОКЛЯК

Зближення класів і соціальних груп

Радянський народ, успішно виконавши дев'яту п'ятирічку, з великими творчими і трудовими досягненнями в економічній, соціальній, політичній, духовній сферах суспільного життя зустрічає XXV з'їзд КПРС — найвищий форум нашої партії. Розвинуте соціалістичне суспільство, побудоване в нашій країні завдяки самовідданій праці радянських людей під керівництвом Комуністичної партії, мобілізує нині свій величезний виробничий і творчий потенціал на дальше розгортання комуністичного будівництва, розвиток соціалістичних суспільних відносин.

Одним з вирішальних завдань комуністичного будівництва є становлення нових, комуністичних суспільних відносин, у основі якого лежить процес зближення класів і соціальних груп соціалістичного суспільства. У проекті ЦК КПРС до XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» зазначається: «На основі зростання економіки і підвищення ефективності суспільного виробництва забезпечити більш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу, послідовний розвиток соціалістичного способу життя, дальше вдосконалення соціальної структури радянського суспільства»¹. З удосконаленням суспільних відносин розвинутого соціалізму відбуваються якісні перетворення у соціальній структурі радянського суспільства, які виявляються насамперед у поступовому і цілеспрямованому подоланні відмінностей, які ще наявні між трудящими класами, соціальними групами і прошарками, між розумовою і фізичною працею, між містом і селом. Мірою переростання соціалістичних суспільних відносин у більш досконалі, комуністичні відносини відбувається і перехід від класово-диференційованої структури соціалістичного суспільства до соціально-однорідної структури суспільства комуністичного.

Вивчення умов і механізмів зближення класів і соціальних груп у розвинутому соціалістичному суспільстві сприяє теоретичній розробці і дальшому впровадженню, в життя наукових методів удосконалення його класової та внутрішньо-класової структури, соціалістичного способу життя, що, безперечно, має безпосередній вихід у практику комуністичного будівництва. Надзвичайна складність, багатогранність дії різноманітних (безпосередніх і опосередкованих, прямих і зворотних) чинників зближення класів і соціальних груп потребує системного, філософсько-соціологічного їх розгляду, дослідження взаємозв'язку загальних закономірностей розвитку соціальної структури і формування соціалістичного способу життя. У способі життя акумулюється багато характеристик і чинників життєдіяльності класів, соціальних груп і окремих індивідів — отож, певні соціально-класові відносини характеризують і відповідний їм спосіб життя. Зменшення чи збільшення соціаль-

¹ Проект ЦК КПРС до XXV з'їзду. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. К., 1975, стор. 69.

ної дистанції²⁻³ між класами і соціальними групами як характерна риса певного способу життя зумовлене існуванням закономірного зв'язку між характером суспільної формації і відповідною їй системою суспільних відносин, які визначають і соціально-класову структуру суспільства, і спосіб суспільного життя людей.

Соціалістичний спосіб життя, який визначається соціалістичним способом виробництва, соціалістичними виробничими відносинами, є полярною протилежністю буржуазному способу життя. Характерними рисами соціалістичного способу життя є соціалістичний колективізм, органічне поєднання суспільних і особистих інтересів, непримиренність до експлуатації ігноблення, класова солідарність із трудящими усього світу, інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм, висока трудова й соціально-політична активність, комуністична ідейність і моральність.

Дослідження процесу зближення класів і соціальних груп як однієї з істотних рис соціалістичного способу життя — складне завдання, бо у цьому процесі виявляються і взаємодіють усі сторони й сфери життєдіяльності соціалістичного суспільства. Розглянемо ж, які об'єктивні умови слугують ґрунтом для зближення класів і соціальних груп у соціалістичному суспільстві. Цей аспект проблеми має велике теоретичне й практичне значення, бо саме зближення класів і соціальних груп притаманне лише соціалістичному суспільству, соціалістичному способу життя.

У способі життя органічно поєднуються об'єктивні соціальні характеристики суспільства і реальна поведінка, діяльність людей, вони становлять зв'язок об'єктивного і суб'єктивного. Марксизм-ленінізм виходить з визнання визначальної ролі об'єктивних умов, соціально-економічного становища людей щодо способу їхнього життя. Соціалістична революційна перебудова суспільства, скасовуючи приватну власність на засоби виробництва, охоплює і суспільні відносини, змінює соціально-класову структуру і сам спосіб життя суспільства. Закономірним наслідком цих перетворень є формування нової соціально-класової структури соціалістичного суспільства і соціалістичного способу життя.

Соціальна структура соціалістичного суспільства характеризується союзом двох дружніх класів — робітничого класу і колгоспного селянства, а також інших соціальних груп і прошарків. Керівна роль тут належить робітничому класові, який становить найчисленнішу частину населення нашої країни (за даними 1975 року, робітничий клас становив 60,9%, колгоспне селянство — 17,1%, а службовці та інтелігенція — 22,0%)⁴⁻⁵. За своєю природою ці класи принципово відмінні від класів буржуазного суспільства. У соціалістичному суспільстві немає класів експлуататорів і експлуатованих; отже, ліквідовано і антагонізм між класами, між усіма соціальними групами. Це стало можливим завдяки ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Націоналізація виробництва з необхідністю була доповнена й поглиблена перебудовою всіх інших сфер суспільного життя.

За капіталізму націоналізація не тотожна ні ліквідації приватної власності, ні знищенню капіталістичних антагоністичних відносин і капіталістичної експлуатації, бо вона, по суті, спрямована на модифі-

²⁻³ Термін «соціальна дистанція» є своєрідною метафорою, яка вживається тут як наочний конструкт. Хоча науковий зміст цього терміна ще не набув усталеного визначення, ним послуговуються деякі радянські дослідники (див., напр.: Галкин А. А. Социальные последствия научно-технической революции и классовая борьба. У кн.: Рабочий класс — главная революционная сила. М., 1973, стор. 377).

⁴⁻⁵ Див.: СССР в цифрах в 1974 году. М., 1975, стор. 43.

кацію капіталізму. Навіть після такої націоналізації держава, виступаючи від імені монополістичної буржуазії («сукупного капіталіста»), захищає її інтереси, отже, залишається капіталістичною машиною для «законної» експлуатації робітничого класу. «Кроки до більшої монополізації і більшого одержавлення виробництва неминуче супроводяться посиленням експлуатації трудящих мас, посиленням гніту, утрудненням відсічі експлуататорам, посиленням реакції і військового деспотизму і разом з тим неминуче ведуть до неймовірного зростання прибутку великих капіталістів за рахунок всіх інших верств населення, до закабалення трудящих мас на багато десятиріч даниною капіталістам...»⁶

Тільки соціалістична революція, знищуючи капіталістичний спосіб виробництва і ліквідуючи приватну власність на засоби виробництва, формує нову соціально-класову структуру суспільства, новий, соціалістичний уклад життя, створює об'єктивні умови для зближення всіх класів і соціальних груп за їх відношенням до засобів виробництва.

Практичний досвід соціалістичного будівництва у нашій та інших соціалістичних країнах блискуче підтвердив марксистсько-ленінське передбачення того, що корінні перетворення класів, класових відносин, способу життя стають можливими лише на основі диктатури пролетаріату, під керівництвом Комуністичної партії, яка «виражає соціалістичні інтереси і комуністичні ідеали *робітничого класу*»⁷.

Робітничий клас — головна революційна сила суспільного розвитку. Його провідна роль зумовлюється передусім місцем у системі суспільного виробництва, його організованістю, дисциплінованістю, свідомістю, колективізмом, винятковим політичним авторитетом. Робітничий клас у нашій країні збільшується як кількісно, так і якісно — зростає освітній рівень робітників, їхня кваліфікація, дедалі активізується їх участь у раціоналізаторстві, у громадському житті. Як авангард, ядро соціалістичного суспільства робітничий клас робить найбільш істотний вплив на формування соціалістичного способу життя.

У соціалістичному суспільстві зближення класів і соціальних груп здійснюється на основі нового відношення до засобів виробництва, яке, як відомо, виявляється у формах власності. Однотипність двох форм соціалістичної власності (загальнонародної і колгоспно-кооперативної) є визначальним об'єктивним чинником соціальної спорідненості і водночас мірою соціальної відмінності між робітничим класом і селянством.

Внаслідок переведення індивідуального селянського господарства на шлях колективізації в селянстві відбулися докорінні зрушення — соціалістична за характером колгоспно-кооперативна власність стала основою формування соціалістичного способу життя на селі. На цій основі селянство перетворилося у розвинутий соціалістичний клас, зблизилося за рівнем і способом життя з робітничим класом. З існуванням двох однотипних форм соціалістичної власності пов'язане існування і двох споріднених класів. Але, хоча злиття цих форм власності в єдину загальнонародну власність сприяє зближенню робітничого класу і селян, останнє не зводиться лише до цього. В. І. Ленін підкреслював, що класові відмінності між людьми не можна усунути відразу. Для повної ліквідації класів треба не тільки скасувати «*усяку* приватну власність на засоби виробництва, треба знищити як різницю між містом і селом, так і різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці»⁸.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 31, стор. 431—432.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 83.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 39, стор. 15.

Основні способи злиття двох форм власності — це насамперед зростання технічної оснащеності сільського господарства, його індустріалізація, значне збільшення капітальних вкладень, перетворення сільськогосподарської праці на високо механізовану, кваліфіковану працю і на цій основі — підвищення продуктивності праці. Це — й розвиток міжколгоспного, колгоспно-радгоспного, колгоспно-державного будівництва і об'єднань, це й далі зростання ролі суспільних фондів споживання, поступова перебудова усього життя колгоспників. Усі зазначені соціальні перетворення сприяють зближенню у рівні і способі життя дружніх класів і соціальних груп нашого суспільства.

Іншим чинником, що сприяє зближенню класів і соціальних груп, є суспільна організація праці, яка насамперед виявляється в управлінні трудящими справами держави взагалі і керівництві виробництвом зокрема. У соціалістичному суспільстві вирішальна роль у суспільній організації праці належить робітникам, колгоспникам, службовцям та інтелігенції — всім трудящим, які через державні і господарські органи беруть участь в управлінні виробництвом.

У буржуазному суспільстві роль особи у суспільній організації праці зумовлюється приватною власністю на засоби виробництва, а за соціалізму — працею, точніше характером праці⁹. Поділ праці на фізичну й розумову, кваліфіковану й некваліфіковану, керівну й виконавську тощо і закріплення за цими, соціально неоднаковими різновидами праці певних категорій працівників зумовлює і відмінності у їх ролі в суспільній організації праці. Зазначені різновиди, безперечно, є складовими характеру праці. Але водночас вони виражають і різні (нерівноцінні) з соціального боку аспекти характеру праці; отож, можна сказати, що різні сторони останнього, оскільки типологізація тут відбувається за соціально неоднаковими чинниками, нетотожні за соціальним змістом. За соціалізму структура трудової діяльності однієї й тієї самої людини або групи людей може мати численні комбінації — наприклад, фізичну — кваліфіковану — керівну, або розумову — кваліфіковану — виконавську тощо, однак це не означає, що людина тут прикута до своєї професійної діяльності. Істотна перевага соціалізму над капіталізмом у галузі організації праці полягає в тому, що в нашому суспільстві кожному працівникові створені усі об'єктивні умови для того, щоб активно брати участь в організації усього суспільного виробництва та суспільного життя загалом. В антагоністичних суспільствах робітники фізичної праці, як правило, за їхню роллю у суспільному виробництві, за їх відношенням до засобів виробництва належать до експлуатованого класу. Як видно, один і той же чинник у різних суспільних формаціях відіграє зовсім не однакову роль. Якщо в антагоністичних суспільствах він (визначаючись насамперед приватною власністю на засоби виробництва) виконує класово-диференціюючу роль, то у соціалістичному суспільстві цей же чинник обумовлюється вже передусім характером самої праці, а не формою власності, — отож, і виконує тут вже не класово-, а соціально-диференціюючу роль. За соціалізму характер праці, охоплюючи різні види праці, в цілому співпадає з роллю працівників у суспільній організації праці¹⁰.

⁹ Характер праці часто ототожнюють зі змістом праці. Ми ж приєднуємося до тих дослідників, котрі вважають, що зміст праці виражає її технічний або технологічний аспект, а характер праці (зрозуміло, до певної міри) — аспект соціального поділу праці, отож, — і «соціальне обличчя» тієї чи іншої групи людей.

¹⁰ Збіг характеру праці людей і їх ролі у її суспільній організації аргументовано доведено зокрема у працях Руткевича М. М. (Див., напр.: Процессы изменения социальной структуры в советском обществе. Свердловск, 1967, стор. 77; Його ж: Тенденции развития социальной структуры советского общества. М., 1975, стор. 4—9).

Основний напрям зближення класів і соціальних груп за характером праці у соціалістичному суспільстві — це підвищення загальноосвітнього і професійно-кваліфікаційного рівня робітників, колгоспників, службовців та інтелігенції, всіх трудящих нашої країни. Водночас слід враховувати, що характер праці на відміну від інших чинників соціально-класової диференціації не втратить свого значення в майбутньому розвитку суспільства. Відмінності між людьми за характером праці, ще істотні за соціалізму, очевидно, з певними модифікаціями залишаться і надалі.

Оскільки характер праці є однією з істотних характеристик способу життя, то зближення всіх категорій працівників за характером праці є разом з тим і зближенням їх за способом життя. Це фронтальне зближення має першорядне значення у практиці комуністичного будівництва, бо й самі зміни, що його продукують, безпосередньо пов'язані з базисними — економічними і соціальними — сторонами життєдіяльності людей.

Зближення між класами і соціальними групами за характером праці сприяє за соціалізму відповідному їх зближенню за способом і рівнем оплати праці. Зрозуміло, що відмінності між людьми за способом і рівнем оплати праці зумовлюються не тільки характером праці, а значною мірою — наявністю двох форм соціалістичної власності, бо неоднаковий рівень їх розвитку спричиняє різницю у способі і рівні оплати праці робітників і колгоспників. Конкретно це виявляється в тому, що при здійсненні єдиного соціалістичного принципу розподілу за працею робітники отримують заробітну плату у грошовій формі із загальнодержавних фондів споживання, тоді як колгоспники одержують її і в грошовій, і в натуральній формі із колгоспних фондів споживання (до того ж, як відомо, колгоспники частину свого доходу дістають від індивідуального підсобного господарства).

Зближення за способом і рівнем оплати праці колгоспників з робітниками та службовцями відбувається з упровадженням гарантованого мінімуму щомісячної заробітної плати і соціального забезпечення колгоспників. І хоча середній рівень доходу колгоспників загалом по нашій країні ще не досяг середнього рівня доходу робітників, але темп зростання доходу колгоспників вищий, ніж у робітників та службовців. Так, наприклад, реальні доходи робітників та службовців у перерахунку на одного працюючого зросли з 1940 по 1974 рік у 3,4 раза, а реальні доходи колгоспників — у 5,6 раза¹¹. Уже сьогодні передові, економічно розвинуті колгоспи за рівнем оплати праці не поступаються радгоспам і промисловим підприємствам.

Аналізуючи процес зближення рівнів добробуту життя всіх соціальних груп нашого суспільства, треба враховувати не тільки розмір заробітної плати, а й такий важливий чинник соціальної інтеграції у сфері розподілу, як прискорене зростання суспільних фондів споживання. Як відомо, за рахунок цих фондів у нашій країні забезпечується безплатне навчання та підвищення кваліфікації, безплатна медична допомога, оплата пенсій, стипендій, відпусток, допомога багатодітним тощо. Якщо реальна середньомісячна заробітна плата з 1960 по 1974 рік зросла від 80,6 до 140,7 карбованця, то середньомісячна заробітна плата разом з виплатами і пільгами з суспільних фондів споживання зросла відповідно за цей же час від 107,7 до 190,2 карбованця¹². Коли

¹¹ Див.: СССР в цифрах в 1974 году. М., 1975, стор. 178.

¹² Див.: СССР в цифрах в 1974 году. М., 1975, стор. 167.

ж врахувати виплати й пільги із суспільних фондів споживання, що припадають на душу населення, то (в перерахунку на одну сім'ю) середньомісячна заробітна плата в 1974 році становила 342 карбованці¹³.

За соціалізму важливою підоймою подальшого зближення класів і соціальних груп є духовний розвиток суспільства на основі марксистсько-ленінського світогляду, який є ідейно-теоретичним фундаментом соціалістичної суспільної свідомості. Це зближення відбувається не тільки за освітнім рівнем, але й за ступенем інтелектуального, духовного розвитку, культури загалом, за рівнем професійної і кваліфікаційної підготовки, за суспільно-політичною активністю і моральними якостями тощо.

Соціалістична культура, соціалістичний спосіб життя радянського народу — це витвір і надбання усіх соціальних груп і прошарків, усіх класів, націй і народностей Радянського Союзу. Нині такі характерні ознаки соціалістичного способу життя трудівника комуністичного будівництва, як висока свідомість, організованість, комуністична ідейність, колективізм, дисциплінованість, політична, духовна та моральна зрілість стали невід'ємними рисами соціалістичного способу життя для всіх трудящих нашої країни, незалежно від їх соціально-класової, професійно-кваліфікаційної, освітньої чи національної приналежності.

За роки соціалістичного будівництва у нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ, що характеризується спільністю цілей, ідеології, духовної культури, комуністичного світогляду, новими, гармонійними відносинами — відносинами дружби і співробітництва між класами і соціальними групами, націями і національностями. Економічна, соціально-політична і духовна єдність усіх націй і національностей нашої країни зумовила становлення однотипного за змістом і національного за формою соціалістичного способу життя. Зближення способу життя націй і національностей нашої країни — характерна риса розвинутого соціалізму.

Комуністична партія і соціалістична держава приділяють велику увагу духовному розвитку всіх груп населення соціалістичного суспільства, зростанню їх загальноосвітнього та професійно-кваліфікаційного рівня, дальшому піднесенню їх творчого потенціалу. Завдяки політиці партії в цій галузі значною мірою зменшилася відмінність у рівні освіти між робітниками, колгоспниками, службовцями та інтелігенцією. Так, відмінність у рівні освіти робітників, з одного боку, і спеціалістів і службовців — з другого, у 1939 р. характеризувалася співвідношенням 1 : 6,4; у 1959 р. вона зменшилася до 1 : 2,3, а у 1975 р. — до 1 : 1,4. У колгоспників порівняно із спеціалістами і службовцями різниця в освітньому рівні зменшилась від 1 : 30 у 1939 р. до 1 : 1,9 у 1975 р. Зрозуміло, що таке зменшення різниці в рівні освіти зумовлюється об'єктивними і суб'єктивними умовами соціальної дійсності, які водночас визначають і найбільш прискорений темп зростання освітнього рівня робітників, а особливо колгоспників. Якщо кількість службовців та спеціалістів, які мали вищу і середню (повну і неповну) освіту на 1000 чоловік збільшилася з 1939 по 1975 рік у 1,8 раза, робітників — відповідно у 8,3 рази, то для колгоспників кількість працівників з такою освітою зросла за цей же період у 28 разів¹⁴.

В умовах науково-технічного прогресу освіта (загальна та спеціальна) є необхідною передумовою ефективного функціонування не тільки виробництва, а й усіх сфер суспільного життя. Для успішного станов-

¹³ Там же.

¹⁴ Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1974 г. М., 1975, стор. 42.

лення нових, перспективних професій найбільше значення має рівень загальної і професійної підготовки працівника, його здатність підвищувати свою кваліфікацію, використовувати усі знання, дані йому освітою. Чим вищий рівень освіти, тим швидше працівник досягає майстерності, вищого рівня кваліфікації, тим менше часу потрібно працівнику, щоб оволодіти більш високим розрядом. Наприклад, для здобуття III розряду робітнику, який має освіту у чотири класи, потрібно 4,06 року, з освітою сім класів — 2,9 року, а з середньою освітою — лише 1,78 року. Для переходу з III на IV розряд наладчику з освітою чотири класи потрібно 4,2 року, з освітою сім класів — 3,0, десять класів — 1,8 року, для переходу на V розряд відповідно — 4,5, 3,3 і 2,0 року¹⁵. Від підвищення загальноосвітнього рівня кваліфікація працівників зростає у 3,4 раза, а від спеціальної освіти — у 5,4 раза швидше, ніж від збільшення трудового стажу¹⁶.

Отже, зростання культурно-технічного рівня трудящих — показник економічного потенціалу країни, свідчення розвиненості соціалістичного способу життя. «З цією метою, — зазначається у проекті ЦК КПРС до XXV з'їзду партії, — передбачити: ...зростання освітнього і культурно-технічного рівня трудящих, ... використання дедалі ширших можливостей для дальшого розвитку соціалістичної демократії, прояву громадської активності та ініціативи трудящих, участі їх в управлінні виробництвом»¹⁷.

Зближення класів і соціальних груп у соціалістичному суспільстві в умовах сучасної науково-технічної революції відбувається внаслідок дедалі більшої інтелектуалізації праці, через зростання питомої ваги тих категорій працівників, у трудовій діяльності яких переважають інтелектуальні функції, що потребують високого рівня загальної і професійної освіти.

У період комуністичного будівництва усі основні напрями зближення класів і соціальних груп, про які йшлося вище, перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Вони не ізольовані один від одного, бо виражають взаємопов'язані сторони єдиного процесу соціального розвитку — процесу формування соціально однорідного комуністичного суспільства. За своїми корінними інтересами, цілями і переконаннями соціалістичні класи і соціальні групи практично не мають відмінностей, і в цьому відношенні наше радянське суспільство вже досягло однорідності.

У соціалістичному суспільстві зближення класів і соціальних груп значною мірою реалізується через механізм процесів соціальної мобільності. Так, упровадження нової техніки, створення нових індустріальних центрів сприяє масовому переміщенню і перерозподілу робітників між різними сферами діяльності, галузями виробництва, професіями. А це і собі призводить до істотних змін у становищі окремих індивідів або груп людей, у їх ролі в розвитку соціальної структури нашого суспільства. Такі зміни соціального становища називаються соціальними переміщеннями. Іншою формою соціальної мобільності індивідів є їх професійно-кваліфікаційне, чи, якщо брати його у більш широкому контексті, соціальне зростання. Представники певних соціально-професійних груп, прошарків можуть поступово змінювати свої основні со-

¹⁵ Див.: Крєвнєвич В. В. Влияние научно-технического прогресса на изменение структуры рабочего класса СССР. М., 1971, стор. 155—156.

¹⁶ Див.: Актуальные проблемы воспроизводства и рационального использования рабочей силы. Зб. ст. Таллін, 1971, стор. 49—51.

¹⁷ Проект ЦК КПРС до XXV з'їзду. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, стор. 69—70.

ціальні ознаки, від яких залежить їх соціальний статус (освіту, кваліфікацію, громадсько-політичну активність, заробітну плату, форми використання вільного часу, ціннісні орієнтації), залишаючись, проте, у межах класів і соціально-професійних груп. Зрозуміло, ці конкретні процеси у реальній дійсності злиті, з'єднані і, як звичайно, у «чистому» вигляді не спостерігаються.

У соціалістичному суспільстві соціальні переміщення і соціальне зростання індивідів є важливим механізмом подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою, кваліфікованою та некваліфікованою працею, механізмом стирання соціальних відмінностей між класами, групами, прошарками, тобто одним із способів досягнення соціальної однорідності.

Наше суспільство створює об'єктивні передумови для досягнення соціальної однорідності. Соціальне зростання і соціальні переміщення надають можливості всім членам соціалістичного суспільства досягнути й виконувати таку діяльність, яка відповідає рівню їх підготовки, внутрішнім потребам та інтересам. Ці процеси зумовлюють перерозподіл працівників між галузями суспільного виробництва і задовольняють, з одного боку, попит окремих ланок народного господарства на робочу силу відповідного профілю і кваліфікації, а з другого — індивідуальні запити працівників. На цій підставі можна визначити основні функції соціальної мобільності. Перша з них сприяє підвищенню ефективності виробництва, друга — максимальному розвитку особистості працівника, бо ґрунтується на факті зростання відповідності між його індивідуальними запитами та тією діяльністю, якою він займається. Нарешті, третьою функцією є удосконалення соціальної структури суспільства, розвиток соціалістичного способу життя. Слід зазначити, що межі між соціальними групами, прошарками, відмінності між сферами діяльності у нашому суспільстві не є застиглими, а тому значна кількість людей може переходити від одного класу (чи соціальної групи) до іншого, у відповідності із загальними закономірностями розвитку соціально-класової структури соціалістичного суспільства.

На відміну від соціалістичного суспільства, за капіталізму процеси соціального переміщення відбуваються в умовах класового антагонізму і є, в основному, внутрішньокласовими, професійними, мають стихійний характер.

Буржуазні теоретики — прибічники теорії «соціальної мобільності», абстрагуючись від відмінностей між суспільно-економічними формаціями, від оцінки сутності виробничих відносин і природи класової структури, твердять, ніби не спосіб виробництва визначає характер і специфіку процесів соціальної мобільності, а сама величина (інтенсивність) мобільності є визначальною характеристикою суспільства. Інтенсивність соціальної мобільності вони вимірюють на основі переміщень людей не між класами і соціальними групами, а між так званими «стратами», чинники утворення яких добираються довільно (за професією, рівнем освіти, доходу тощо).

Насправді ж за капіталізму і соціалізму процеси соціальних переміщень, зумовлюючись протилежними суспільними відносинами, мають принципово різний соціальний зміст, так само як і соціальні наслідки їхньої дії. Якщо в умовах капіталістичного суспільства соціальна мобільність лише відтворює соціально-класову поляризацію, то за соціалізму вона сприяє становленню соціальної однорідності.

Про те, що у буржуазному суспільстві об'єктивним наслідком розвитку соціально-класової структури є загострення антагонізму між класами і соціальними групами, а не встановлення «класового миру»,

як намагаються довести буржуазні ідеологи, свідчить зростання напруженості класових битв у буржуазних країнах. Так, інтенсивність страйків в Англії з 1957 по 1967 рік збільшилась у три рази¹⁸. У розвинутих капіталістичних країнах за період з 1969 по 1973 р. число учасників страйків перевищувало 225 мільйонів чоловік (у попередні п'ять років — 155 млн.). Отож, загальна закономірність цілком очевидна — це дальше загострення класової боротьби¹⁹.

Робітничому класу в буржуазних країнах належить провідна роль у боротьбі за революційне перетворення суспільства. Структура робітничого класу, як і класова структура буржуазного суспільства загалом не є статичною, а зазнає певних змін під впливом науково-технічної революції і зрушень у економіці та інших сферах суспільного життя. Але ці зміни — зміна чисельності, питомої ваги, кваліфікаційного рівня — свідчать не про «розчинення» робітничого класу в так званому «новому середньому класі», як це віщують адепти теорій «стратифікації» та «депролетаризації». Насправді ж факти засвідчують подальше збільшення його рядів і пролетаризацію широких мас трудящих. Тільки за останні десять років армія промислових робітників лише в індустріально розвинутих країнах збільшилась у чотири рази²⁰. З цього приводу Л. І. Брежнев у своїй промові на XV з'їзді профспілок підкреслив, що «всупереч модним антимарксистським теоріям про те, ніби науково-технічна революція веде до звуження меж робітничого класу і навіть до його ліквідації, реальні факти свідчать про прямо протилежне: науково-технічний прогрес всюди веде до зростання робітничого класу, в тому числі за рахунок нових професій, породжуваних сучасним виробництвом»²¹.

Загострення класової боротьби робітничого класу, урізноманітнення її форм — загальні страйки, економічні страйки, політичні демонстрації і виступи тощо — зумовлюється його положенням, роллю в усій системі соціально-економічних, політичних і культурних відносин буржуазного суспільства. Але основним чинником посилення соціальної поляризації в капіталістичних країнах є приватна власність на засоби виробництва. Робітничий клас і сьогодні лишається найбільш експлуатованим класом буржуазного суспільства. В капіталістичних країнах соціальна прірва між монополістичною верхівкою і величезними масами робітничого класу, всіх трудящих продовжує поглиблюватись.

Лише соціалізм, ліквідуючи приватну власність на засоби виробництва, антагоністичні виробничі відносини і експлуататорські класи, створює об'єктивні передумови для прискореного зближення робітничого класу, колгоспного селянства, а також інтелігенції, що сприяє утвердженню і розвитку соціально-політичної і ідейної єдності всього народу. Ці та інші переваги соціалістичного суспільства сприяють — як свідчать результати соціологічних досліджень — тому, що основні диференціюючі чинники соціально-класової структури соціалістичного суспільства на індивідуальному рівні виступають стимулами і мотивами соціальних переміщень і соціального зростання, тобто стимулами і мотивами становлення соціальної однорідності суспільства як характерної риси соціалістичного способу життя.

Отже, аналіз процесу зближення класів і соціальних груп у соціалістичному суспільстві свідчить про те, що у Радянському Союзі сформу-

¹⁸ Див.: «Рабочий класс и современный мир», 1974, № 5, стор. 179.

¹⁹ Див.: Международное рабочее движение. М., 1974, стор. 54.

²⁰ Див.: Рабочий класс — главная революционная сила. М., 1973, стор. 55.

²¹ Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок. У кн.: Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, стор. 461—462.

валися якісно нова соціальна структура і соціалістичний спосіб життя. На противагу соціально-класовій структурі буржуазного суспільства, якій характерні соціально-класова поляризація і антагонізми, соціальна структура розвинутого соціалізму зазнає прискорених змін у напрямі від класової диференціації до соціальної однорідності.

Зближення класів і соціальних груп у соціалістичному суспільстві впливає із самої соціальної природи соціалізму. Відсутність приватної власності на засоби виробництва та антагоністичних виробничих відносин створили об'єктивні передумови для поступового становлення соціальної однорідності у соціалістичному суспільстві, що відбувається внаслідок зближення класів і соціальних груп за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю у суспільній організації праці та способом і рівнем оплати праці, за духовним розвитком людей.

З розвитком соціалістичного суспільства здійснюється даліше зближення класів і соціальних груп, зміцнення їх соціально-політичної єдності, розвиток і вдосконалення соціалістичного способу життя. Ліквідація класового поділу, формування соціально однорідного суспільства є необхідною складовою процесу переростання соціалізму у комунізм, умовою дальшого розвитку соціалістичного способу життя.

* * *

Сближение классов и социальных групп в социалистическом обществе вытекает из самой природы социалистического строя. Отсутствие частной собственности на средства производства и антагонистических производственных отношений создает объективные предпосылки к социальной интеграции социалистического общества, которая осуществляется как сближение классов и социальных групп по их отношению к средствам производства, по их роли в общественной организации труда, по способу и уровню оплаты труда, по уровню духовного развития людей, проявляется в процессах стирания существенных различий между городом и деревней, между физическим и умственным трудом.

Определяющая роль в планировании и управлении процессом сближения классов и социальных групп, в развитии социалистического образа жизни принадлежит рабочему классу, который осуществляет свою социальную политику на основе марксистско-ленинской идеологии и под руководством Коммунистической партии.

—•—

Політика і управління в соціалістичному суспільстві. Їх взаємозв'язок

Досвід соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні неперечно свідчить, що основу управління соціалістичним суспільством, найпершу запоруку його успіху становить політика Комуністичної партії, яка концентрує у собі глибоку науковість, сміливий пошук й точний розрахунок і є теоретичним і практичним вираженням поступального руху радянського народу до комунізму. Особливого значення політика і політична діяльність набуває за розвинутого соціалізму. Успіх будівництва комунізму залежить від залучення до активного суспільно-політичного життя десятків мільйонів трудящих, від чіткої і продуманої постановки як найближчих, так і перспективних завдань, від злагодженої діяльності всієї політичної системи. «Чим ширшою буде участь трудящих в управлінні...— підкреслює Л. І. Брежнев,— тим більшим буде і почуття відповідальності за спільний успіх. Привести в дію могутні резерви нашого соціалістичного демократизму і поставити їх на службу великих і важливих завдань, які стоять тепер перед країною, — ось головна запорука успіху наших планів»¹. Політика є тією підмогою, з допомогою якої координується і спрямовується в потрібне русло розвиток нашого суспільства. У таких умовах науковий підхід до політики, застосування і творчий розвиток ленінських принципів наукової політики є найважливішими передумовами успіху в політичному керівництві соціалістичним суспільством.

Політика у широкому розумінні охоплює усю сукупність суспільних явищ, пов'язаних з відносинами між класами, націями і народностями, соціальними групами, які встановлюються щодо держави, її організації і використання.

Специфіка політики і політичних відносин виявляється в тому, що в них прямо і безпосередньо відображаються корінні економічні інтереси класів і соціальних груп. Але не будь-яка соціально-класова спільність з необхідністю з самого початку є носієм політики. Щоб стати суб'єктом політики, ця спільність повинна усвідомити своє місце в суспільстві; інакше кажучи, вона має політично організуватися, пройти школу політичного виховання. Політика — це свідомо діяльність суспільних суб'єктів — класів і соціальних груп, їхніх політичних і громадських організацій по реалізації своїх, об'єктивно обумовлених потреб і інтересів, яка проявляється в їхніх взаємовідносинах щодо участі у справах держави, визначенні форм, завдань і змісту державної влади, внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу країни.

Управління суспільною системою здійснюється як свідомо, так і стихійно. Співвідношення між цими способами управління знаходиться у залежності від типу суспільства і законів суспільного розвитку, які діють у ньому. Стихійна регуляція проявляє себе у капіталістичному суспільстві, де головною регулюючою силою була і залишається ринкова

¹ Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі. Промови і доповіді в 2-х томах. Т. 2. К., 1975, стор. 345.

стихія (хоч там і наявні нині спроби державно-монополістичного регулювання і програмування). За капіталізму вплив на окремі ланки суспільної системи здійснюється здебільшого таким чином, щоб досягти тієї чи іншої конкретної мети. Однак утилітарний, приватний, капіталістичний інтерес підміняє при такому управлінні глибоке наукове знання законів і закономірностей суспільного розвитку, розуміння об'єктивно існуючих внутрішніх зв'язків і взаємозалежності між окремими економічними, соціально-політичними і духовними сферами суспільного життя.

Під науковим же управлінням ми розуміємо такий свідомий і цілеспрямований вплив на суспільну систему в цілому (або на її окремі ланки), який ґрунтується на основі пізнання об'єктивних закономірностей, внутрішньо притаманних цій системі, і вмілого використання прогресивних тенденцій з метою забезпечення її ефективного функціонування і розвитку. Головним завданням наукового управління у загальному плані є оптимальне узгодження суб'єктивної діяльності людей з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку. Таке управління можливе лише за соціалізму, де панує суспільна власність на засоби виробництва. «Раз суспільство візьме у володіння засоби виробництва,— писав Ф. Енгельс,— то буде усунуто... панування продукту над виробниками... І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають»^{1а}.

Основним змістом наукового управління соціально-економічними і духовними процесами за соціалізму є використання таких засобів, методів і форм впливу на об'єкт, за допомогою яких досягається якнайповніше узгодження діяльності його ланок. Так, у проекті ЦК КПРС до XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу поставлене завдання «удосконалювати управління народним господарством з метою більш повного використання переваг і можливостей економіки розвинутого соціалізму.

Посилити комплексний вплив плану, економічних підойм і стимулів, усієї системи управління на розвиток виробництва, підвищення його ефективності і поліпшення якості продукції»².

Регулювання суспільних процесів в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва здійснюється у двох формах: наукового управління і наукового керівництва. Категорія «управління» включає в себе, в основному, практичне здійснення тих науково обґрунтованих принципів і методів, які вироблені науковим керівництвом. Наукове керівництво визначає стратегічну лінію управління, основні методи регулювання діяльності тієї чи іншої соціальної підсистеми або суспільства в цілому.

В процесі будівництва соціалізму і комунізму розвиток всього суспільного життя набуває суспільно-свідомого характеру, свідомо контролюється і спрямовується Комуністичною партією і державою. Історична необхідність все більше усвідомлюється народними масами, свідома діяльність яких, в свою чергу, стає об'єктивною необхідністю.

У зв'язку з посиленням у житті соціалістичного суспільства ролі суб'єктивного фактора постає питання про співвідношення його з об'єктивними умовами, бо правильне розуміння їх взаємодії є однією з необхідних умов наукового управління соціальними процесами.

^{1а} Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 278.

² Проект ЦК КПРС до XXV з'їзду. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. К., 1975, стор. 18.

На перший погляд, керівництво і управління являють собою лише суб'єктивну діяльність, за якою подеколи не дуже помітна роль об'єктивних умов. Однак, якщо, зрозуміло, йдеться про справді наукове управління, ця діяльність детермінована потребами не тільки суб'єкта, але й об'єкта й ґрунтується на знанні об'єктивних закономірностей, на вмінні використати їх для досягнення певної мети. При цьому саме управління набуває об'єктивного характеру. Тут ми бачимо форму прояву об'єктивного через суб'єктивне.

Роль суб'єктивного фактора в управлінні соціалістичним суспільством виявляється у свідомій діяльності людей, зайнятих в системі державних і громадських організацій на чолі з Комуністичною партією і уповноважених приймати рішення, спрямовані на досягнення найбільш ефективного розвитку нашого суспільства. Призначенням суб'єктивного фактора управління за соціалізму є не тільки визначення генеральної лінії соціального розвитку і організації дії мас у відповідності з дією об'єктивних чинників, а й залучення всього населення до управління суспільними справами і цілеспрямоване формування суб'єкта комуністичного громадського самоуправління.

Науково обґрунтована політика Комуністичної партії виступає як найважливіший засіб у вирішенні корінних питань матеріального і духовного життя суспільства. Політичному керівництву підлягає насамперед економіка як матеріальна основа розвитку суспільства загалом. Водночас безпосереднім об'єктом політичного керівництва є розвиток не лише економіки самої по собі (це пряме завдання господарських органів), а розвиток її як визначального чинника багатьох соціальних процесів.

В усіх економічних питаннях, де так чи інакше співвідносяться інтереси різних класів і верств, окремих працівників і колективу, інтереси людей різних національностей, проблема поєднання цих інтересів з інтересами усього суспільства загалом стає найбільш важливою. У зосередженні політичного керівництва на розв'язанні суспільних проблем, що постають перед суспільством,— суть лєнінських вказівок про місце політики в усій системі соціалістичного управління. У сукупності управлінських акцій, спрямованих на розв'язання того чи іншого питання суспільного розвитку, політичне вирішення цього питання є найважливішою складовою частиною, бо без свідомого зміцнення єдності усіх верств суспільства неможливий суспільний і економічний прогрес за соціалізму.

В. І. Ленін писав: «Базуючись на економіці, соціалізм зовсім не зводиться весь до неї»^{2а}. Найважливішим завданням соціалістичної політичної надбудови є забезпечення єдиного управління всіма основними суспільними процесами. Єдина політична мета виступає визначальним чинником структури і принципів усього соціалістичного управління. «Починаючи соціалістичні перетворення,— писав В. І. Ленін,— ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією, ...не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностям, кожному по потребах»³. Таке визначення В. І. Леніном мети суспільства є одночасно і визначенням мети політичного керівництва, яке спрямоване на швидкий, науково обґрунтований розвиток соціалістичного суспільства.

^{2а} Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 30, стор. 21.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, стор. 42.

Характер взаємозв'язку політики і економіки не лишається постійним у ході соціалістичних перетворень. Тут можна вирізнити такі основні етапи: перший пов'язаний зі становленням соціалістичного суспільства, другий — з періодом власне соціалістичного розвитку. Протиставлення політичного і економічного підходів шкідливе на будь-якому етапі становлення і розвитку комуністичної формації. У резолюції ІХ з'їзду партії зазначалося, що протиставлення економічних організацій політичним особливо шкідливе в епоху диктатури пролетаріату, коли економічна і політична діяльність «повинні бути більш, ніж будь-коли, об'єднані, зосереджені, спрямовані єдиною волею, зв'язані залізною єдністю»⁴. Характеризуючи важливість політичного підходу до основних проблем молодого Радянської республіки, В. І. Ленін писав: «Без правильного політичного підходу до справи даний клас не вдержить свого панування, а значить, не зможе розв'язати і свого виробничого завдання»⁵.

І в умовах, коли новий лад зміцнився, успіх розв'язання великих економічних завдань також залежить від правильного політичного підходу. Такий підхід до розв'язання завдань дальшого розвитку продуктивних сил і виробничих відносин визначається відносинами між класами і верствами у ході соціалістичного і комуністичного будівництва. Соціально-класова структура соціалістичного суспільства, характер її розвитку визначають і нові форми розвитку політичних відносин. У цих умовах на перший план стає завдання політичного керівництва і управління соціальними процесами. «Більше уваги до того, як робітничі і селянська маса *на ділі* будує щось нове у своїй буденній роботі,— писав В. І. Ленін.— Більше *перевірки* того, наскільки *комуністичне* це нове»⁶, тому що «в усякій соціалістичній революції, після того, як розв'язано завдання завоювання влади пролетаріатом, ...висувається неодмінно на перший план корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: підвищення продуктивності праці, а в зв'язку з цим (і для цього) її вища організація»⁷. Зміст поняття «найвища організація праці» пов'язаний не тільки з її безпосередньою економічною ефективністю. Йдеться про єдину організацію всіх форм соціалістичної праці, про створення вищої, ніж за капіталізму, форми суспільного укладу життя, про принципово нову систему суспільних відносин.

Політика партії на новому етапі розвитку соціалізму, в умовах нової ситуації повинна характеризуватися, вчив В. І. Ленін, не тільки критикою і відкиданням застарілих поглядів, які виявилися нежиттєвими. «...Таке відмітання повинно полягати далеко не в одному спростуванні старих помилок, а ще незрівнянно більше в позитивній революційній роботі над практичним здійсненням нових завдань...»⁸. Основне питання, що стає перед партією після наукового політичного аналізу нових умов, «полягає передусім,— зазначав В. І. Ленін,— у тому, як саме використати, спрямувати, об'єднати, організувати ці нові сили, як саме зосередити... роботу головним чином на нових вищих завданнях, які висуває момент, аж ніяк не забуваючи при цьому тих старих і звичайних завдань, які стоять і стоятимуть перед нами»⁹.

Умовою наукового політичного підходу є встановлення прийомів зведення індивідуального до соціального. Політичному аналізу піддають-

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954, стор. 460.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 42, стор. 269.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 37, стор. 87.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, стор. 176.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 9, стор. 282.

⁹ Там же, стор. 285.

ся насамперед соціально-класові відносини. Здійснення політичних цілей визначається в кінцевому підсумку тим, як вони відповідають загальному напрямові соціального прогресу. На основі такого аналізу оцінюються й інші явища суспільної практики. Всебічність і глибина розкриття суспільної практики передбачає насамперед урахування конкретно-історичної обстановки, знаходження основної ланки. «Треба вміти знайти в кожний особливий момент,— писав В. І. Ленін,— ту особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки»¹⁰.

В умовах соціалізму, після ліквідації експлуаторських класів, центр ваги політичної діяльності зміщується у бік боротьби за зміцнення та удосконалення політичної організації і всієї системи соціалістичних суспільних відносин. Водночас змінюється і соціальний зміст цієї боротьби. Оскільки у світі ще існує капіталістичне суспільство і імперіалізм не припиняє спроб ліквідувати соціалізм, боротьба за збереження політичної влади трудящих продовжує мати чітко виражений класовий характер — це боротьба проти міжнародної буржуазії за повний і всебічний розвиток соціалістичного суспільства і побудову комунізму.

Одним з найважливіших завдань політики соціалістичної держави є активізація революційно-перетворюючої діяльності народних мас за зміцнення і вдосконалення політичної організації суспільства, за розвиток політичних відносин нового типу, основним змістом яких є співробітництво класів і соціальних груп.

Державна політика в будь-якій сфері суспільного життя виступає важливим чинником захисту політичних інтересів суспільних класів і груп, регулятором соціальної активності в ім'я зміцнення існуючого соціального ладу. Ця регулююча функція політики не тільки зберігається, але й значно посилюється, розвивається за соціалізму, де вона спрямовує енергію широких мас трудящих на будівництво нового суспільного ладу.

Здобутий могутній економічний потенціал відкриває широкі можливості для цілеспрямованого керівництва соціально-економічними процесами. Критерієм для прийняття правильних політичних рішень, що приводять до бажаного позитивного результату, є передусім їхня відповідність загальним закономірностям розвитку суспільства і внутрішній логіці розвитку тих чи інших сторін соціального організму зокрема. Звідси неминуче випливає висновок про те, що політика з необхідністю має спиратися на всебічне вивчення ситуації, врахування інтересів і вимог тих чи інших класів і соціальних груп, на аналіз особливостей певного етапу розвитку соціалізму, на результати досліджень зв'язків і відношення між політикою та іншими сферами суспільного життя. Саме такому підходу до визначення політики вчить нас марксизм-ленінізм. «Марксизм,— писав В. І. Ленін,— вимагає від нас найточнішого, що його об'єктивно можна перевірити, врахування співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту. Ми, більшовики, завжди старалися бути вірними цій вимозі, безумовно обов'язковій з точки зору всякого наукового обґрунтування політики»¹¹.

Важливою ленінською вимогою до політики є строге врахування фактів реальної обстановки, недопущення політичного авантюризму. В. І. Ленін рішуче виступав проти будь-яких спроб будувати політику на суб'єктивних побажаннях окремих осіб; він розглядав суб'єктивізм

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, стор. 193.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 31, стор. 128.

як дуже небезпечно для політичного діяча хворобу. Суб'єктивізм у політиці є неприродним, чужим для політичної діяльності робітничого класу, його комуністичної партії, для соціалістичної держави, суспільства, управління яким побудоване на наукових і демократичних засадах.

Соціалізм неможливий без наукової організації і управління, без вивчення і осмислення його розвитку, бо на відміну від усіх попередніх суспільних устроїв становлення і розвиток соціалізму відбувається не стихійно, а внаслідок свідомої творчої діяльності народних мас, керіваних Комуністичною партією. «В умовах соціалізму і будівництва комуністичного суспільства... стихійний економічний розвиток,— говорить у Програмі КПРС,— поступився місцем свідомій організації виробництва і всього суспільного життя»¹².

Політика Комуністичної партії спрямована на те, щоб постійно удосконалювати науковий підхід до розв'язання проблем суспільного життя. Політичне рішення, що претендує на успіх, є підсумком, результатом об'єктивного, всебічного аналізу тієї чи тієї ситуації, аналізу, який спирається на знання закономірностей розвитку суспільства. Основи такого підходу до політики і управління соціальними процесами закладені у працях В. І. Леніна, в його практичній діяльності по керівництву першою у світі соціалістичною державою. Саме В. І. Ленін сформулював принципи наукової політики, дав ряд методологічних настанов щодо організації державного апарату, керівництва народним господарством, добору і розстановки кадрів.

В. І. Ленін завжди домагався, щоб структура політичних органів, методи їх діяльності, весь процес прийняття політичних рішень, централизованого впливу на хід суспільного розвитку були поставлені на наукову основу. «Треба ж навчитися цінити науку,— закликав В. І. Ленін,— відкидати «комуністичне» чванство дилетантів і бюрократів, треба ж навчитися працювати систематично, використовуючи свій же досвід, свою ж практику»¹³. Цю ж думку В. І. Ленін проводить у статті «Краще менше, та краще». «Нам треба що б то не стало,— пише він,— поставити собі завданням для оновлення нашого держaparату: по-перше — учитися, по-друге — учитися і по-третє — учитися і потім перевіряти те, щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою (а це, нічого гріха таїти, у нас особливо часто буває), щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»¹⁴.

Саме такий, ленінський підхід до питань політичного управління суспільством здійснює наша партія. Підкресливши, що життя нині підвищує вимоги до кадрів, тов. Л. І. Брежнев так охарактеризував кадрову політику на сучасному етапі: «Нам потрібні люди, які поєднують високу політичну свідомість з доброю професійною підготовкою, здатні із знанням справи розв'язувати питання розвитку економіки і культури, володіють сучасними методами управління»¹⁵.

Наукове управління соціальними процесами можливе лише при повному використанні досягнень багатьох наук — як суспільних, так і природничих, технічних. Ці досягнення правлять за дійовий засіб, інструмент управління. Разом з тим врахуємо, що проблема вдосконалення наукового управління — це проблема політична, бо основний зміст

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 103.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 42, стор. 331.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 45, стор. 370.

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., 1972, стор. 293.

її становить розв'язання суто політичного завдання — зміцнення і розвиток соціалістичних суспільних відносин і соціалістичного типу політичної влади.

Йдеться про те, як відмічалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, «як нам краще організувати діяльність суспільства по прискоренню економічного і соціального розвитку, забезпечити якнайповніше використання наявних можливостей, ще тісніше об'єднати сотні тисяч колективів, десятки мільйонів трудящих навколо головних цілей партійної політики»¹⁶.

Вибір завдань політичного керівництва суспільними процесами не може бути довільним. Він обов'язково пов'язаний з характером суспільних цілей. Наукове політичне керівництво передбачає тут достатню гнучкість, маневреність, створення таких сприятливих політичних умов, за яких накреслена мета може бути досягнута оптимальним чином.

Наукова політика, політичне керівництво розвитком суспільства, крім постановки реально обгрунтованих цілей, вибору ефективних засобів їх досягнення, неодмінно передбачає вміння прогнозувати соціальні процеси, тобто передбачати хід суспільного розвитку і сприяти йому. Роль наукового визначення перспектив розвитку особливо велика за розвинутого соціалізму, у процесі розгорнутого комуністичного будівництва. Ця сторона політичної діяльності партії і держави виявляється в розробці планів господарського і культурного будівництва, у визначенні програми всебічного перетворення суспільного життя. У цих планах з великою силою виявляється організуючий і спрямовуючий вплив політики Комуністичної партії, яка не тільки визначає цілі і засоби їх досягнення, але й згуртовує наше суспільство, надихаючи його на успішне виконання завдань і планів комуністичного будівництва.

Наукова оцінка наявних можливостей, постановка реальних, всебічно обгрунтованих цілей і завдань, старанний аналіз наслідків накреслюваних економічних і соціальних заходів характеризують усю політику Комуністичної партії нашої країни.

Вплив партії на економічну, соціальну і духовну сфери суспільного життя — це насамперед і головним чином політичне керівництво суспільством. Воно знаходить свій вияв у тому, що партія виробляє правильну, науково обгрунтовану політичну лінію і організує трудящих на її здійснення. Діяльність партії спрямована на те, щоб з допомогою політичних засобів, методів переконання і виховання сприяти глибокому розумінню трудящими сучасного ходу і перспектив світового розвитку; вона спрямована на те, щоб усі радянські люди свідомо будували життя на комуністичних засадах, брали активну участь у виробленні і здійсненні партійної і державної політики. Політика партії забезпечує дальше підвищення трудової і громадської активності будівників комунізму. «Чим більш зрілим стає соціалістичне суспільство, чим далі воно просувається до вищої стадії свого розвитку — комунізму, — зазначав Л. І. Брежнев у своєму виступі перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, — тим вищою стає громадська активність наших громадян, трудових колективів і народу в цілому, тим ширше і глибше трудящі залучаються до управління справами держави. В цьому один з важливих законів нашого суспільного розвитку. Це означає розвиток і вдосконалення соціалістичної демократії, чому наша партія надає першорядного значення»¹⁷.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 74—75.

¹⁷ «Радянська Україна» від 14 червня 1975 р.

Науково обґрунтована політика Комуністичної партії в умовах організованого і планомірного здійснення завдань побудови комунізму виступає як найважливіший засіб у розв'язанні корінних питань матеріального і духовного розвитку суспільства. Джерелами сили політики Комуністичної партії є її реалізм, вміння глибоко аналізувати існуючу обстановку, новаторство і партійна принциповість. Наша політика, як і управління сильні тісним зв'язком з народом. Як вказував В. І. Ленін, «держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹⁸.

Політика і управління в соціалістичному суспільстві тісно взаємопов'язані. Політичний підхід до питань управління — один з визначальних принципів діяльності КПРС — набуває особливого значення у період будівництва комуністичного суспільства, коли в управлінні суспільством, у політичному житті беруть активну участь мільйонні маси трудящих. Цей їх рух, що має ясну, чітко окреслену мету і свідомо спрямовується партією, є за своєю сутністю політичним рухом. Водночас за умов соціалізму він виявляється і як творча, будівнича діяльність народу, як здійснення ним функцій суб'єкта управління.

* * *

Політика и управление в социалистическом обществе тесно взаимосвязаны. Управление деятельностью масс по строительству нового общества осуществляется на основании глубокого научного анализа политической ситуации, учета расстановки сил и определяющих тенденций общественного развития. Эти политические задачи являются для рабочего класса и его Коммунистической партии отправным пунктом при решении тех или иных управленческих задач.

Политический подход к вопросам управления — важнейший принцип деятельности КПСС — приобретает еще большее значение в период развернутого строительства коммунизма, когда в управлении обществом и в политической жизни участвуют миллионы людей. Движение народных масс, имеющее ясную и определенную цель и сознательно направляемое партией на достижение этой цели, является по своей сути политическим движением.

Политический курс Коммунистической партии направлен на совершенствование социалистических общественных отношений, на дальнейшую активизацию творческой деятельности трудящихся, руководство всей их работой по созданию нового общества.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 35, стор. 20.

І. Г. ТКАЧЕНКО

Трудове виховання та профорієнтація в сільській школі в умовах науково- технічної революції*

Сільська загальноосвітня трудова політехнічна школа посідає значне місце у житті сучасного соціалістичного села. Вона постачає колгоспи і радгоспи сільськогосподарськими кадрами, зокрема механізаторів, і покликана виховувати всебічно розвинене покоління молодих людей, здатних творчо використовувати у своїй трудовій діяльності новітні досягнення науки, техніки, технології, демонструвати своєю поведінкою зразки комуністичного ставлення до праці.

На XXIV з'їзді КПРС перед школою було поставлено завдання: «Посилити роботу по професійній орієнтації учнів з урахуванням нахилів молоді і потреби народного господарства у кваліфікованих кадрах»¹. У цій статті ми спинимось на деяких дидактичних і виховних проблемах, характерних для сільської школи, творче розв'язання яких, на нашу думку, сприятиме трудовому вихованню і професійній орієнтації сільських учнів.

Комуністичне будівництво в нашій країні ставить нові відповідальні завдання перед сільською школою як виховною установою, науково-технічний прогрес ускладнює вимоги до навчального процесу. Вдосконалюючи виховну і навчальну роботу, нам, сільським учителям, насамперед слід зважати на те, що змінився сам характер оточення, в якому працює нині сільська школа. Спеціалізація сільського господарства, його інтенсифікація, впровадження індустріальних методів у процес виробництва сільськогосподарської продукції, нова техніка, прогресивна технологія, наукова організація праці не тільки збагатили новими виробничими функціями традиційні для села професії, а й викликали до життя нові. Звичними на сучасних тваринницьких фермах стали професії операторів-технологів, майстрів машинного доїння, технологів-лаборантів тощо. Невпинно зростає питома вага спеціалістів з вищою освітою. У колгоспах і радгоспах сформувалася своя інтелігенція.

Під впливом науково-технічного прогресу в сільському господарстві різко зросла питома вага інженерно-технічної праці, відбувається корінне зближення сільськогосподарської науки і сільськогосподарського виробництва, тобто спостерігається, за висловом К. Маркса, «перетворення процесу виробництва із простого процесу праці на науковий процес»².

* В основу статті покладено виступ автора на засіданні Круглого столу журналістів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (1975 р.).

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 312.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, стор. 208.

З цього випливає, що усе те, що становить нині зміст сучасного висококомеханізованого сільськогосподарського виробництва і нових суспільних відносин на селі, усе те, що стало реальністю нового оточення сільської школи, має знайти відповідне відображення в системі трудового виховання і професійної орієнтації — своєрідно відбитися в духовному світі кожного вихованця сільської школи, увійти до його життєвого й морального досвіду, стати складовою частиною процесу формування діалектико-матеріалістичного світогляду.

У промові на XVII з'їзді ВЛКСМ тов. Л. І. Брежнев відзначав: «Росте виробничник нового типу, в ньому дедалі гармонійніше поєднуються фізична і розумова праця. Це людина з широким професійним кругозором і майстерністю, з глибоким знанням політехнічних основ сучасного виробництва, здатна швидко освоювати найновіші машини і технологічні процеси»³. Отакого виробничника й повинна готувати сільська школа.

Своє виховне завдання сільська школа має вбачати в тому, щоб прищепити учням моральні якості будівника комуністичного суспільства, навчити їх любові до сільськогосподарської праці, зорієнтувати на свідомий вибір сільськогосподарської професії. «Зробити працю радістю може тільки правильно поставлений вибір професії. І вся шкільна робота повинна бути поставлена так, щоб допомогти дитині обрати професію»⁴.

Дослідження передового досвіду шкіл Кіровоградської області дозволили визначити цілу низку чинників, що сприяють процесові формування комуністичного ставлення до праці та свідомій орієнтації учнів старших класів на вибір сільськогосподарської професії. До них належить насамперед широке ознайомлення учнів на уроках з природничих дисциплін з новітніми досягненнями у галузі сільськогосподарської техніки, технології і наукової організації праці. Цим не тільки розширюється науково-технічна ерудиція учнів, а й досягається виховний ефект — старшокласникам прищеплюється повага до сільськогосподарського виробництва, відповідних професій. Цій же меті сприяє й те, що уроки ми провадимо у добре обладнаних кабінетах, лабораторіях і майстернях, включаючи у дидактичний матеріал і виробничий досвід учнів.

Такий виробничий досвід має складатися на основі систематичної участі старшокласників у продуктивній сільськогосподарській праці з використанням новітніх технічних засобів для того, щоб учні мали змогу застосувати свої інженерно-технічні знання і навички. Завдяки цьому вони відчувають моральне задоволення наслідками праці, повніше усвідомлюють її суспільну значущість.

Як свідчить багаторічна практика сільських шкіл, провідною ланкою системи трудового виховання та професійної орієнтації на свідомий вибір сільськогосподарської праці є учнівські виробничі бригади. Саме в цьому колективі логічно завершується система трудового виховання учнів. Протягом виробничої практики в бригаді ми стежимо за тим, щоб трудові завдання виконувались учнями за допомогою сучасних засобів механізації праці, всіляко залучаємо їх до сільськогосподарського дослідництва, котре почесний академік Всесоюзної сільськогосподарської академії Терентій Мальцев вважає за найправильніший шлях виховання любові до хліборобської праці. Не забуваємо ми, звичайно, під час роботи в бригаді й про дидактично-виховні засоби.

Нині науково-технічний прогрес спричиняє швидкі зміни як у техніці й технології сільськогосподарського виробництва, так і в науковій

³ «Під прапором ленінізму», 1974, № 9, стор. 7.

⁴ Крулська Н. К. Педагогічні твори в десяти томах, т. 4, стор. 102.

організації праці в цій галузі народного господарства. Використання новітніх досягнень у цих сферах в роботі учнівських бригад — невідмінна умова досягнення успіху в справі прищеплення учням любові до сільського господарства, комуністичного ставлення до праці, формування в них комуністичного світогляду.

Як на нашу думку, педагоги сільських шкіл мають нині всі можливості для того, щоб, творчо використовуючи досвід А. С. Макаренка, створити у своїх школах колективи, які б виконували як навчально-виховні, так і виробничо-виховні функції. Зрозуміло, при цьому слід зважати на нові умови, в яких працює сільська школа.

Робота по формуванню комуністичного ставлення до праці й профорієнтації учнів має включати й широкий комплекс позашкільних заходів, які сприяють інтелектуальному, моральному, трудовому, естетичному і фізичному вихованню учнів. Складовими частинами цих заходів є робота учнівських наукових товариств «Знання і праця» та «Юний дослідник»; різноманітні екскурсії, зустрічі з кращими трудовими колективами і передовиками сільськогосподарського виробництва тощо.

При цьому слід зважати на те, що найбільший виховний ефект досягається від особистого контакту учнів з ученими-селекціонерами, Героями Соціалістичної Праці, відомими механізаторами; ознайомлення з їхнім виробничим і життєвим досвідом, їх духовним світом. Особистий приклад таких людей, їх ставлення до праці роблять величезний вплив на учнів, пробуджують в них бажання наслідувати їм, «робити з них життя».

Коли ж дія усіх чинників розгортається на фоні повноцінного духовного життя сільської інтелігенції, молодих спеціалістів сільського господарства, механізаторів — учорашніх випускників сільської школи, — успіх виховної роботи гарантований.

Отже, новий зміст оточення, в якому нині працює сільська школа, збагачує, зокрема, соціальний і виробничий досвід учнів, їхнє спілкування з людьми сільськогосподарських професій. І цей процес потребує усвідомлення, теоретичного осмислення й практичного використання вчителями у повсякденній роботі. Так, до тексту дидактичного матеріалу на уроках слід включати яскраві приклади, що характеризують сучасне сільськогосподарське виробництво, людей цієї галузі суспільного буття, котрі досконало володіють новітньою технікою, прогресивною технологією й досягають високого рівня продуктивності праці (для вчителів фізики — це розповідь про будову і принципи дії нової сільськогосподарської техніки; для вчителів хімії — це особливості процесу хімізації сільського господарства; для біологів — нові сорти сільськогосподарських рослин і прийоми та засоби їх селекції, нова технологія вирощування високих врожаїв окремих культур, для викладачів суспільствознавства і географії — зростання економіки колгоспів і радгоспів у зв'язку зі здійсненням курсу на спеціалізацію сільськогосподарського виробництва; для математиків — складові елементи системи наукової організації праці; для вчителів літератури — моральні стосунки у трудовому колективі, наступність хліборобських поколінь тощо). Учбово-виробнича практика старшокласників у сільськогосподарському виробництві також передбачає низку трудових завдань, виконання котрих засобами комплексної механізації демонструє учням прикладний бік науки в сучасному виробництві, сприяє формуванню виробничих умінь і навичок і, отже, конкретно готує їх до свідомої праці у галузі сільськогосподарського виробництва. На власному досвіді переконалися ми в тому, що для реалізації цих завдань необхідно, щоб учителі сільських шкіл глибоко вивчали (теоретично і практично) сучасне соціалістичне сільськогосподарське виробництво.

Отже, життя поставило на порядок денний ще одне питання: якими засобами слід збагачувати ерудицію сільського вчителя, поповнювати її знаннями про науково-технічний потенціал сучасного сільськогосподарського виробництва? Адже тільки в тому разі, коли буде забезпечена систематичність постачання вчителя новими знаннями про сільськогосподарське виробництво, якщо постійно вдосконалюватимуться методи використання цих знань у практиці навчання і виховання,— зможемо ми успішно виконувати завдання підготовки учнів до трудової діяльності у сільськогосподарському виробництві.

Багато що в цьому напрямі може дати самоосвіта вчителів, а також систематичне проведення для них лекцій, семінарів, екскурсій, тощо.

Але, гадаємо, було б доцільним у педагогічних вищих учбових закладах, де готують вчителів фізики, хімії, біології, ввести спеціальний курс з основ сільськогосподарського виробництва, завдяки якому майбутні педагоги одержували б потрібну суму інженерних, агрономічних і зоотехнічних знань на рівні фахівців сільського господарства. Паралельно в цьому ж спецкурсі слід передбачити вивчення наукових основ педагогічного керівництва виробничою діяльністю учнівської бригади. Здійснення цих пропозицій на практиці створить можливість використовувати випускників педагогічних вузів як наукових консультантів і керівників учнівських виробничих бригад.

Сучасна система трудового виховання і профорієнтаційної роботи сільської школи у світлі нових завдань комуністичного будівництва і досягнень науково-технічного прогресу в сільському господарстві — комплексна проблема. І розв'язувати її слід творчо, з залученням широкого кола вчених, методистів, спеціалістів сільського господарства, науково-дослідних установ, голів колгоспів, практичних працівників органів народної освіти і педагогічних колективів.

* * *

Сельская общеобразовательная трудовая политехническая школа, занимающая видное место в жизни современного социалистического села, призвана воспитывать всесторонне развитое молодое поколение, способное творчески использовать в своей трудовой деятельности новейшие достижения науки, техники, прогрессивной технологии и показать образцы коммунистического отношения к труду.

Под влиянием научно-технического прогресса в сельском хозяйстве в процессе производства сельскохозяйственной продукции резко увеличился удельный вес инженерно-технического труда, совершается коренное сближение сельскохозяйственной науки и производства. Этот фактор привел к существенным социальным изменениям на селе.

Все это составляет содержание того окружения, в котором сейчас работает сельская школа. Следовательно, оно должно найти соответствующее отражение в системе трудового воспитания и профориентации — своеобразно отразиться в духовном мире каждого воспитанника сельской школы, войти в его научный и нравственный опыт, стать составной частью процесса формирования диалектико-материалистического мировоззрения и коммунистического отношения к труду.

Новые задачи обучения и воспитания учащихся сельских школ, их профориентации на сознательный выбор сельскохозяйственного труда ставят перед педагогическим коллективом ряд проблем, решение которых требует творческого подхода и определенной суммы знаний. В связи с этим автор статьи предлагает в педагогических вузах, где готовятся преподаватели физики, химии, биологии, ввести спецкурсы по основам сельскохозяйственного производства и научным основам педагогического руководства производственной деятельностью ученической бригады.

Аналіз суспільно-історичного часу в „Капіталі“ К. Маркса:

Дослідження особливостей суспільно-історичного часу викликане потребою розвитку і конкретизації діалектико-матеріалістичного розуміння об'єктивного змісту часу відносно форм руху матерії, особливо щодо соціальної, як найбільш розвинутої форми цього руху.

Адекватне відображення суспільної форми руху у філософських поняттях передбачає розуміння часу як всезагального моменту об'єктивно-закономірного процесу розвитку суспільно-історичної дійсності. Подібно до того, як суспільні явища пояснюються насамперед соціальною необхідністю, форма часу, в якій відбувається саморух історії, має специфічні соціальні характеристики. В якому напрямі може здійснюватись конкретизація змісту часу щодо соціального об'єкта? Яким чином в структурі суспільного буття соціальний зміст часу пов'язується з його загальнофізичними, природними моментами? Ці питання можуть бути з'ясовані лише на ґрунті діалектико-матеріалістичної методології.

Соціально-історичний аспект розуміння часу є нині предметом гострої боротьби між матеріалізмом і ідеалізмом. Ідеалістична фальсифікація специфічного зв'язку часу з людським існуванням є одним із провідних мотивів таких сучасних буржуазних філософських течій, як «філософія життя», феноменологія і екзистенціалізм. Намагання цих течій з'ясувати соціальний і культурно-історичний зміст категорії часу є безперспективними, внаслідок суб'єктивно-ідеалістичного розуміння історичного процесу. Це виявляється і в тих модифікаціях, що їх зазнають феноменологічне й екзистенціалістське розуміння проблеми культурно-історичного змісту часу, зокрема через насичення їх певними позитивістськими моментами (Г. Гурвич, Н. Луман).

Вихідним пунктом наукового тлумачення специфічно соціальних проявів часу є діалектико-матеріалістичне розуміння суспільного процесу, основу якого становлять виробничі відносини, їх конкретно-історичний розвиток. «Матеріалізм дав цілком об'єктивний критерій, виділивши виробничі відносини, як структуру суспільства, і давши можливість застосувати до цих відносин той загальнонауковий критерій повторюваності, можливість застосування якого до соціології заперечували суб'єктивісти»¹. Діалектико-матеріалістичне розуміння історії дає можливість розкрити детермінованість певних проявів часу соціально-економічним розвитком суспільних формацій, в яких час відображається не тільки кількісно-метричними характеристиками (тривалість, ритміка, темп і т. д.), але й має якісно-історичний зміст.

У радянській філософській літературі вже досліджено ряд особливостей соціального часу, зокрема ритміка, темп, тривалість часу, питання про бюджет часу тощо^{1а}.

В цій статті ми зосередимо увагу на розгляді фундаментальної основи суспільно-історичного часу, особливості якої виявлені К. Марксом при аналізі структури суспільного виробництва. Марксовий ана-

¹ Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 1, стор. 128.

^{1а} Див.: Зборовський Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия. Свердловськ, 1974; Елизарьев Н. И. Время общества. Новосибирськ, 1969.

ліз дає можливість з'ясувати співвідношення соціального часу з часом як об'єктивною формою існування інших рівнів матерії.

Час, в якому здійснюється суспільне виробництво споживних вартостей, — це, насамперед, конкретний природний час, що фіксується календарно (астрономічно). Однак суспільно необхідний час немов «стискує» часовість виробництва, і дійсним часом для суспільства виступає не тільки цей календарний час, а передусім суспільно необхідний час, який «прискорює» історичний рух. Ці дві форми часу (суспільний і природний), отже, не тотожні. Відзначимо, що такі особливості соціальної форми часу стали найбільш відчутними з переходом людства від землеробства, яке існує здебільшого в ритмах природного часу, до промисловості, часові параметри якої відносно самостійні і незалежні від циклів існування природи. Історично цей момент пов'язаний з формуванням буржуазного способу виробництва і знайшов своє висвітлення у марксовому дослідженні механізму суспільного виробництва.

Зокрема, велике загальнофілософське значення має аналіз К. Марксом суспільної форми опредмечуваного часу в структурі буржуазних відносин. Цей аналіз є філософським узагальненням соціального змісту часу.

Ідеться про специфічний зв'язок часу як форми суспільного буття із практичною діяльністю людства, зокрема з працею. Щоб час виступав стосовно процесу праці об'єктивною міркою, він має бути адекватним життєдіяльності. Цим визначається загальність часу як форми соціального руху (життєдіяльності). К. Маркс зазначає, що подібно до того, «як кількісне буття руху є час, цілком так само кількісне буття праці є *робочий час*»².

Будучи тотожним суспільній життєдіяльності, час як загальна форма руху матерії отримує тут специфічні риси, завдяки яким суспільне буття «вписується» в часову структуру об'єктивного матеріального світу.

Розуміння змісту часу як внутрішнього компоненту процесу праці принципово відрізняє погляди К. Маркса від метафізичних установок буржуазної філософії і політекономії, де уявлення про час як міру вартості не піднімалось до розуміння внутрішньої єдності часу і процесу праці. Час трактувався ними як щось безвідносно до змісту дійсних соціальних процесів. Психологізований варіант цих поглядів виражається у так званій концепції жертви, коли діяльність уявляється «жертвою» часу. Критикуючи дану концепцію, виражену в поглядах А. Сміта, К. Маркс підкреслює, що метафізичне уявлення про час, як про зовнішню відносно змісту праці форму, зумовлює ненаукове тлумачення природи вартості: «Із смітівської *концепції жертви*, яка, проте, правильно виражає *суб'єктивне відношення найманого робітника до своєї власної діяльності*, все ж не впливає те, що Сміту хочеться одержати, а саме — визначення вартості робочим часом»³.

У праці «Святе сімейство» К. Маркс відзначив, що причини метафізичного ототожнення «нічим не заповненого часу з заповненим робочим часом»⁴ полягають у загальній орієнтації буржуазної політичної економії тільки на «відчужено-речовий» елемент життєдіяльності, який оголошується вирішальним. «...У старій політичній економії вирішальним моментом була речова сила капіталу і земельної власності»⁵.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, стор. 15.

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, стор. 113.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 51.

⁵ Там же, стор. 52.

У К. Маркса об'єкт політичної економії не обмежується лише предметно-речовими виявами суспільної життєдіяльності (в такому разі він не відрізнявся б від природничих чи технічних наук). Предметом Марксового аналізу є виробничі відносини, що виникають і розвиваються в процесі практики. З приводу цього Ф. Енгельс писав, що «тут перед нами відразу ж постає приклад своєрідного явища, яке проходить через всю політичну економію і породжує в головах буржуазних економістів страшенну плутанину: політична економія має справу не з речами, а з відносинами між людьми і кінець кінцем між класами, але ці відносини завжди зв'язані з речами і проявляються як речі»⁶.

К. Маркс науково обгрунтував і розкрив, що за предметно-речовими виявами суспільної життєдіяльності, прихований властивий соціальному існуванню якісний зв'язок часу з суспільною практикою. Це виражається в тому, що людська життєдіяльність в кожному зі своїх проявів виступає процесом, що здійснюється в часі і має часові параметри. Марксове розуміння специфіки суспільної діяльності полягає в тому, що вона, на відміну від життєдіяльності тварини, є творенням предметних форм культури в часі, характеризується відношенням живої праці до предметних форм дійсності в горизонті майбутнього. Час характеризує як існування матеріально-предметних форм дійсності і життєдіяльності людини, так і саму живу працю. Соціальний час, отже, пов'язаний з відношенням живої праці до опредметнених форм культури, цілісністю соціально-історичного світу, його самовідтворенням і самоорганізацією. В загальному контексті людської історії час відображає процес перетворення опредметнених форм дійсності в діяльну здатність суспільства («розпредмечування») і, навпаки, втілення діючої здатності в предметних формах дійсності («опредмечування»). Як такий час є загальною визначеністю життєдіяльності суспільно-історичного суб'єкта, однією з характеристик «предметного способу живої праці». К. Маркс всебічно розкрив цю опецифічну особливість соціальної історії, здійснюючи конкретний аналіз суспільної діяльності. Йдеться, зокрема, про капітал, щодо якого було з'ясовано, що він існує не просто у формі абсолютного хронологічного безвідносного часу, а в цілком конкретному соціально-історичному часі і визначається сукупністю надбань людської практики, що відтворює минулу працю. «Капітал,— образно пише К. Маркс,— це мертва праця, що, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю, чим більше живої праці вона поглинає»⁷.

Зазначена нами особливість часу як загального моменту, що відображає діяльну сторону живої праці, дещо «прихована» в історичному процесі розвитку суспільної практики і проявляється в гіпертрофованих формах у системі буржуазного виробництва, коли все багатство форм суспільної практики зводиться до абстрактного відношення живої праці до «багатства взагалі» — опредметнених форм суспільної праці. К. Маркс показав єдність і взаємозв'язок кількісного і якісного аспектів часу як форми реалізації (руху) праці. З Марксової теорії стає зрозумілим, чому час як відображення кількісного буття праці є разом з тим певною характеристикою її якості. Щоб час міг виступати як кількісна міра матеріалізованої, застиглої в речах праці, він повинен бути передусім якісною характеристикою виробництва вартостей, бути «предметним буттям живої праці». На думку К. Маркса, «збереження» капіталу «має місце не тому, що жива праця збільшує кількість зреченої праці, створює вартість, а просто тому, що жива праця при

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, стор. 467.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 227.

додаванні нової кількості праці існує як *жива* праця, перебуває в зумовленому процесом виробництва іманентному відношенні до матеріалу і знаряддя праці; отже, уже існуючу вартість капіталу жива праця зберігає завдяки *якості* живої праці»⁸.

К. Маркс розкрив соціальну сторону уречевлюваного часу в єдності з його кількісною визначеністю, проаналізував сферу виробництва вартостей капіталу, чого не змогла здійснити буржуазна політекономія. Буржуазні політекономічні концепції орієнтувались лише на еквівалентний обмін вартостей, не усвідомлюючи цілком механізму суспільного виробництва вартостей. З погляду соціального змісту часу це означає, що буржуазна політекономія концептуалізувала зміст часу лише в абстрактно-кількісних мірках «справедливого обміну». В останньому ж час сприймається тільки як мірка «відповідних порцій праці». Те, що час відображає предметно-живий, невіддільний від діяльності суб'єктів спосіб існування праці,—ця об'єктивна сторона нехтується.

У процесі обміну соціально-значимий смисл має здатність діяльності до уречевлення в предметах. Процес праці і властивий йому час виявляються в моменті закріплення процесу праці в предметах об'єктивної дійсності. Але в структурі обміну час як характеристика відношення предметно-живої праці до її оречевлених форм безпосередньо не сприймається. Звичайно, що обидва моменти часу, а саме: час як форма прояву діяльності в суб'єктивному опосередкуванні процесом праці і здатність праці до уречевлення в предметах є взаємодоповнюючими моментами, що характеризують рух праці. Але в межах буржуазного товарного обміну буття часу як компоненту діяльності представлено лише одним моментом — модусом минулого, тобто не «в формі руху, а в стані спокою; не як процес, а як результат»⁹.

Розуміння часу лише як результату руху і недооцінювання характеристики самого руху породжують метафізичні уявлення про соціальний час у буржуазних політекономів. Сприймання суспільних явищ в структурі обміну не виявляє причин безпосереднього характеру існування «природної» і разом з тим абстрактно-простої форми часу як міри вартості. При поясненні одного із масовидних проявів обміну таке розуміння часу виявлялось недостатнім. Йдеться про те, що закон вартості, який визначається і в «природних» мірках часу, «не «працює» в одному з випадків обміну, що становить основу існування капіталу, — в обміні між капіталістами і робітниками. Це — такий випадок обміну, який за своєю сутністю є специфічним проявом обміну. Адже, як це показав К. Маркс, капітал виникає в обміні і поза ним.

К. Маркс підкреслює, що для з'ясування специфіки обміну між капіталістами і робітниками недостатньо розуміння часу, як він безпосередньо сприймається в структурі обміну, тобто тільки кризь призму одного із своїх модусів минулого. Крім того, що час є мірою матеріалізованої, згасаючої в речах праці, він є й способом існування предметно-перетворювальної якості живої праці, що сприяє відтворенню і нарощуванню вартості. З точки зору виробництва капіталу важливим є також час, що характеризує процес «відокремлення праці від її предметних моментів» в акті «купівлі-продажу» споживної вартості робочої сили. Завдяки здатності створювати додаткову вартість існування робочої сили здійснюється не просто у формі часу, а є самим моментом становлення мінових вартостей. Отже, за абстрактними визначеностями часу в сфері обміну К. Маркс виявив той реальний, конститууючий

⁸ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 46, ч. I, стор. 329.

⁹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 46, ч. I, стор. 85.

для капіталу зміст часу в системі виробництва, що дає ключ до розуміння всіх без винятку випадків обміну.

Такий реальний зміст має час з погляду визначення К. Марксом сутності виробництва додаткової вартості. Але, підкреслює К. Маркс, для індивідів, які реалізують відношення купівлі-продажу робочої сили, соціальний зміст часу сприймається у визначеностях уречевленої, минулої праці. Те, що соціальний час сприймається лише в модусі минулого, зумовлене самою реальною природою, сутністю капіталу. Специфіка соціального часу, що виявляється в знятті процесом праці її предметних моментів, елімінується в структурі капіталу. І це не дивно, адже «якщо б капітал повинен був оплачувати і це зняття, то він перестав би бути капіталом. Воно цілком відноситься до тієї речової ролі, яку праця за своєю природою виконує в процесі виробництва; відноситься до споживної вартості праці»¹⁰.

У тій обставині, що буржуазна політична економія не могла визначити вартість за допомогою опредмечуваного часу, оскільки останній залишався «природною» мірою неприродного явища — вартості (способу існування людської праці), знайшла своє відображення загальна світоглядно-ідеологічна позиція буржуазної політекономії, яка, з одного боку, претендує на наукове дослідження капіталістичних виробничих відносин, а, з другого боку, виступаючи формою буржуазної свідомості, нехтує об'єктивністю наукового аналізу. Метафізичне тлумачення часу як готової природної даності ґрунтується на концептуалізації безпосереднього некритичного сприймання відносин буржуазного товарного обміну як нібито «справедливого» і «позаісторичного» явища, сприймання, властивого буржуазній свідомості. «Це уявлення про позаісторичну (природну) справедливість товарного обміну за законом вартості виникло не внаслідок дослідження: воно є некритичним відображенням капіталістичних відносин»¹¹.

Не дивно, що вульгарна політекономія, яка йде в руслі неадекватного відображення суспільного буття у свідомості людей, метафізично інтерпретувала форму опредмечуваного часу, ототожнюючи «нічим не заповнений час з заповненим робочим часом» і т. д. (Міллер, Едгар). У буржуазній свідомості, діапазон якої обмежений лише зовнішніми проявами і кінцевими результатами виробництва капіталу, фіксується лише один момент — елімінація предметно-діяльного і абсолютизація уречевлюваного моменту часу.

Слід зазначити, що опредмечуваний час, через який реалізується суспільно-історичний рух праці, потрібно розглядати не просто як уречевлений момент праці, але і як універсальну форму освоєння дійсності. Якщо підходити до часу з цієї точки зору, то «в суспільстві,— пише Н. Листвіна,— діє об'єктивний закон зростання цінності часу як результат прискорення суспільного розвитку: чим швидше відбувається розвиток суспільства, тим більшу цінність набуває час як показник і критерій цього розвитку»¹². Всебічний розвиток як суспільства, так і окремих індивідів водночас означає збільшення цінності соціального змісту часу.

Як показав К. Маркс, використання суспільством часу як універсальної цінності відображає в собі процес суспільного руху праці. Бур-

¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, стор. 328.

¹¹ Див.: Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология. У зб.: «Философия в современном мире. Философия и наука. Критические очерки буржуазной философии». М., 1972, стор. 136.

¹² Листвина Н. И. Время и общественное развитие. У кн.: Принцип развития. Саратов, 1972, стор. 226.

жуазна епоха, що викликала до життя могутній рух продуктивних сил, буде всю сукупність виробничих відносин у визначеностях часу, оскільки час у своїх соціальних проявах (мінова вартість, капітал і т. д.) має тут відношення до людської діяльності тільки як до джерела прибутку. Універсальна цінність часу нехтується в системі буржуазних відносин, час сприймається тут як безвідносний до людей, як такий, що механічно нав'язує їм ритм життєдіяльності, створює ситуацію постійного цейтноту і т. д. До того ж цей час трактується лише як «природна» міра самодіяльних речей. В такому разі, підкреслює К. Маркс, «час — усе, людина — ніщо; вона щонайбільше, тільки втілення часу»¹³.

Таке специфічне «відчуження» самого часу є одним із суттєвих моментів загального процесу відчуження за умов капіталістичного суспільства. Світоглядний аспект цього явища і проявляється у фетишизації часу. Буржуазна свідомість при цьому не спроможна розкрити зв'язок між явищем цейтноту, що виникає на поверхні суспільного життя, і законами капіталістичного способу виробництва¹⁴. З точки зору буржуазних уявлень той зміст часу, яким він постає у свідомості, править за вихідне начало, «онтологічний» рівень відчуження історичності часу. На думку буржуазних філософів, які ототожнюють процеси відчуження і опредмечування, причиною відчуженого сприймання історичного змісту часу є нібито предметний характер людської праці, що орієнтує людину на суще, а не на себе. Винуватцем відчуженого сприйняття людьми культурно-історичного часу виступає, з цього погляду, сама свідомість. Та обставина, що в межах буржуазної свідомості процес фетишистського сприймання історичного часу як «природної» даності і пізнання об'єктивного змісту часу в науці суперечливо переплелися, стала для буржуазної філософії хибною підставою, щоб оголосити саму орієнтацію свідомості людей на науку «онтологічним» коренем відчуження часу. Ідеалістична спрямованість і класовий зміст такої позиції очевидні.

К. Маркс показав, що за капіталістичних виробничих відносин історичний зміст часу як необхідної умови предметно-практичної, доцільної діяльності людей виступає другорядним моментом щодо процесу уречевлення живої праці. «В буржуазному суспільстві жива праця є лише засіб збільшувати нагромаджену працю. В комуністичному суспільстві нагромаджена праця — це лише засіб розширяти, збагачувати, полегшувати життєвий процес робітників»¹⁵. Вказуючи на об'єктивні умови і часові параметри процесу відчуження та шляхи його ліквідації, класики марксизму підкреслювали, що «...в буржуазному суспільстві минуле панує над сучасним, в комуністичному суспільстві — сучасне над минулим»¹⁶.

Така постановка питання дозволяє діалектично поєднати два аспекти соціального змісту часу: як кількісної характеристики уречевлюваного процесу праці і як якісної характеристики цілепокладаючої діяльності людини. Якісна характеристика історичності часу дає підстави говорити про те, що «соціальний час — це реально існуюче часове відношення цілепокладаючої діяльності людини»¹⁷.

Якісний зміст соціального часу передбачає об'єктивний процес формування індивідами своїх здатностей до творення. Пояснюючи те,

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, стор. 88.

¹⁴ Див.: Шварц Т. От Шопенгауэра к Хайдеггеру. М., 1964, стор. 180—181.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, стор. 423.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Сафронов И. А. Зависимость временных отношений от форм взаимодействия материальных систем. «Философские науки», 1973, № 4, стор. 62.

що в буржуазному суспільстві капітал як сила уречевленої праці (минуле) панує над сучасним, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали: «В буржуазному суспільстві капітал має самостійність і індивідуальність, тимчасом як трудящий індивідуум позбавлений самостійності і знеособлений»¹⁸.

Фетишистське сприймання цієї особливості соціального часу буржуазною свідомістю доходить до таких спотворень, коли об'єктивно-реальний історичний час інтерпретується як синонім знеособленості, відчуженості і т. д. В даному відношенні показовою є поява в буржуазній філософії кінця ХІХ — початку ХХ ст. «концепцій» часу, в яких основний акцент робився на часі як феномені свідомості, внаслідок чого об'єктивний зміст часу зводився до рефлексивності свідомості її «життєвих» проєктів. «Історичність» часу розглядалася при цьому як суб'єктивна характеристика невідповідності суб'єкта і дійсності. В цій обставині виявляється спроба суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення об'єктивного процесу відчуження людини в умовах буржуазного способу життя.

Подолання такого спотвореного тлумачення соціального часу невіддільне від знищення тих соціальних умов, за яких воно виникає, від процесу перетворення капіталістичних виробничих відносин і властивого їм суспільного характеру часу — в комуністичні. Лише в умовах будівництва комуністичного суспільства час як міра продуктивності праці стає засобом процесу збагачення життєдіяльності індивідів усім багатством історичних надбань культури.

К. Маркс розкрив змістовий зв'язок часу з суспільно-історичною практикою, у сфері якої час виступає як діалектична єдність його природних та соціально-історичних властивостей.

Марксовий аналіз вищезазначених проблем дозволяє виділити аспекти якісних і кількісних характеристик природного і соціального змісту часу, їх об'єктивний взаємозв'язок. К. Маркс розкрив, що кількісним буттям праці є опредмечуваний, уречевлюваний час; останній відображає об'єктивний процес матеріалізації суспільної діяльності. Якісний же аспект соціального часу проявляється у взаємодії опредмечених форм праці з безпосередньо живою працею. В цьому знаходить своє обґрунтування той факт, що історичний процес відтворення суспільної життєдіяльності має власний час, який, однак, містить в собі усі характеристики часу як об'єктивної форми існування матерії.

* * *

На современном этапе развития общественной практики важное значение имеет философский анализ социального содержания категории «время». Анализ содержания времени с точки зрения материалистического понимания истории дает возможность раскрыть внутреннюю связь характеристик времени (системность, длительность, ритмика и т. д.) с характером определенных социально-экономических формаций и исторических эпох. Марксов анализ предметного содержания времени, осуществленный в философских и политэкономических исследованиях, имеет важное общеполитическое значение. К. Маркс раскрыл внутреннюю связь социального времени с общественной практикой.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, стор. 423.

Передбачення і цілепокладання

Наукове знання є відкрита система, яка не може існувати і розвиватися без взаємодії із зовнішнім середовищем. У процесі цієї взаємодії наука здобуває інформацію про навколишній світ, яка потім перетворюється з допомогою різних прийомів, методів, операцій. Інформацію, певним чином перероблену, наука передає суспільству.

Наукове знання виконує певні функції, розв'язує певні завдання. До основних функцій науки звичайно залічують низку емпіричних функцій (вимірвальну, описову та ін.), пояснювальну, передбачувальну, нормативну та ін. Поміж них нормативна і деякі емпіричні функції є зовнішні, тобто становлять такі способи «поведінки» наукового знання, які пов'язують його із зовнішнім світом — з природою і суспільством. Пояснення і передбачення, навпаки, є внутрішні функції, тобто такі способи «поведінки» наукового знання, які здійснюються у вигляді внутрішньонаукових процесів. Ці процеси відбуваються безпосередньо у межах самого наукового знання.

Між зовнішніми і внутрішніми функціями науки існує складний взаємозв'язок. У філософській літературі, наприклад, неодноразово обговорювалося питання про співвідношення функцій описання і пояснення. У цій статті ми маємо розглянути взаємовідношення між передбаченням і цілепокладанням — те взаємовідношення, яке іноді позначають терміном «нормативна функція науки».

Зовнішня функція наукового знання (на його «виході») може бути витлумачена як створення реальних передумов для раціонального управління людською діяльністю. Наука дає людині певні рецепти, рекомендації для дій, показує, яку діяльність треба здійснити, щоб домогтися бажаного результату і водночас — оптимальним способом. На основі наукових знань про світ створюються можливості виробити деякі норми, установки для діяльності людей, передусім — для практичної, матеріальної діяльності. Саме це маючи на думці, Леонардо да Вінчі казав: «Наука — капітан, практика — солдати».

Природно виникає питання, як і завдяки чому наукове знання здатне виконувати таку функцію? Загалом відповідь полягатиме у тому, що пояснення і передбачення становлять (відповідно — непряму і безпосередню) основу цілепокладання. За сучасних умов створилася така ситуація, коли людина тільки тією мірою може впливати на навколишній світ, якою вона здатна пояснювати і передбачувати його.

Відомо, що одним з найважливіших соціальних стимулів прогресу науки є потреби виробництва. Через виробництво людина робить свою «життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості»¹. Свідомий характер людської життєдіяльності виявляється у такій істотній властивості виробництва, як цілеспрямованість. Суто людська, тобто свідома, діяльність з необхідністю передбачає постановку людиною певних цілей.

Розглядаючи структуру виробництва, К. Маркс розрізняє в ньому три такі елементи: «доцільна діяльність, або сама праця, предмет пра-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1974, стор. 526.

ці і засоби праці»². К. Маркс підкреслював, що у виробництві людина «здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю»³.

У найзагальнішому вигляді мету можна визначити як потребу людини, виражену у формі знання. Постановка цілей, цілепокладання неодмінно властиві трудовій діяльності від початку її виникнення. Ця обставина надзвичайно важлива для розв'язання питання про походження передбачення. Останнє, напевне, виникає тільки на певному рівні розвитку праці, її гносеологічним джерелом є процедура цілепокладання.

Справді, обов'язковою пізнавальною передумовою для передбачення є поняття часу, зокрема таких часових категорій, як «минуле», «сучасне» і «майбутнє». Одною з основних передумов поняття часу і особливо поняття майбутнього є здатність людини до цілепокладання. Цей генетичний зв'язок між процедурою цілепокладання (усвідомленого вираження потреб) і формуванням поняття часу доволі давно підмічений дослідниками і продемонстрований великим матеріалом з галузі психології розвитку дитини, а також філогенезу людської свідомості. З цього погляду цікаві міркування Ж. М. Гюйо: «Спочатку майбутнє, — стверджував він, — є те, що має бути, те, чого я не маю, чого потребую і чого бажаю; воно є те, чим я прагну володіти... Час закрит би доступ до себе істоті, яка б нічого не бажала, нічого не прагнула... Майбутнє є не те, що йде до нас, але те, до чого ми йдемо... На наш погляд, з відношення цих двох членів (потреби і дії — А. Н.) передусім виникає усвідомлення часу; спершу час є немовби свідомим проміжком між потребою і її задоволенням, відстанню «між келихом і губами»⁴.

З огляду на це стає зрозумілою та обставина, що в процесі історичного розвитку людства поняття часу набуває істотних змін, причому в кожному конкретному епоху зміст цього поняття суттєво детермінований характером виробництва, а отже — характером цілепокладання. Як показує радянський дослідник О. Я. Гуревич, передбачення у його первісній формі ґрунтувалося на понятті часу, відмінному від сучасного. «Час у первісному суспільстві, — пише він, — це не звичний і звичайний для нас векторний час: час не плине лінійно з минулого в майбутнє, він або не посувається, або обертається по колу. Через певні проміжки повертається те, що колись уже було. Циклізм в усвідомленні часу у первісному суспільстві, який зберігається і пізніше у набагато розвинутіших соціальних системах, значною мірою зумовлений невичлененістю людини з природи і пов'язаний з цим підпорядкуванням його свідомості періодичним змінам природних сезонів. Ритм суспільного життя залежить від чергування пір року і пристосованих до нього виробничих циклів»⁵. Природно, на такому понятті часу базується і вельми специфічне, також істотно відмінне від сучасного, поняття передбачення. «З поняттям циклічного часу пов'язане й інше уявлення: всі модуси часу — і минуле, і теперішнє, і майбутнє — розташовані немовби в одній площині, вони у певному розумінні «одночасні»... майбутній час причетний до теперішнього: у нього можна заглянути, на нього можна справити магічний вплив, — звідси про-

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 176.

³ Там же.

⁴ Гюйо Ж. М. Происхождение идеи времени. СПб., 1899, стор. 34—35.

⁵ Гуревич А. Я. Время как проблема истории культуры. — «Вопросы философии», 1969, № 3, стор. 109.

рікання, чаклування і віщі сні, а також віра в талан. Доля невідвротна, бо те, що повинно відбутися, в якомусь розумінні вже є факт; в усякім разі, майбутнє, що сприймається як доля, можна відчувати в теперішньому»⁶.

Зміни характеру праці і виробництва, що відбулися протягом дальшого розвитку людства, зокрема зміна їх темпів, зумовили (через перетворення характеру цілепокладання) відповідну еволюцію поняття часу. Виникло і почало розвиватися поняття лінійного, односпрямованого, неповторного часу. Водночас перетворювалися поняття і сама практика передбачення.

Історично здатність до передбачення сформувалась «за зразком і подобою» здатності до цілепокладання. Внаслідок цього передбачення успадкувало деякі істотні риси цілепокладання. Найяскравішою, найпомітнішою і водночас найсуттєвішою з цих успадкованих характеристик є така — передбачення, як і цілепокладання, стосується майбутнього предмета. Остання обставина нерідко підкреслюється в літературі з питань цілепокладання і передбачення. Однак деякі автори, на жаль, перебільшують схожість цих понять, внаслідок чого припускаються їх часткового або й цілковитого отождоження. Наприклад, Г. А. Федоров на тій підставі, що «так само як і передбачення, мета виражає майбутнє», гадає, нібито мета «завжди включає в себе передбачення», хоча й застерігає, що не «всьяке передбачення є мета і мета не обмежується передбаченням»⁷. Т. А. Казакевич, слухно вважаючи, що «мета пов'язана із здатністю завбачити майбутнє», неправомірно робить із цього висновок, що мета становить один з різновидів передбачення — «передбачення у формі мети», «визначення наперед»⁸.

Нам видається, що немає жодних підстав цілком чи бодай частково отождоженяти цілепокладання і передбачення. Маючи спільне джерело у передісторії людської свідомості, а саме — у здатності тварин до передхоплення ситуацій, — цілепокладання і передбачення є істотно різні здатності людської свідомості. Можна сказати, що здатність до передхоплення, як відносно монолітна на біологічному рівні, розщеплюється на дві різні здатності на рівні людської свідомості. Передбачення, органічно пов'язане з цілепокладанням, у процесі свого виникнення набуває надалі відносної самостійності, стає більш або менш залежним від цілепокладання і перетворюється нарівні з цією здатністю людської свідомості на самостійну форму людської діяльності.

Цілепокладання необхідно пов'язане з потребою, інтересом, бажанням суб'єкта. Ця обставина в даному разі для нас істотна. Категорія мети фіксує майбутні об'єкти тільки з погляду заінтересованості в них суб'єкта. У меті злиті воедино уявлення про бажане майбутнє і активне прагнення оволодіти ним. Отже, для мети найбільш характерний суб'єктивний, особистісний момент⁹, хоча, звичайно, потреба, вираженням якої є мета, може існувати і, звичайно, справді існує цілком об'єктивно. Взятє саме по собі, ізольовано від інших актів свідомості, цілепокладання не ставить завдання виявити об'єктивну можливість, реальну досяжність бажаного об'єкта, воно відображає лише суб'єктивну потребу в цьому об'єкті.

⁶ Там же.

⁷ Федоров Г. А. Материалистическая диалектика о категории цели. — «Вопросы философии», 1956, № 1, стор. 66.

⁸ Казакевич Т. А. Целесообразность и цель в общественном развитии. — «Вестник ЛГУ», 1963, № 23. Серия экономики, философии и права. Вип. 4, стор. 54.

⁹ Див.: Рожакедь Т. Целенаправленный характер человеческой деятельности. Понятие практики. У зб.: Проблемы марксистско-ленинской философии (статьи венгерских авторов). М., 1965, стор. 244—246.

Що ж до передбачення, то для нього найхарактерніший об'єктивний, «позаособистісний» момент. Узятє саме по собі, в ізоляції від інших актів свідомості, передбачення ставить своїм завданням виявлення об'єктивної можливості (дійсності, необхідності) майбутніх об'єктів і відсторонюється від питання про суб'єктивну потребу в цих об'єктах. Це правильно і для тих випадків, коли об'єктом передбачення є сама свідомо людська діяльність.

Наведене розрізнення цілепокладання і передбачення засвідчене багатьма фактами нарізного виконання цих актів свідомості у реальній життєдіяльності людей. Тут маємо на думці випадки двох типів: (1) коли передбачення не пов'язане безпосередньо з постановкою цілей, (2) коли цілепокладання виконується незалежно від будь-яких передбачень.

Випадки другого типу відомі спокон віку. Саме такими цілями впродовж століть спонукувані зусилля алхіміків знайти «філософський камінь». Гра уяви, пристрастей навіть вельми розсудливих людей часто-густо спричиняє постановку цілей, що вони, наперед відомо, не можуть бути реалізовані. Але й у тому разі, коли людина ставить цілком реальну мету, цілепокладання не завжди базується на передбаченні, тим паче — науковому передбаченні. Певна річ, той факт, що зазначена конкретна мета не пов'язана з передбаченням, сам по собі ще не перетворює цю мету на ефективну.

Випадки першого типу не менш відомі. Особливого поширення вони набули з виникненням науки як особливої галузі духовного виробництва. Учений часто й густо констатує передбачення, не ставлячи при цьому позапізнавальних цілей щодо передбачуваних об'єктів.

Ступінь самостійності передбачення стосовно до цілепокладання значною мірою зумовлена характером передбачуваних об'єктів. Така самостійність чітко виявляється в диференціації об'єктів матеріального світу на природні і штучні. Тут під штучними об'єктами можна розуміти такі об'єкти, що є результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людини. Усі ті об'єкти, які не можуть бути схарактеризовані з погляду реалізованих цілей, називаємо природними. Отож, до числа природних об'єктів потрапляють не тільки предмети неолюдненої природи, але й численні соціальні феномени¹⁰. Наприклад, багато феноменів соціального «макрорівня», тобто рівня соціального цілого, не можуть бути кваліфіковані як результати реалізації свідомо поставлених цілей. Особливо яскраво це виявляється у капіталістичному суспільстві, де інтегральний ефект (соціальний макрорівень), який є результатом безлічі цілеспрямованих, свідомих дій індивідів (соціальний мікрорівень), сам не є реалізацією якоїсь мети. Ф. Енгельс писав, що в історії «є безліч сил, які перехрещуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія. Цей результат можна знов-таки розглядати як продукт однієї сили, що діє як ціле, *несвідомо* і безвольно. Адже те, чого хоче один, натрапляє на протидію з боку всякого іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів»¹¹.

До природних об'єктів, у нашому розумінні цього терміна, потрапляє також багато феноменів соціального «мікрорівня». Річ у тім, що

¹⁰ Звичайно, це вживання термінів «природний» і «штучний» відрізняється від їх звичайного вживання: значення терміна «штучний» виявляється надто звууженим, а значення терміна «природний» — відповідно — надзвичайно розширеним. Таке використання цих термінів має рацію лише в межах того вузького спеціального завдання, яке ми роз'ясуємо в даному разі.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, стор. 373.

об'єкти, свідомо створювані індивідом, нерідко створюються ним всупереч його волі і, отже, всупереч його меті. Крім того, об'єкти, створювані у згоді з волею і метою індивіда, не завжди відповідають цій меті. Якщо побудована інженером машина не працює, то така машина, по суті справи, нічим не відрізняється від будь-якого природного явища.

Відповідно до розрізнення природних і штучних об'єктів усі передбачення можна поділити на два типи: пасивні і активні.

Пасивні передбачення стосуються природних об'єктів. Таке є передбачення об'єктів, на які людина або не може вплинути (передбачення астрономічних явищ), або не має в цьому практичної потреби. Утворення понаднової зірки відбувається поза волею і бажанням людини і тому не може бути результатом її діяльності. Передбачення такого феномена неминуче виявляється пасивним. Пасивні передбачення дуже поширені у тих галузях знання, об'єкти яких так мало досліджені, що немає можливості активно оперувати ними.

Активні передбачення стосуються штучних об'єктів, тобто в усіх випадках мають справу з активною практичною діяльністю людини.

Очевидно, що пасивні передбачення цілком можуть виконуватися незалежно від цілепокладання передбачуваних об'єктів і, як правило, саме так і виконуються. Навпаки, активні передбачення не можуть бути виконані незалежно від цілепокладання; врахування цілей, поставлених діючим суб'єктом, в цьому разі є обов'язковою умовою передбачення. Отже, в деяких випадках цілепокладання виявляється необхідною передумовою передбачення.

Разом з тим цілепокладання (особливо за сучасних умов) часто потребує передбачення як необхідної передумови. Між передбаченням і цілепокладанням існує не тільки генетичний, а й функціональний зв'язок. Передбачення не лише виникло з цілепокладання, воно виникло і для цілепокладання, для раціонального обґрунтування цілепокладаючої діяльності, для того, щоб поставити цю діяльність на міцну основу об'єктивного знання.

Конструювання обґрунтованої мети (на відміну від простого формулювання мети як експлікування потреби) не є одноактний або одолінійний процес. Воно зумовлюється рядом суб'єктивних і об'єктивних моментів. До перших належать потреби, бажання, прагнення та ін. суб'єкта. До других — наявні об'єктивні обставини, в яких здійснюється цілепокладання, а також — можливі «відповіді» ймовірного об'єкта дій.

Конструюючи обґрунтовану мету, людина повинна усвідомити суб'єктивні і передбачити об'єктивні моменти. Реальна, здійснима мета може бути сформульована тільки за умови правильного розв'язання і узгодження цих двох завдань. Проте у практичному (донауковому і повсякденному) пізнанні немає достатньо надійних, точних засобів розв'язання завдань, пов'язаних з передбаченням об'єктивних моментів цілепокладання. Передбачення майбутньої поведінки об'єкта діяльності тут звичайно базується на інтуїції, життєвому досвіді та ін., а часом такого передбачення зовсім немає. Тому часто-густо в конструюванні мети усвідомлення суб'єктивних моментів домінує над передбаченням об'єктивних моментів. Так виникають малореальні або й зовсім нереальні цілі, такі собі «мертворождені діти цілепокладання», що згубно позначається на результатах діяльності людини.

У процесі історичного розвитку матеріальної і духовної діяльності надзвичайно зростають розміри виробництва, ускладнюється його структура, окремі його елементи дедалі більше об'єднуються в єдину систему. За цих умов стихійне, інтуїтивне передбачення об'єктивних мо-

ментів уже не може виконувати свого завдання у конструюванні цілей: витрати цілепокладання були б такі великі, що запрошували б абсолютно дезорганізувати виробництво. Виникає потреба створити більш строгі і надійні засоби передбачення об'єктних моментів, тобто пізнання майбутнього.

З виникненням науки таким засобом стає наукове передбачення. Воно є однією з найважливіших внутрішніх функцій науки, яка виконується з допомогою різних дослідницьких процедур. Результат таких процедур (його прийнято в методологічній літературі називати «прогнозом») становить науково обгрунтоване положення про майбутнє. Отже, наукове передбачення, з одного боку, відрізняється від усіх інших функцій науки тим, що його результат є положення про майбутнє. З другого боку, воно відрізняється від усіх донаукових і повсякденних засобів передбачення тим, що його результат є обгрунтоване положення. Але як досягається ця обгрунтованість?

Наука прагне встановити такі залежності між об'єктами, які вона вивчає, коли виникнення, існування або зміна деякої сукупності об'єктів (умови) з необхідністю або з певним ступенем імовірності пов'язані з виникненням, існуванням чи зміною іншої сукупності об'єктів (обумовлене). Якщо в дійсності є зазначені умови, а обумовлювані об'єкти емпірично не фіксуються, то ці останні можна виявити наперед, тобто стверджувати, що вони виникнуть або вже існують, але не спостерігаються. Отже, знання про майбутнє стає у певних межах чітким, визначеним і гарантованим.

Саме та обставина, що наукове передбачення дає у певних гарантованих межах адекватне знання про майбутнє, і перетворює передбачення на невід'ємний «керівний» момент цілепокладання. Тим самим створюються міцні об'єктивні основи для виконання науковим знанням нормативної функції. Наприклад, передбачення радянським фізиком В. І. Векслером принципу автофазування відіграло нормативну роль, дозволивши побудувати нові, потужніші прискорювачі атомних частинок.

Передбачення і собі ґрунтується на виявленні необхідної залежності між об'єктами. Пізнання істотних, необхідних зв'язків передуює завбаченню і виконується на рівні наукового пояснення. Останнє становить, отже, основу передбачення.

Отож, вищою, найдосконалішою формою цілепокладання є такі цільові настанови, які ґрунтуються на науковому передбаченні, поєднуючи знання бажаного із знанням об'єктивно можливого і практично здійснимого, що впливає з наукового розрахунку як майбутнього результату діяльності, так і засобів досягнення цього результату. Органічне поєднання мети і прогнозу стає конче потрібним в сучасних умовах — в добу великих соціальних перетворень, особливо у плановому веденні господарства. Планування нині не може бути нічим іншим, як нерозривною єдністю цілепокладання і наукового передбачення.

Процес поєднання передбачення і цілепокладання може розгортатися по-різному. В одних ситуаціях він розпочинається з конструювання мети, для обґрунтування якої надалі здійснюється відповідне передбачення. Образно кажучи, тут спочатку зводиться споруда, а потім будується її фундамент. В інших випадках, навпаки, виходячи з якоїсь наявної ситуації, прогнозують майбутнє і потім на основі здобутого прогнозу конструюють мету. Тут спершу створюється фундамент, а потім зводяться поверхи.

У реальній практиці ситуації першого типу, як видається, більш поширені. Нині вони привертають до себе дедалі більшу увагу дос-

лідників, які займаються питаннями прогнозування, управління, планування. Так, Е. Янч, автор однієї з найгрунтовніших праць з проблем прогнозування науково-технічного прогресу, розрізняє «розвідувальне» і «нормативне» прогнозування. «Розвідувальне (або пошукове) технологічне прогнозування, — стверджує він, — починається із забезпеченого у даний момент базиса знань і орієнтоване на майбутнє, тим часом як у нормативному технологічному прогнозуванні спершу оцінюють майбутні цілі, потреби, бажання, місії та ін. і йдуть у зворотному напрямі — до теперішнього»¹². Неважко помітити, що нормативне прогнозування належить до першого з зазначених типів поєднання передбачення і цілепокладання. Е. Янч віддає перевагу нормативному прогнозуванню перед розвідувальним, хоча оптимальний шлях розвитку технологічного прогнозування вбачає в інтеграції цих двох методів.

Переважання ситуацій, коли цілепокладання передує передбаченню, над випадками протилежного типу цілком відповідає деяким загальним тенденціям людської свідомості. Ми маємо на думці, зокрема, ту давно помічену обставину, що людина здебільшого спочатку формулює якусь тезу (положення, знання), а потім підшукує для неї відповідне підґрунтя. К. Маркс вважав, що така послідовність характерна принаймні для розвитку наукового знання. Він писав: «На відміну від інших архітекторів, наука не тільки малює надхмарні замки, але й споруджує окремі жилі поверхи будинку, перше ніж закласти його фундамент»¹³.

Отже, істотно різні процеси передбачення і цілепокладання перебувають у відношеннях тісної взаємодії¹⁴: цілепокладання здійснює очевидне, свідоме вираження потреб людини, а передбачення виявляє об'єктивну можливість задоволення цих потреб.

* * *

Внешние и внутренние функции науки находятся в тесной связи и сложных взаимоотношениях. Одним из наиболее важных является вопрос об отношении между предвидением и целеполаганием, которое обозначают термином «нормативная функция науки».

Постановка целей, целеполагание присущи трудовой деятельности с самого ее возникновения. Предвидение же возникает лишь на определенном уровне развития труда. Необходимой познавательной предпосылкой для предвидения является понятие времени. В свою очередь, одной из основных предпосылок понятия времени является способность человека к целеполаганию. Предвидение в его первоначальной форме основывалось на специфическом, нелинейном понятии времени. В ходе исторических изменений характера труда и производства, особенно ускорения их темпов, происходит эволюция понятия времени (через изменения в характере целеполагания), а соответственно — и самой практики предвидения. Предвидение, как и целеполагание, относится к будущему объекту. Но нельзя переоценивать их сходство. Способность к предвосхищению, относительно монолитная на биологическом уровне, расщепляется на две различные способности на уровне человеческого сознания. Наряду с целеполаганием предвидение существует как самостоятельная форма духовной деятельности.

¹² Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса. М., 1970, стор. 23.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, стор. 40.

¹⁴ Існування тісної взаємодії між передбаченням і цілепокладанням, що часом виключає можливість реального їх поділу в людській практиці, і є причиною поплутання або ототожнення цих процесів деякими авторами.

Взятое само по себе, изолированно от других актов сознания, целеполагание не ставит задачи выяснения объективной возможности, реальной достижимости желаемого объекта, а выражает субъективную потребность в этом объекте. Рассматриваемое таким же образом предвидение ставит своей задачей выяснение объективной возможности (действительности, необходимости) будущих объектов и отвлекается от вопроса о субъективной потребности в этих объектах. Такое различие этих двух процессов подтверждается многочисленными фактами раздельного выполнения данных актов сознания в реальной жизнедеятельности людей.

Между предвидением и целеполаганием существует не только генетическая, но и функциональная связь. Именно то обстоятельство, что научное предвидение дает относительно адекватное знание о будущем, превращает его в необходимый «руководящий» момент целеполагания. Предвидение, в свою очередь, основывается на научном объяснении.

Высшей, наиболее совершенной формой целеполагания являются такие целевые указания, которые зиждятся на научном предвидении. Органическое сочетание цели и прогноза становится насущно необходимым в современных условиях, особенно при плановом ведении хозяйства.

Проблема категоріального синтезу в теоретичному природознавстві

Розгортання науково-технічної революції супроводжується інтенсивним опредмечуванням знання, реалізацією результатів пізнання у сфері матеріального виробництва. Це ще більше актуалізує розробку теорії розвитку знання. Марксистські дослідження в цій галузі ґрунтуються на діалектико-матеріалістичній тезі про суспільно-історичну детермінацію пізнавального процесу, що дозволяє розглядати науку як продуктивну силу, органічно вписану у загальний контекст духовно-практичного освоєння світу.

Зазначена детермінація виявляється, зокрема, в регулятивній функції змістових передумов наукового дослідження, які значною мірою визначають динаміку концептуальних систем. Спинимось на методологічній значущості такого необхідного компоненту пізнання, як розумові форми, закріплені у категоріальному способі мислення, усвідомлюваному філософією. На основі категорій матеріалістичної діалектики як методу пізнання і перетворення дійсності синтезується нове у науковому пізнанні і суспільній практиці.

У широкому розумінні синтез розглядають як сполучення різно-рідних елементів в єдине ціле, що здійснюється у пізнавальному процесі і чуттєво-предметній діяльності. Синтез може бути різного рівня — від механічного об'єднання компонентів неорганізованої цілокупності до утворення понять, формування наукових теорій та ін. В основі видо-вих відмінностей синтезу лежать своєрідність сублимованих елементів, особливості синтезованого цілого, способу сполучення компонентів у ціле.

В цій статті нас цікавить малорозроблена проблема категоріального синтезу фундаментальної фізичної теорії, яку, мабуть, доцільно аналізувати поетапно. По-перше, — як проблему синтетичної функції категоріальних структур в акті творення. Останні виступають у цьому разі методологічним засобом, що сприяє вичленуванню вихідних принципів теорії, своєрідним регулятивним чинником творчого процесу. По-друге, — як проблему категоріальних структур — всезагально-необхідного компонента конкретно-наукового системного знання про світ. Розв'язання цієї проблеми передбачає дослідження логічної схеми синтезу фундаментальної фізичної теорії. Метою дальшого викладу є аналіз першого аспекту зазначеної проблеми.

Як відомо, категоріальний склад мислення є ідеальним відтворенням всезагально-необхідних предметних форм доцільної матеріальної діяльності людини. Він об'єктивується у мові, кожний фрагмент якої, як слушно зазначав свого часу Гегель, містить у собі «в прихованому, заплутаному чи більш розробленому вигляді» відповідну категорію. Закріплюючись у мові (з культурно-соціальним прогресом дедалі більшої значущості набувають не природні, а спеціальні мови, що історично склалися згідно з цілями наукового пізнання), логічні форми і закони мислення виражають «категоризацію» світу — найзагальніший спосіб «розчленування» дійсності, прийнятий у певній системі суспіль-

ної практики. Інстинктивно мислення діє відповідно до своєїрідної «природної логіки», яка передбачає підсвідоме використання категорій як «опорних пунктів» пізнання і дії.

Логічні категорії як квінтесенція історичного досвіду людства на певному етапі розвитку самосвідомості суспільства стають предметом філософської рефлексії. З цього моменту їхній зміст розкривається у відповідних філософських поняттях і на рівні теоретичного мислення. Вони починають функціонувати як усвідомлені форми мислення — «висновок історії пізнання світу» (В. І. Ленін). Водночас, оскільки філософія має цілком певну світоглядну спрямованість і, отже, ідеологічний характер, осмислення категоріального складу мислення є партійним. Він дістає матеріалістичне чи ідеалістичне тлумачення. По-філософському усвідомлена категоріальна сітка людського мислення, організуючи та спрямовуючи теоретичну свідомість, визначає метод науково-теоретичного мислення, який, втілюючись у конкретно-наукових формах (зокрема, у фундаментальних фізичних теоріях), забезпечує духовно-практичне освоєння зовнішнього оточення. У наш час «єдиним, у вищій інстанції, методом мислення, який відповідає теперішній стадії розвитку природознавства»¹, є матеріалістична діалектика.

Лише на основі марксистської матеріалістичної діалектики як теорії розвитку, логіки і теорії пізнання стає можливим принципове розв'язання питання про методологічну функцію логічних категорій як форм мислення. Будучи історичними ступенями осягнення істини, категорії в індивідуальному циклі пізнання виступають як форми мислення, в яких відображуються всезагально-необхідні зв'язки в емпірично-даній дійсності і відбувається синтез логічних форм — понять, суджень, умовиводів і теорій.

Всезагально-необхідну категоріальну визначеність знання не можна пов'язувати з інваріантними характеристиками системи об'єктів поза їхнім практичним освоєнням. Тому перспективним, на наш погляд, є розуміння категорій як «форм буття», чий зв'язок із розвитком пізнавального процесу не однозначний. Зокрема, з прогресом фізичного пізнання може принципово змінитися концептуальна репрезентація об'єктивної реальності в теорії. Наприклад, у процесі узагальнення класичних просторових уявлень можлива категоріальна переорієнтація теорії, пов'язана з відмовою від старих категоріальних структур і появою нових. Проте просторові характеристики, що зникають на концептуальному рівні, неминуче зберігатимуться як універсальні визначення практики в операціональному апараті теорії, який передбачає вихід до вимірювання в експерименті.

Так, у сучасній фізиці є понятійні системи, репрезентовані в термінах абстрактно-математичних просторів, які впроваджуються лише для математичного опису тих чи тих ситуацій і не співвідносяться з «емпірично даним» простором («простір струмів Вейля», «простір хвильових частинок»). Але це не означає, що філософська категорія простору позбувається своєї універсальності. Всезагально-необхідний характер просторово-часової форми матерії виявляється під час аналізу не окремих фізичних теорій, а всього людського досвіду, який істотно залежить від універсальних властивостей природи і умов пізнання. А ці властивості є такими, що у своїй чуттєво-предметній (в окремому випадку — експериментальній) діяльності на основі навіть «найбожевільнішої» фізичної теорії суб'єкт пізнання неминуче констатує звичайний просторово-часовий порядок емпіричних предметів. І мабуть, так буде

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 491.

завжди. Філософська категорія простору відображує універсальну, всезагально-необхідну форму матерії лише в її опосередкованості людською суспільно-історичною практикою.

Важливо усвідомити, що марксистську діалектику в певному аспекті можна використати як метод конкретного дослідження, збагативши її змістом досліджуваної предметної галузі зв'язків і відношень. У цьому пункті, нам здається, можна раціонально використати кантівську ідею категоріального синтезу в діалектико-матеріалістичному переосмисленні.

Кант уперше в історії філософії поставив питання про роль у пізнанні категоріального синтезу емпіричних фактів у логічну форму суджень за принципом всезагального і необхідного зв'язку. Під синтезом, що забезпечує осягнення нового, він має на увазі «приєднання різних уявлень одне до одного і розуміння їхньої багатоманітності в єдиному акті пізнання»². Конституюючим моментом синтетичного акту є категоріальний апарат людського мислення. Категорії розсудку задають вихідні апіорні схеми синтезу, що визначають всезагально-необхідний зв'язок у предметі знання. В апіорну форму вміщується апостеріорний, емпіричний зміст.

Категоріальний синтез чуттєво даного здійснюється продуктивною здатністю уяви в процесі створення так званих трансцендентальних схем, або змістових понять теоретичного природознавства. Трансцендентальна схема, яка «є продуктом і ніби монограмою чистої здатності уяви а ргіогі», виконує функцію «формальної і чистої умови чуттєвості, якою розсудливе поняття обмежується у своєму застосуванні»...³

Отже, Кант у своїй концепції категоріального синтезу, намагаючись осмислити категоріальний склад мислення як передумову кожного індивідуального пізнавального акту, слушно наполягає на творчо-конструктивних функціях категорій, наявних до конкретного досліду. Проте зміст кантівської концепції втілений у формі трансцендентального ідеалізму, філософська неспроможність якого значною мірою спричинила обмеженість відповідного тлумачення синтетичного акту творення. Нове у знанні, за Кантом,— не принципово нове, а лише відносно нове, бо є реалізацією тих самих апіорних категоріальних структур на мінливому змістовому матеріалі, даному в різноманітності споглядання. Кант далекий від розуміння мінливості категоріальних пізнавальних форм, що перебувають у прямій залежності від розвитку соціального досвіду людства.

Розглядаючи зміст мислення лише як сукупність чуттєвих сприйнять і уявлень, що протистоять трансцендентальним формам пізнання, Кант неадекватно інтерпретував функціональну значущість категорій у пізнавальному процесі. На його думку, категорії, формуючи різноманітність споглядання, співвідносяться лише з предметами, що чуттєво сприймаються, і не мають виходу до предметів, осягнених у понятті. Власний зміст мислення, представлений його понятійним складом, виявився абстрагованим з гносеології Канта, що надто звузило сферу застосування категорій.

Але категорії, які закріпили в логічній формі історичний досвід пізнання, формувалися в процесі створення понятійного складу мислення, вираженого у мові. Поза останньою вони не функціонують. Тому вони як логічні засоби осягнення матеріальних предметів, даних на

² Кант И. Соч., т. 3, стор. 173.

³ Там же, стор. 222—223.

рівні явища в чуттєвому спогляданні, завжди опосередковані понятійним складом мислення, що працює в певній сфері дослідження і відображає відповідну предметну ділянку на рівні істотних зв'язків і відношень.

Кант, досліджуючи категоріальний синтез емпіричних фактів у логічну форму понять і суджень, обмежується по суті розглядом емпіричного ступеня пізнавального процесу. Він навіть не ставить питання про синтез на теоретичному рівні аналізу, що передбачає створення концептуальних систем знання.

Інша історико-філософська традиція у постановці і розв'язанні проблеми походження синтетичного знання пов'язана з ім'ям Г.-В.-Ф. Гегеля. Об'єктивно-ідеалістична інтерпретація пізнавального процесу зумовила принципово інше розуміння синтезу. Синтетичне пізнання, за Гегелем, є осягнення «того, що є в поняттях»; воно зводиться до «схоплювання різноманітності визначень у їхній єдності»⁴.

Гегель вважає, що оскільки осягнення об'єктивності є перетворення її на форму поняття, моментами осягнення виступають характеристики поняття, тобто всезагальне, особливе та одиничне. За Гегелем, саме «належний поняттю рух від всезагального до особливого (з наступним переходом до одиничного.— В. Х.) становить основу і можливість синтетичної науки, деякої системи і систематичного пізнання»⁵. Конкретизуючи даний процес, він виділяє основні його етапи — дефініцію, членування, наукове положення або теорему. Відповідно до ролі теорем у становленні теорії множин Гегель вважає зразком синтезу систему геометрії. У ній думка рухається від аксіом, що спираються на безпосередні означення, які містяться в дефініціях, до теорем, що вичерпно визначають предмет.

Виявивши у найзагальнішому вигляді логічну схему теоретичного синтезу, Гегель, проте, гадає, що дане поняття співвідноситься лише з математичними дисциплінами. Тому він зовсім не порушує питання про синтез як осягнення всезагально-необхідного зв'язку на основі категоріального складу мислення в емпірично даній дійсності. Цей факт аж ніяк не применшує заслуг Гегеля, який досяг істотних результатів у адекватному осмисленні природи категорій, що мають певне предметно-сміслові навантаження (буття, якості, кількості, одиничного, загального та ін.). Для Гегеля, однак, змістовий розгляд категорій означав перетворення в предмет логіки об'єктивно суцього мислення, «лого-са» речей»; в цьому, як відомо, полягає принципова хибність його концепції. Досліджуючи природу логічних категорій як всезагальних визначень буття, тотожного мисленню, Гегель фактично виключив можливість розробки проблеми категоріального синтезу знання, яка в кантівській постановці відобразила ту реальну обставину, що в процесі осягнення нового мислення завжди функціонує на основі категоріального апарата, який є всезагально-необхідною умовою і методологічним творчо-конструктивним засобом дослідження.

Категорії філософії, визначені генетично змістом мислення, мають відносну самостійність стосовно конкретного змісту думки і виступають як форми останньої. В індивідуальному циклі пізнання вони відображають реальне буття лише опосередковано, через відповідне оформлення змісту споглядання. Цим досягається певна детермінація людського мислення, що забезпечує осягнення об'єктивного світу у формах, ефективних для людської практики.

⁴ Гегель Г.-В.-Ф. Наука логіки, т. 3. М., 1972, стор. 254.

⁵ Там же, стор. 262.

В результаті, всезагально-необхідний логіко-категоріальний склад мислення при усій своїй змістовності в пізнавальному акті пропонує лише форми мислення для чуттєвих споглядань, не виходячи за межі останніх, і дає нам уявлення про всезагальний і необхідний зв'язок явищ як предметів досліду, а не поза відношенням до нього. У протилежному разі ми змушені були б постулювати можливість інтелектуальної інтуїції в раціоналістському розумінні (як апріорного споглядання), тобто можливість дедукування положень природознавства з філософії. А це не відповідає реальній природі нашої пізнавальної здатності.

Процес співвідношення категоріального складу мислення з даними сенсорного досвіду завершується синтезом чуттєвої різноманітності на основі категорій, або категоріальним синтезом, що породжує знання емпірії як єдності. Категоріальний синтез забезпечує цілісність пізнавального образу.

Як розуміти вказане «внесення» єдності? Діалектика категорій мислення, відображуючи об'єктивну реальність з боку її всезагальних зв'язків і відношень, є методологічним засобом виявлення єдності в конкретній різноманітності споглядання. В пізнавальній ситуації суб'єкт, який активно досліджує своє оточення, використовує певні прийоми мислення, щоб виявити всезагально-необхідні зв'язки відповідної предметної ділянки. Поставленої мети можна досягти лише за допомогою інтелектуальної інтуїції, детермінованої (отже, обмеженої), з одного боку, категоріями, з другого — чуттєво даним предметом, що підлягає осмисленню. Категоріальний синтез є інтегральною характеристикою процесу виникнення знання (цілісного розуміння чуттєво даного).

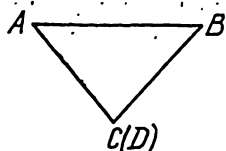
Розглянемо категоріальний синтез на теоретичному рівні дослідження, на якому процеси міркування підпорядковані створенню теорії як основної системи наукових знань. Саме системний характер теоретичного синтезу істотно відрізняє його від емпіричного синтезу окремих суджень.

Специфічною рисою фундаментальної фізичної теорії як цілісної системи є наявність у ній загальних положень, які мають головне-сміслову навантаженість і виступають основою для дедукування всіх інших змістових тверджень теорії. Вони називаються вихідними принципами теорії. А. Ейнштейн підкреслював, що труднощі в побудові фізичної теорії пов'язані не з виведенням теорем (навіть найскладніших) з прийнятих аксіом, а з пошуком цих аксіом, вихідних принципів теорії. Він писав: «Дослідник має... вивідати у природи чітко сформульовані загальні принципи, що відображають певні загальні риси сукупності численних експериментально встановлених фактів. Якщо таке формулювання вдалося, починається розвиток висновків, які часто дають непередбачені співвідношення, що ведуть далеко за межі ділянки фактів, з яких були одержані принципи»⁶. Методологічним засобом, за допомогою якого можна збагнути єдність у різноманітності споглядання, тобто знайти «загальні принципи» систематизації дослідного матеріалу, є категоріальний склад мислення.

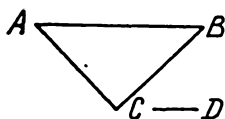
Синтез конкретно-наукових теорій здійснюється на основі категоріальних структур мислення як деяких цілісних утворень. Категоріальна структура, відображуючи у концентрованому вигляді соціально-історичну практику пізнання даної предметної області, дістає свою експлікацію як логіко-філософський принцип у процесі синтезу емпіричних даних у фундаментальну фізичну теорію.

⁶ Эйнштейн А. Собр. научн. трудов, т. 4, стор. 14.

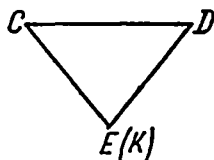
Схематично категоріальна структура зображується так:

Між явно визначеними категоріальними елементами структури A , B , C існує чітко виражений субординативний зв'язок, а четвертий елемент (D) визначений неявно. Його експлікація прямо залежить від дальшого прогресу пізнавального процесу, пов'язаного зі створенням нової фундаментальної теорії⁷. Покинувши етап встановлення координативного зв'язку з C , категоріальний елемент D отримує повну визна-

ченість у новій категоріальній структурі, що становить черговий етап у генезисі мислення. У цій структурі між категоріальними елемен-

тами C і D існує вже зв'язок субординації, що виник в результаті використання в теоретичному аналізі категорії E , співвіднесеної з неявно визначеним елементом K .

Категоріальна визначеність знання забезпечує осмисленість найвищих абстракцій теорії, здавалося б, цілком позбавлених емпіричного кореляту, а отже, і емпіричного значення. Логічні категорії виступають у функції визначників смислу теоретичних термінів, забезпечуючи зв'язок символів теорії з дійсністю. А смисл теоретичних термінів визначає їх значення (денотат), або відповідний абстрактний об'єкт теорії. Кінець кінцем формується певна система розуміння теорії (концепція). Логіко-категоріальний каркас, об'єднуючи предметні поняття, не змінює їхнього емпіричного значення; але, виявляючи сутнісні закономірні зв'язки пізнавального об'єкта, забезпечує глибше розуміння смисла позначеного. Фізик, що не бажає миритися з «презумпцією безглуздості» теоретичних термінів (формальнологічні «правила смислу» дозволяють лише зіставити терміни «мови спостереження» з деякими емпіричними фактами), обов'язково має звернутися до філософії. Як показав А. Т. Артюх, по-філософському усвідомлені категоріальні структури мислення, втілюючи в собі принципи субординації, виявляються достатніми для конкретно-теоретичного аналізу становлення фундаментальних теорій природознавства.

На кожному конкретно-історичному етапі пізнавального процесу ефективно працює своя об'єктивно змістова категоріальна структура (або кілька структур). Вона однозначно співвідноситься з фундамен-

⁷ Аналіз категоріальних структур див. у кн.: Артюх А. Т. Категоріальний синтез теорії. К., 1967.

гальною природничонауковою теорією, закріплюється в ній, визначаючи ідеальну норму наукового пошуку. При уявній алогічності мисленого стрибка, що дає змогу перейти до нового знання, синтетичний акт цілком логічний з погляду діалектичного мислення, логіко-категоріальні засоби якого використовуються у творчому процесі.

Отже, категоріальна структура, охоплюючи позатеоретичне знання в загальному вигляді, організовує і спрямовує чимало міркувань емпіричного рівня, забезпечуючи системне уявлення про об'єкт дослідження. По-філософському усвідомлена категоріальна структура виявляється історично заданою нормативною схемою практичної діяльності і творчої свідомості, яка, синтезуючись з емпірією, визначає становлення нового.

Слід, проте, мати на увазі, що категорії співвідносяться з даними чуттєвої різноманітності, тільки опосередковуючись понятійним складом знання у фізичній галузі дослідження, істотним для адекватного осмислення виділеного фрагменту матеріального світу. Вихідний стан конкретного знання визначає як постановку проблеми, так значною мірою і її розв'язання, що передбачає перенесення в нову сферу теоретичного знання абстрактних об'єктів функціонуючих фізичних систем. Перенесення об'єктів здійснюється через їхнє вписування в нову систему зв'язків і відношень. Це досягається за допомогою вибору адекватних категоріальних структур і математичних засобів, що задають можливі кореляції конструйованого абстрактного об'єкта теорії. В цьому процесі первісні об'єкти перебудовуються, набуваючи в новій системі зв'язків і відношень іншого смислу. В результаті можна одержати нетривіальну систему, яка відповідає даній галузі дослідження.

Фактично категоріальна структура, що синтезується з емпірією при створенні фундаментальної фізичної теорії, опосередкована понятійним апаратом фізичної картини світу в процесі її становлення. В цій опосередкованості вона функціонує у формі конкретно-наукової ідеї як дієва думка, що визначає творчий пошук. Категоріальна структура як ідея, організуючи і систематизуючи спеціально-поятийний апарат, спрямовує тим самим рух наукової системи знань. Саме на рівні фізичної картини світу, яка формується, здійснюється первісний синтез по-філософському усвідомлених категоріальних структур і розрізаних результатів спеціального дослідження, які не вміщуються в рамки старої картини світу.

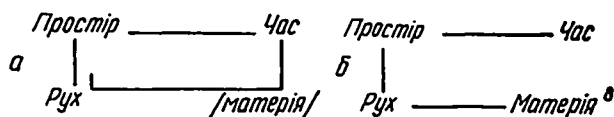
Фізична картина світу в процесі свого становлення як специфічна система фізичних ідей, понять і принципів є певним інтегральним образом дійсності, який виконує функцію інструменту побудови окремих теоретичних образів. Понятійний апарат фізичної картини світу, що формується, опосередковує категорії в їхній методологічній функції. Це означає, що загальнофілософський метод, поданий категоріальною структурою, відбивається на конкретно-науковому методі, який безпосередньо забезпечує системно-змістовий зв'язок тверджень фундаментальної фізичної теорії. Така методологічна позиція дає змогу зрозуміти, що між досліджуванним предметом і індивідуальним пізнанням стоїть весь досвід духовно-практичного освоєння дійсності, закріпленний в культурно-технологічних цінностях, зокрема у формах мислення і систематизації знань, що досить твердо детермінують волю окремої особи в науковому пошуку.

Проте з викладеного не слід робити висновок, ніби пізнання у фізичному дослідженні здійснюється за схемою: філософія — фізична картина світу — фундаментальна фізична теорія. Генезису фундаментальної фізичної теорії (а це найцікавіший випадок) аж ніяк не пере-

дує стала фізична картина світу. Категоріальні пізнавальні засоби опосередковані лише деякими компонентами нової картини світобудови у процесі її становлення. Становлення фізичної картини світу здійснюється, на наш погляд, одночасно зі становленням фундаментальної фізичної теорії.

Застосування філософського методу до спеціального дослідження передбачає добре розвинену інтелектуальну інтуїцію вченого. Остання виступає як особливість уяви бачити ціле раніше його частин і реалізується у такій суб'єктивній формі осягнення реальності, як світосприйняття. Причому правильне бачення можливе тоді, коли творчий розум відштовхується від усього комплексу знань у конкретній галузі, а індивідуальна гра уяви відповідає назрілій в науці необхідності. Внаслідок евристичної взаємодії різних елементів наукового знання творча уява вченого народжує нове, зокрема, у формі фізичної теорії, що забезпечує нашу продуктивну діяльність у розширеній галузі досвіду і тим самим пояснює реальність у новій сфері контактів зі світом.

Звернімося до матеріалів генезису релятивістської фізики. Логіко-філософські принципи, на основі яких синтезовано (а) спеціальну і (б) загальну теорію відносності, структурно можна подати так:

В процесі становлення даних категоріальних структур все глибше усвідомлюються субординативні зв'язки категорій простору, часу, руху, матерії, що їх субстанціалізовано в рамках ньютонівської механіки.

На різних етапах творчого процесу Ейнштейн модифікував ідею релятивізму відповідно до зазначених вище категоріальних структур (а, б), на основі яких (з урахуванням відповідних математичних формалізмів) було створено теорію відносності — спеціальну і загальну. При цьому підкреслимо, що категоріальні структури, організуючи і спрямовуючи творчий пошук Ейнштейна, свою точну експлікацію отримали лише в рамках нової теорії. Безперечно, тільки в процесі генезису теорії відносності стали можливими науково обґрунтована відмова від ньютонівської субстанціалізації понять абсолютного простору, часу, руху, матерії, вичленення їхнього субординативного зв'язку, остаточне торжество фізичної ідеї релятивізму. На початковому етапі — на стадії спеціальної теорії відносності — відкрито відносність простору і часу, органічно пов'язаних у єдиний чотиривимірний континуум. Загалом, відповідаючи поняттю поля, простір-час спеціальної теорії відносності аж ніяк не пов'язаний з його структурою. Рух у цій теорії розглядають як відносний, але лише стосовно інерціальних систем відліку. На наступному етапі — на стадії загальної теорії відносності — метрика просторово-часового континууму і поле тяжіння визначаються одними величинами — метричним тензором, компоненти якого виступають одночасно гравітаційними потенціалами. Єдність метрики і тяжіння дала змогу твердити про просторово-часову структуру поля, через що ідея відносності руху була поширена на рухи з прискоренням.

⁸ Див.: Артюх А. Т. Категориальные структуры мышления и теория относительности. У кн.: Пространство и время в современной физике. К., 1968.

До теоретичного синтезу, так блискуче виконаного Ейнштейном, були близькі Г.-А. Лоренц, А. Пуанкаре і деякі інші вчені. В принципі вони намагалися осмислити ту саму сукупність емпіричного і теоретичного матеріалу, з єдиного погляду. Проте, зробивши істотний внесок в історію розвитку фізики, творцями фундаментальної теорії століття вони все ж не стали. Чому саме?

Спинимось коротко на позиції Лоренца. Виходячи з концепції «нерухомого» ефіру Френеля, Лоренц у праці «Електромагнітні явища в системі, що рухається з будь-якою швидкістю, меншою за швидкість світла» (1904 р.), робить спробу розв'язати проблему електродинаміки рухомих середовищ. Він приймає так звану гіпотезу відповідних електромагнітних станів, згідно з якою розв'язання рівнянь електродинаміки для системи, що перебуває в спокої, і для системи, що рухається рівномірно і прямолінійно відносно ефіру, ідентичні. Інваріантність рівнянь поля для відповідних станів досягається в результаті переходу від «абсолютних» змінних x, y, z і t до змінних рухомого тіла x', y', z' і t' за допомогою перетворень Лоренца, а також введення нових (штрихованих) векторів електромагнітного поля. Кінець кінцем забезпечується задовільне пояснення негативних результатів дослідів Майкельсона і Морлі, Релея, Брейса, Трутона і Нобля.

Дослідження Лоренца означали фактично поширення принципу відносності на електродинамічні закони. Проте Лоренц не усвідомив справжнього змісту знайдених формул як основи нової фундаментальної теорії, тлумачачи їх в межах своєї електронної теорії. Поздовжнє скорочення розмірів тіл при їхньому «абсолютному русі» він тлумачив як абсолютний динамічний ефект, а час t' у рухомій системі відліку називав місцевим, або локальним, часом (Ortszeit) і розглядав його як суто допоміжну математичну величину⁹. Замість того, щоб виходити з факту незалежності електродинамічних законів від інерціального руху систем відліку (спеціальний принцип відносності), Лоренц намагається подати його як результат «випадкової компенсації протилежних ефектів».

Оскільки емпіричні і теоретичні передумови теорій Лоренца і Ейнштейна, по суті, однакові, математичний формалізм також дуже схожий, якщо не тотожний, — результат теоретичного синтезу безпосередньо залежав від обраної категоріальної структури як методологічного знаряддя наукового пошуку. Інтерпретацію перетворень Лоренца визначала найзагальніша світоглядна орієнтація вченого. Керуючись логіко-філософським стандартом наукового пошуку, закріпленим у конкретно-науковій формі ньютонівської механіки, Лоренц виявився зв'язаним прийнятою ним вихідною системою уявлень, заснованою на визнанні «непорушного» ефіру як абсолютної системи відліку, а отже, і абсолютного руху в абсолютному просторі і абсолютному часі. Не прийнявши нової категоріальної структури, необхідної для теоретичного синтезу в даній галузі знання, він намагається штучно врятувати категоріальну структуру ньютонівської механіки з характерною для неї субстанціалізацією абсолютного руху, простору і часу. Обстоюючи свою теорію, Лоренц писав: «Як би то не було, але ця теорія досить надійна і цілком задовольняє мене, бо не змушує йти на якийсь радикальний перегляд наших уявлень. Спираючись на неї, ми, наприклад, можемо продовжити розмову про справжній час і справжню одночасність»¹⁰.

⁹ Залишаючись на позиціях класичної фізики, не можна було думати інакше, бо час в ньютонівській механіці — незалежна ємнна.

¹⁰ Лоренц Г. А. Старые и новые проблемы физики. М., 1970, стор. 134.

В результаті, у міркуваннях Лоренца відсутній аналіз вимірів, що провадяться в рухомій системі відліку; використовується лише одна (з сучасного погляду, довільно обрана, а на його думку, абсолютна) система відліку, пов'язана з «стаціонарним ефіром». Однобічність «інерціальної перспективи» була серйозною перешкодою на шляху усвідомлення універсальності релятивістських співвідношень, відносності довжини, часу і одночасності, яка призводить до міжсистемних ефектів скорочення масштабів і уповільнення часу.

Розглянемо тепер у загальних рисах позицію А. Пуанкаре напередодні створення спеціальної теорії відносності. Питанню електродинаміки рухомих середовищ присвячено праці Пуанкаре 1905 р.¹¹ Автор підкреслював: «...результати, що їх отримано мною, узгоджуються у найважливіших пунктах з тими, які одержав Лоренц. Я намагався лише доповнити і видозмінити їх в деяких деталях. Певні наявні розходження не відіграють істотної ролі»¹². Основні доповнення і видозміни, крім чіткого формулювання «постулату відносності» як загального закону природи, полягають у глибокому удосконаленні математичного апарату теорії. У формі, що практично збігається з сучасною, дано перетворення Лоренца для координат і часу. Перетворення для густини заряду і струму, напруженостей електричного і магнітного полів з надзвичайною простотою і логічністю впливають в остаточному вигляді (чого не зміг досягти Лоренц) з перетворень координат і часу, а також небагатьох визначень. Важливою заслугою Пуанкаре є вказівка на ту обставину, що перетворення Лоренца становлять групу у багатоманітності чотирьох вимірів, відносно якої рівняння електродинаміки інваріантні. За визнанням багатьох провідних фізиків, дослідження Пуанкаре у формальному аспекті вміщує не лише працю Ейнштейна 1905 р., але в певних пунктах — і пізнішу статтю Мінковського, присвячену геометричному витлумаченню спеціальної теорії відносності, а почасти навіть перевершує останню.

Крім того, в деяких статтях і доповідях більш раннього періоду Пуанкаре висловив ідеї глибокого фізичного змісту. Так, у своїй доповіді на Міжнародному конгресі мистецтв і науки в Сент-Луїсі (США) 24 вересня 1904 р. «Сучасний стан математичної фізики і її перспективи» Пуанкаре ставить питання про синхронізацію годинників за допомогою світлових сигналів. Він підкреслює: годинники, що їх встановлено в системах відліку, які інерціально рухаються одна відносно одної, показуватимуть не «справжній час», а «місцевий» таким чином, що одні годинники мають відставати від інших на певну величину. Але відповідно до принципу відносності спостерігач практично не може дізнатися, перебуває він у стані «спокою або абсолютного руху»¹³.

Проте послідовно провести цей погляд і зробити відповідні висновки Пуанкаре не зміг. Він не проаналізував змісту понять «справжнього» і «місцевого» часу, а тому не усвідомив, що обидва поняття, репрезентуючи «місцевий» час відповідних систем відліку, — об'єктивно істинні, оскільки відображають реальні процеси дійсності. Врахування цього, до речі, дозволило Ейнштейну на основі принципів відносності

¹¹ Див.: Comptes Rendues, 1905, v. 140, p. 1504; Sur la dynamique de l'électron.— Rendiconti del Circolo Matematico de Palermo, 1906, v. XXI, p. 129. Рос. переклад див. у кн.: Принцип относительности. Сборник работ по специальной теории относительности. М., 1973, стор. 90—93, 118—161.

¹² Пуанкаре А. О динамике электрона. У кн.: Принцип относительности, стор. 119.

¹³ Див.: Пуанкаре А. Современное состояние математической физики и ее перспективы. «Успехи физических наук», т. 113, вып. 4, серпень 1974, стор. 669.

і сталості швидкості світла створити теорію, в якій перетворення Лоренца (а отже, скорочення рухомих масштабів і уповільнення ходу рухомих годинників) було подано як наслідок зроблених припущень. Пуанкаре ж, незважаючи на окремі геніальні здогади, подібно до Лоренца, вважав, що наведених постулатів «недостатньо, потрібні додаткові гіпотези. Слід припустити, що рухомі тіла зазнають однакового скорочення у напрямку свого руху»¹⁴.

Суперечливість позиції Пуанкаре пояснюється його вихідною орієнтацією. Додержуючись поглядів більшості своїх сучасників, він розглядав рівняння Максвелла як лагранжеві рівняння, що описують в узагальнених координатах (їхні функції виконують заряди, струми і напруженості полів) механіку ефіру (передбачалось, що механіка ця — ньютонівська). Прихильність до концепції ефіру, а отже і до категоріальної структури класичної механіки, змушувала Пуанкаре тлумачити скорочення Лоренца — Фітцджеральда як абсолютний ефект, а виконання «постулату відносності» (неможливість показати дослідним способом абсолютний рух Землі) як результат динамічних компенсацій. В цьому контексті вимога універсальної лоренц-інваріантності мала дещо штучний характер.

Правильній фізичній позиції Пуанкаре серйозно заважали його філософські погляди. Як відомо, Пуанкаре — засновник конвенціоналізму — філософської теорії, що гіпостазує роль умовних елементів і визначень у фізиці. Радикальний конвенціоналізм Пуанкаре виявився в його тезі про можливість різних, однаково адекватних, репрезентацій однієї реальності в знанні. Символічні образи останньої, її моделі несутні. Пуанкаре писав: «Справжні відношення між речами, що існують реально («комплексами відчуттів». — В. Х.), — ось єдина доступна нашому пізнанню реальність, і єдина умова цього пізнання полягає в тому, щоб між цими речами були ті самі відношення, що й між моделями, які ми змушені ставити на місце останніх. І якщо ці відношення нам відомі, так хіба не однаково, якою саме моделлю нам здається зручним замінити попередню»¹⁵. Кінець кінцем теоретична система, згідно з Пуанкаре, — умовна угода про предметне витлумачення математичного формалізму, який виражає єдину доступну для нас реальність — відношення виділених комплексів відчуттів.

Мабуть, саме цим пояснюється та обставина, що Пуанкаре не зміг (або не вважав за потрібне) піднятися над категоріальною структурою ньютонівської механіки, перейти до нової категоріальної структури, здатної забезпечити теоретичний синтез, дати тільки одну змістово-правомірну інтерпретацію перетворень Лоренца.

Підіємо підсумки. Найістотнішими компонентами, евристична взаємодія яких забезпечує категоріальний синтез фундаментальної фізичної теорії (яка визначає становлення нової фізичної картини світу), виступають: соціально-історично зумовлена категоріальна структура мислення як метод досягнення нових результатів, що з необхідністю передбачає використання засобів інтелектуальної інтуїції; вихідний стан знання в даній галузі дослідження, яке опосередкує методологічну функцію категоріальної структури і, відповідно, задає формулювання проблеми; умовно виділена предметна ділянка, подана результатами експериментів, що вимагають свого теоретичного осмислення; нарешті, обрана логіко-математична дедуктивна схема, на рівні якої узагальнюється фізичний матеріал. Відсутність хоча б одного з пере-

¹⁴ Там же.

¹⁵ Пуанкаре А. Наука и гипотеза. СПб., 1906, стор. 162.

лічених факторів виключає можливість акту творення (про що свідчить досвід Лоренца, Пуанкаре та ін.).

Звичайно, об'єктивні передумови фундаментальної фізичної теорії не визначають однозначно вихідні принципи. Знайдений оптимальний варіант значною мірою залежить від індивідуальності вченого, його творчої обдарованості, сили характеру тощо. Лише геній, що стоїть на рівні наукових досягнень свого часу і мислить не за встановленими асоціаціями, здатний несподівано збагнути парадоксальність ряду експериментальних результатів, логічне осмислення яких на основі відповідної категоріальної структури (і обраного математичного формалізму) робить їх природними у реконструйованій картині світобудови.

* * *

Философски осознанные категориальные структуры мышления как всеобщие-необходимые схемы освоения объективной реальности в процессе ее практического преобразования определяют становление фундаментальных теорий естествознания. Охватывая внетеоретическое знание в предельно общем виде, они организуют и направляют множество рассуждений эмпирического уровня, обеспечивая тем самым системное представление об объекте исследования.

Категориальная структура, синтезируемая с эмпирией при создании фундаментальной физической теории, опосредована понятийным аппаратом становящейся физической картины мира. В этой опосредованности она функционирует в форме конкретно-научной идеи, которая, будучи действенной мыслью, ориентирует творческий поиск, выступает методологическим средством, способствующим вычленению исходных принципов теории. Изложенная точка зрения подтверждается материалами генезиса теории относительности.

Узагальнена інтерпретація поняття моделі

Поняття моделі дедалі ширше застосовується у конкретно-наукових та філософських працях. Можна вважати доведеною плідність його використання у найрізноманітніших галузях знання — від фізики до соціології, в аналізі наукового пізнання взагалі. Водночас трапляється й таке, що термін «модель» вживається як модне слівце, аби надати тривіальним твердженням наукоподібного вигляду. Не можна залишити поза увагою і той факт, що буржуазні філософи та ревізіоністи схильні використовувати поняття моделі для ідеологічних спекуляцій і навіть для дискредитації ленінської теорії відображення.

Усе це зумовлює актуальність аналізу поняття моделі з позицій діалектичного матеріалізму.

Звичайно, не можна сказати, що філософи-марксистки не приділяли належної уваги поняттю моделі. Та здебільшого воно розглядалося тільки в гносеологічному розумінні й до того ж з одного боку — як засіб наукового дослідження. Зазначений аспект, безсумнівно, дуже важливий і справді потребує першочергового філософського аналізу. Але цим не вичерпується методологічне значення поняття моделі.

У багатьох випадках вивчення тих або інших моделей становить кардинальну проблему конкретно-наукових досліджень. Це стосується передусім таких галузей науки, як кібернетика, фізіологія, психологія, лінгвістика, мистецтвознавство. Тому є підстави говорити про «модель» як загальнонаукове поняття, подібне за своїм статусом до загальнонаукових понять системи, структури, інформації, хоч, певно, сфера його застосування вужча.

У радянській філософській літературі вже давно припускалася можливість уведення дуже широкого поняття моделі. Висловлювалася думка, що «поняття моделі в широкому не тільки гносеологічному, але й, так би мовити, онтологічному розумінні... має право на існування»¹. Але далі такого визнання справа поки що не рушила, і предмет аналізу, як і раніше, становить «вужче поняття моделі, що стосується людського пізнання, методів, засобів і форм відображення людиною зовнішнього світу»². Що ж до визначення поняття моделі, то його, як правило, ще більше звужують і розуміють під моделлю «таку мислено уявлену або матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замішувати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт»³. Зрозуміло, що таке визначення недостатнє навіть для розгляду моделей у гносеологічному аспекті, тобто як засобу пізнання (адже дослідження, вивчення — це тільки один з видів пізнання). Тим більше воно не придатне для загальнонаукового поняття моделі.

Опишемо один з можливих варіантів визначення загальнонаукової категорії моделі.

¹ Штофф В. А. Моделирование и философия. М.—Л., 1966, стор. 18.

² Там же, стор. 19.

³ Там же.

Якщо структурна подібність між двома системами A і B дозволяє якійсь третій системі C використати систему B замість системи A , то систему B називатимемо *моделлю* системи A (для системи C). Систему A називатимемо при цьому *модельованим об'єктом* щодо моделі B (для системи C).

Застосування моделі, про яке йдеться в наведеному визначенні, може бути різним залежно від мети — чи то пізнавальної, чи практичної — або від сукупності операцій, за допомогою яких воно реалізується.

Якщо в ролі системи C виступає дослідник, який з метою пізнання системи A вивчає подібну до неї систему B , то маємо поняття моделі як засобу наукового дослідження. Це поняття можна розглядати як конкретизацію загальнонаукового поняття моделі.

Багато спільного з моделями, що є засобами наукового дослідження, мають ті, що застосовуються у навчанні. Тут йдеться, зокрема, про макети, схеми, малюнки, описи найрізноманітніших об'єктів, з властивостями яких треба ознайомити учнів.

Загальнонаукове поняття моделі охоплює й моделі керованих об'єктів, використовувани у різних біологічних і технічних системах керування.

Постає питання, чи обіймаються описаним вище поняттям моделі, широко застосовувані у кібернетиці, лінгвістиці тощо, так звані функціональні моделі, подібні до модельованих систем за функціональними властивостями (такі моделі служать іноді суто практичним цілям, як, наприклад, роботи або медичні апарати на зразок штучної нирки). На це питання відповімо так: ми вважаємо систему B , подібну до системи A за функціональними властивостями, моделлю системи A для дослідника C , якщо ця подібність є наслідком подібності структурних властивостей систем A і B або підставою для використовуваного дослідником припущення про таку структурну подібність. Крім того, функціонування системи A можна розглядати як особливу систему, моделлю якої є функціонування системи B .

Аналогічно в ролі модельованої системи може виступати субстрат тієї системи, яка цікавить дослідника. Наприклад, система ліній на екрані спектроскопа, викликана випромінюванням розжареного тіла, служить моделлю не випромінювача як такого, а його субстрату. Адже в структурі системи спектральних ліній певним чином відображається структура енергетичних рівнів атомів, які входять до складу випромінювача.

Відношення моделі до модельованої системи специфічне. Модель, як правило, подібна до цієї системи за своєю структурою, а часто й за характеристиками субстрату (матеріалу), чи за функціями (способом поведінки). Водночас модель звичайно відрізняється від модельованої системи тим, що обминає її властивості, які не служать пізнанню цієї системи або відтворенню її функцій. Здебільшого модель простіша за модельовану систему, але таке відношення не обов'язкове.

У прийнятому нами визначенні моделі відбито тернарність модельованого відношення, тобто охоплення ним трьох систем: модельованої системи A , моделі B і системи C , що використовує модель. Наголошуючи на принциповій важливості врахування системи C (зокрема дослідника) під час розгляду моделей, ми не заперечуємо того, що іноді можна тимчасово абстрагуватися від властивостей цієї системи. У такому разі замість тернарного відношення «система B є моделлю системи A для системи C » виступає бінарне відношення «система B є моделлю системи A », яке можна вважати рефлексивним і симетричним (але в загаль-

ному випадку не транзитивним). Адже розрізнення моделі і модельованої системи залежить від того, яка з двох порівнюваних систем фіксується як предмет вивчення, наслідування тощо, а як — як модель цього предмета. Таке розрізнення стає можливим тоді, коли явно вводимо до розгляду систему C , що використовує модель, отже — повертаємось до тернарного модельного відношення.

Чи то система C уводиться явно, чи вона тільки мається на думці — але про модель можна говорити тільки за наявності системи, здатної використати певний предмет як модель. «Властивість «бути моделлю», — зазначає В. С. Тюхтін, — є функціональна властивість, а не властивість іманентна самим речам»⁴⁻⁵.

Ця обставина зумовлює принципову відмінність поняття моделі від поняття відображення. Адже здатність матеріальної системи відображувати особливості впливу на неї з боку іншої системи є об'єктивною властивістю взаємодії двох систем. Відношення між об'єктом відображення і результатом відображення є принципово несиметричним, бо відбиває певну спрямованість самого процесу відображення — від причини, що викликає якісь зміни у відображувачій системі, до наслідка, тобто здійснення таких змін. У цьому також виявляється істотна відмінність поняття відображення від поняття моделі, а також поняття інформації у тому його тлумаченні, яке нам видається доцільним.

Розглянемо простий приклад. Нехай якийсь текст передається через канал зв'язку, скажімо, по радіо. Внаслідок спотворень і перешкод текст, який приймається (назвемо його текстом B), набуває змін порівняно з текстом, який передавався (A), але ж все-таки має з ним багато спільного й може бути використаний для його повного або часткового відновлення. У такому разі текст B несе певну інформацію про текст A , а текст A — певну інформацію про текст B . Якщо в розпорядженні дослідника (чи практика-зв'язківця) є текст B , він може служити для нього моделлю тексту A ; навпаки, текст A може служити для дослідника (чи, наприклад, працівника радіомовлення) моделлю тексту B . Але таке вільне обернення унеможливується, якщо вдатися до поняття відображення: текст B , який приймається, є, зрозуміло, результатом відображення тексту A , який передавався, але текст A не є результатом відображення тексту B .

Проблема співвідношення між поняттями «інформація», «модель» і «відображення» потребує спеціального глибокого аналізу, а тут ми мали на меті підкреслити, що спроба відмовитись від поняття відображення, замінивши його поняттями «інформація» чи «модель», призводить до ігнорування об'єктивності причинно-наслідкових зв'язків та об'єктивного існування відображувальних властивостей матеріальних систем.

Ми вважаємо, що поняття «інформація», «модель» і «відображення», хоч вони дуже міцно пов'язані між собою, не зводяться одне до одного. Також хочемо спеціально наголосити на корисності загальнонаукового поняття моделі. Ми навмисно не зробили у нашому визначенні моделі посилання на гомоморфізм, ізоморфізм або якийсь інший вид «морфізму». Адже поняття різних видів «морфізму» застосовні скоріше не в загальнонауковому понятті моделі, а в його формальних експлікаціях.

Відмовившись від таких посилань у загальному визначенні моделі, ми, отож, заперечуємо тезу, згідно з якою до моделей треба залічувати тільки «суто концептуальні утворення, що релевантні системі знань про»

⁴⁻⁵ ТЮХТИН В. С. Отражение, системы, кибернетика. М., 1972, стор. 120.

об'єкти, а не самим емпіричним об'єктам»⁶. Прийняти таке положення означало б, на нашу думку, невинувато звизити сферу застосування поняття моделі. Ми поділяємо погляд тих авторів (Б. О. Глинський, С. Петров, Л. М. Фрідман та ін.), які вважають неправомірним накладати обмеження на гносеологічну природу або субстратні характеристики моделей. Такий підхід відповідає практиці наукових досліджень, де в ролі моделей використовуються і різноманітні технічні пристрої, і природні об'єкти (наприклад, тварини у медичних експериментах), і знакові системи, і утворення, що існують лише у психіці тих чи інших суб'єктів.

Різноманітність моделей робить актуальною проблему їх класифікації. Не маючи змоги розглянути тут численні спроби групування моделей і не претендуючи на вичерпність своєї класифікації, виділимо їх основні, на нашу думку, типи.

Доцільно вичленити матеріальні моделі, тобто такі системи, субстратні властивості яких істотно впливають на їх функціонування. Матеріальні моделі незалежно від того, створені вони штучно чи відібрані з природного середовища, функціонують за законами свого природного буття і в цьому розумінні незалежні від того, хто їх використовує.

Видається корисним також поняття про матеріалізовані моделі, тобто знакові чи зображувальні системи, на функціонуванні яких мало позначається природне буття матеріалу, що становить їх форму. Усі перетворення в таких моделях здійснюються в процесі діяльності суб'єкта, який спирається на певну семантику. Варто розрізнити іконічні матеріалізовані моделі, елементи яких самі є моделями відповідних фрагментів модельованого об'єкта, і знакові матеріалізовані моделі, елементи яких (знаки), взагалі кажучи, не є моделями. Існують і такі моделі, які містять елементи обох типів,— географічні карти, технічні креслення, структурні формули у хімії тощо.

Третій тип становлять ідеальні моделі, тобто системи, абстраговані від матеріальної форми. Ідеальні моделі можуть бути образними і понятійними.

Наведемо приклади. Матеріальною моделлю певного фізичного процесу є, зокрема, його електричний аналог, реалізований в аналоговій обчислювальній машині; його матеріалізованими моделями є графік цього процесу або написане рівняння, що характеризує його; нарешті, його ідеальними моделями є смисл цього рівняння, а також сформований у того чи іншого суб'єкта образ зазначеного процесу.

За приклад матеріальної моделі може правити також звукове поле, яке утворюється під час виконання якогось музичного твору, матеріалізованої моделі — нотний запис цього твору, ідеальної моделі — система звукових образів, що виникають у слухача. Модельованою системою для всіх цих моделей можна вважати певний ідеальний предмет — систему почуттів композитора, які він прагнув виразити у своєму творі.

Будь-якій ідеальній моделі відповідає матеріальна чи матеріалізована модель, що є її носієм. Наприклад, психічній моделі — певна система нервових процесів, понятійній моделі, що існує в науці, — певна система текстів тощо.

Запропоноване широке тлумачення поняття моделі може викликати критичні зауваження на зразок тих, що були висловлені в діалозі літературознавця Б. М. Руніна і психолога М. Г. Ярошевського з питань художньої творчості.

⁶ Леонт'єв А. Н., Джафаров Э. Н. К вопросу о моделировании и математизации в психологии. «Вопросы психологии», 1973, № 3, стор. 5.

«Б. Рунін... Нині спостерігається прикра річ: численні явища мистецтва дістають термінологію, запозичену з наукового вжитку. Наприклад, стало звичкою казати — «художня інформація», де раніше сказали б — «художній твір»... Найбільш прикро, що художній образ почали називати художньою моделлю, а це принципово різні речі...

М. Ярошевський. У своїх протестах ви маєте рацію. Якось академік АПН СРСР А. О. Смирнов, коли він був директором Інституту психології, сказав: «Усі займаються моделюванням. Я не знаю, що робити: у мене тепер не Інститут психології, а Будинок моделей...»⁷.

Отже, щодо питання про модель обидва співрозмовники одностайні. І маємо визнати, що відповідати на таку критику важко, як завжди у тих випадках, коли в полеміці вдаються не до раціональних, а до емоційних аргументів. Якщо ж залишити емоції осторонь, виявиться, що виділення у певних об'єктів, якими б специфічними вони не були, спільних властивостей з іншими об'єктами, властивостей, що дозволяють об'єднати перші й другі в єдиний, з якогось погляду, клас (у даному разі — в клас моделей), зовсім не заважатиме пізнанню специфіки кожного підкласу. Ми гадаємо, що воно, навпаки, в принципі має допомагати такому пізнанню. Не треба тільки сплутувати загальне поняття моделі, з одного боку, і його формальні експлікації або його застосування в якихось конкретних галузях, з другого.

Тепер розглянемо дуже важливе питання про вторинність або первинність моделі стосовно модельованої системи. Ми не випадково користуємось у цій статті саме терміном «модельована система», а не широко вживаними в літературі термінами «прототип» і «оригінал». Зважаючи на звичайне (нетермінологічне) значення цих слів, гадаємо, що їх варто застосовувати тільки тоді, коли модельована система існує до виникнення моделі, тобто є первинною щодо неї. Є, правда, погляди, згідно з якими ця умова завжди виконується, тобто модель завжди є вторинною щодо модельованої системи. Наприклад, К. Є. Морозов вважає, що вторинною «має бути всяка модель»⁸. Таку думку, на наш погляд, важко обґрунтувати, так само важко послідовно дотримуватись її. От і К. Є. Морозов розповідає про створення «моделі ГЕС, в якій усі процеси, що цікавили енергетиків, перебігали точно так, як і в майбутній (розрядка наша.— *Автори.*) енергосистемі»⁹.

Як писав К. Маркс, «в кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально»¹⁰. Чи не означає це, що в уяві людини була ідеальна модель майбутнього результату праці?

Отже, навряд чи можна, як це намагаються робити деякі автори, обґрунтувати тезу про принципову вторинність моделей посиланнями на принципи матеріалістичної філософії. Так, на думку В. О. Штоффа, модель завжди «вторинна щодо оригіналу, тобто об'єкта вивчення, який існує врешті-решт незалежно від свідомості»¹¹. Зрозуміло, що це твердження не може стосуватися моделей, які служать зразками, що за ними копіюють предмети певного типу. Але й для моделей, які є засобами наукового дослідження, воно, на нашу думку, також неправиль-

⁷ Рунін Б., Ярошевський М. Сквозь магический кристалл... «Литературная газета», 1973, 15 серпня, стор. 4.

⁸ Морозов К. Е. Математическое моделирование в научном познании. М., 1969, стор. 71.

⁹ Там же, стор. 49.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 176.

¹¹ Штофф В. А. К критике неопозитивистского понимания роли моделей в познании. У кн.: Философия марксизма и неопозитивизм. М., 1963, стор. 269.

не. Справді, для таких моделей ситуація, коли вони вторинні щодо модельованих об'єктів, є типовою. Проте, підкреслимо, саме типовою, але не обов'язковою. Адже об'єктом вивчення може бути не тільки те, що існувало в минулому та існує зараз, а й те, що існуватиме (або може існувати) в майбутньому, в тому числі те, що може здійснитись тільки у процесі цілеспрямованої людської діяльності. Найяскравіше це виявляється у новій науковій дисципліні — прогностиці, де поняття «модель прогнозованого об'єкта» є одним з основних.

Ми впевнені у тому, що уявлення про існування разом з моделями, вторинними щодо модельованих систем, також і первинних щодо них моделей перебуває у принциповій відповідності з діалектико-матеріалістичною теорією відображення. Для такої впевненості є цілком переконливі підстави.

По-перше, як було вже сказано, не годиться сплутувати поняття моделі з поняттям відображення. Відомо, наприклад, що кібернетика як наука склалася на основі вивчення аналогій між системами керування, дуже різноманітними за своїми субстратними характеристиками,— насамперед, між технічними та фізіологічними системами. Якщо взяти технічну і фізіологічну системи, подібні за кібернетичними параметрами, то кожному з них можна, в принципі, використати як модель іншої¹². І це незважаючи на те, що між процесами, які відбуваються в зазначених системах, немає жодних відображувальних і взагалі причинно-наслідкових зв'язків, отже, часове співвідношення між ними може бути будь-яким.

По-друге, саме поняття відображення слід тлумачити діалектично. Закономірний характер процесів, які відбуваються у природі й суспільстві, зокрема закономірні зв'язки між минулими й майбутніми станами різних предметів, дають можливість достатньо розвиненим відображувальним системам, передусім людині та людським колективам, передбачати майбутні події — і такі, що обов'язково матимуть місце, як, наприклад, астрономічні явища, і такі, що здійсняться лише за певних умов, зокрема за умови, коли вони стануть метою людських дій. В усіх цих випадках йдеться про так зване випереджуваче відображення дійсності. «Відображення як цілеспрямована діяльність,— писав П. В. Копнін,— включає в себе осягнення об'єкта не тільки таким, яким він існує в даний час, а й в усіх його потенціях, можливих формах зміни шляхом практичної діяльності людини»¹³. За словами С. О. Яновської, «наука, яка вивчає і те, що реальне в можливості, значно краще відображає зовнішній світ, ніж наука, яка вивчає тільки те, що вже здійснене»¹⁴. Роль випереджувачого відображення у науковій діяльності значно зростає завдяки характерному для сучасної епохи посиленню евристичної та прогностичної функцій науки, її інтенсивнішому розвитку порівняно з виробничством і технікою. Відомо також, що ідея випереджувачого відображення дістала конкретне природничонаукове обґрунтування у так званій «фізіології активності», яка висунула дуже важливе поняття про «моделі потрібного майбутнього» в діяльності мозку.

¹² Наявність аналогії між двома системами сама по собі ще не робить якусь із цих систем моделлю іншої. Про модель може йтися лише тоді, коли ця аналогія використовується чи може бути використана у пізнавальних або навіть практичних цілях.

¹³ Копнін П. В. Некоторые проблемы теории отражения и современная наука. У кн.: Ленинская теория отражения и современность. София, 1969, стор. 481.

¹⁴ Яновская С. А. Содержательная истинность и формальнологическая доказуемость в математике. У кн.: Практика и познание. М., 1973, стор. 256.

Отже, наявність випереджуючого відображення досить переконливо свідчить про можливість існування таких типів моделей, які виявляються первинними щодо модельованих систем. Більше того, існують такі моделі, які є водночас і вторинними і первинними (звісно, щодо різних модельованих систем). Наприклад, «будь-який сигнал є моделлю події, що його викликала, і разом з тим моделлю тих подій, які він викликає»¹⁵.

На завершення ще раз зазначимо, що розробка загальнонаукового поняття моделі, розкриття його евристичної цінності, з'ясування співвідношення цього поняття з його формальними експлікаціями та іншими науковими поняттями і гносеологічними категоріями заслуговує на серйозний філософський аналіз.

* * *

Поняття моделі получило широке применение в конкретно-научных и философских трудах. Целесообразно использовать общенаучное понятие модели. Оно может быть введено следующим образом. Если в роли системы *C*, использующей модель, выступает исследователь, который с целью познания системы *A* изучает сходную с ней систему *B*, то мы имеем дело с понятием модели как средства научного исследования; оно рассматривается, таким образом, как конкретизация общенаучного понятия модели. Предлагается подразделять модели на материальные, материализованные и идеальные. Модели могут быть как вторичными, так и первичными по отношению к моделируемым объектам.

В предложенном определении модели подчеркивается тернарность модельного отношения: о модели можно говорить только при наличии системы (в частном случае — исследователя), способной использовать некоторый предмет как модель. Эта черта моделей обуславливает одно из принципиальных отличий понятия модели от понятия отражения: ведь способность материальной системы отражать особенности воздействий на неё со стороны другой системы является объективным свойством взаимодействия этих двух систем и не зависит от исследователя или какой-либо иной третьей системы. В связи с этим попытки отказаться от понятия отражения, заменив его понятием модели, ненаучны, ибо ведут к игнорированию объективного существования отражательных свойств материальных систем.

¹⁵ Дубровский Д. И. Психические явления и мозг. М., 1971, стор. 254.

М. Ф. ЛИСЕНКО

Естетичний компонент оцінки зрілості теорії

В умовах бурхливого розвитку нових теоретичних систем в природознавстві ХХ ст. та революційної ломки старих уявлень в ході сучасного науково-технічного прогресу дедалі більшого значення набуває проблема оцінки зрілості теорій. Принципове розв'язання цієї проблеми, що було здійснене марксистсько-ленінською філософією завдяки введенню в гносеологію поняття суспільно-історичної практики як основи пізнання та критерію його істинності, є одним із яскравих свідчень тріумфу теоретико-матеріалістичного світогляду в науково-теоретичному мисленні ХХ ст.

З погляду марксистсько-ленінського розуміння оцінки зрілості наукової теорії розв'язуються і ті нові питання, які постали у зв'язку зі зростаючим застосуванням сучасної науки у всіх сферах суспільного буття людини. Одним із таких нових питань аналізу розвитку сучасної наукової теорії є питання про місце і функцію естетичного компоненту в оцінці теоретичних систем.

Суть цього питання полягає в тому, що аналіз сучасної наукової теорії виявляє не тільки її логічні властивості, а й зачіпає певні естетичні моменти у вигляді оцінки теоретичної конструкції з погляду «краси», «витонченості», досконалості. Саме це мають на увазі фізики, коли кажуть, що одним із аргументів на користь теорії є її внутрішня краса. На думку П. М. Дірака, з готовністю приймаються лише ті фізичні теорії, які відзначаються витонченістю. Так само і А. Ейнштейн вважав, що в оцінці наукової теорії важливим чинником є критерій її «внутрішньої досконалості»¹.

Найбільш випукло проблема естетичного компоненту оцінки зрілості теорій виявилась з розвитком сучасної математики та її застосуванням у різних галузях знань. Уже А. Пуанкаре звернув увагу на значну роль у творчості математиків відчуття математичної краси, гармонії форми, геометричної витонченості². Про значення естетичного показника у математичній науці писав сучасний математик Г. Харді: «Краса є перший наріжний камінь для математичної ідеї, у світі немає місця для потворної математики»³. Він навіть твердив, що «краса й серйозність є критерієм досконалості математичних форм»⁴.

Підкреслимо, що терміни «краса», «витонченість», «внутрішня гармонія», «досконалість» багатозначні. Їх не завжди розрізняють за зміслом, проте їх слід вважати істотними при попередній характеристиці естетичного компоненту оцінки зрілості теорії. Взагалі проблема аналізу цього компоненту складна. Очевидні її зв'язки (1) з усією си-

¹ Див.: Ейнштейн А. Собрание научных трудов. М., 1967, т. IV, стор. 261.

² Див. зб.: Математики о математике. М., 1967, стор. 32.

³ Там же, стор. 4.

⁴ Там же, стор. 9—10.

стевою показників зрілості теорії; (2) з розумінням місця і функцій естетичного у творчому процесі; (3) з тлумаченням суті естетичного. Кожний з цих зв'язків має глибокі гносеологічні, логічні і психологічні аспекти, які потребують спеціального вивчення.

Оскільки теорія — продукт творчої діяльності вченого, що спрямована на відображення дійсності, то вона, як і усяка реалізація творчого акту, передбачає естетичне засвоєння реальності. Саме таким чином дослідник опредмечує свої ідеали та смаки на об'єктивному матеріалі дослідження. На теорії елемент естетичного позначається не так явно, як, скажімо, на засобах праці, машинах, предметах вжитку, яким людина надає естетичної форми. Але цей елемент неминучий у процесі створення теорії. Адже і сам фрагмент дійсності, який ідеально відтворюється теорією, має певні естетичні властивості. Естетичне знаходить також вираження в особливостях побудови теорії, приведенні її категоріального апарата до єдиної системи і структури.

Визначаючи місце проблеми естетичного у створенні теорії, слід враховувати, що відображення у свідомості людини дійсності передбачає репродуктивну (відтворюючу) і продуктивну (перетворюючу) діяльність. Теорія — результат єдності цих моментів. У науковій теорії репродуктивний і продуктивний моменти досягають найвищого розвитку і вираження. Саме вони і характеризують специфічні сфери вияву естетичного в теорії.

Враховуючи невід'ємність зв'язку естетичного в теорії з продуктивною та репродуктивною діяльністю, що спрямована на відображення дійсності, і слід критично підійти до положень тих зарубіжних учених, які намагаються дослідити естетичні властивості теоретичних побудов у науці. Щодо цього заслуговує на увагу положення Г. Харді про те, що «творчість у математиці такою ж мірою є створенням прекрасного, як і творчість живописця або поета», що «сукупність ідей, подібно до сукупності барв і слів, повинна мати внутрішню гармонію»⁵.

Зближення між такими істотно різними формами засвоєння дійсності, як наука і мистецтво, що його проводить Г. Харді, може бути раціоналізоване лише в одному плані, а саме: під час розгляду науки і мистецтва як творчої діяльності, що спрямована на відображення дійсності. В протилежному разі положення Г. Харді обертається гіпертрофією естетичного начала в пізнанні, яке нібито самозумовлюється деякою первісною «гармонією». Насправді сама постановка питання про естетичний момент у розвитку та функціонуванні наукової теорії можлива лише за умови дотримання принципу відображення реального світу у цих формах пізнання. Адже саме тому, що реальність об'єктивно виявляє риси краси, логічно припустити, що і в формах її пізнання ця краса повинна відображатись, хоч, зрозуміло, і в суб'єктивній формі. Намагання деяких буржуазних учених пов'язати естетичний момент у функціонуванні теорії саме з цією суб'єктивною формою і ствердити конвенціональний характер нашого розуміння краси теоретичних побудов у науці, як відомо, зазнали поразки.

Це, природно, не означає, що теоретична діяльність у науці позбавлена суб'єктивного моменту і що саме через нього виражаються об'єктивні передумови естетичної оцінки теоретичних конструкцій. Але не можна перебільшувати ролі суб'єктивного начала як у пізнанні, так і у естетичних аспектах його здійснення, навіть тоді, коли не заперечується існування краси в природі. Однобічне, суб'єктивне переоціню-

⁵ Див. зб.: Математики о математике, стор. 4.

вання ролі естетичного моменту в пізнанні виразно відбилосся; наприклад, в концепції корисного і прекрасного, що була висунута А. Пуанкаре.

Відомо, що цей автор неодноразово стверджував: тільки ті факти, котрі гідні нашої уваги, можуть мати користь, відкривають для вченого можливість пізнання математичного закону. Але корисне він отожднював з красивим, не відрізняючи останнього від естетичного. «...Корисні комбінації,— писав Пуанкаре,— є водночас і найбільш красивими, тобто такими, котрі здатні збуджувати знайоме всім математикам особливе естетичне почуття»⁶. На його думку, учений досліджує природу не тому, що це корисно, але лише тому, що природа прекрасна, а її пізнання дає йому насолоду. «Якби,— зазначав він,— природа не була прекрасною, то вона не була б варта тієї праці, яка витрачається на її пізнання, і життя не варте було б тієї праці, яка потрібна, щоб його прожити»⁷.

Безперечно, природа прекрасна. Немає заперечень і проти того, що пізнання природи дає людині насолоду. А вивчає природу людина не заради задоволення і краси, а тому, що її пізнання дає користь людству, має практичне значення для існування людського суспільства. Отже, абсолютизація естетичного в науці, запропонована А. Пуанкаре, не відповідає уявленням про значення пізнання природи для життя людини. Те ж саме слід сказати і про роль естетичного моменту в оцінці зрілості теорії.

Показники зрілості теорії не виявляються поодинокі, а утворюють певну цілісну систему оцінки теоретичних побудов. У цій системі жоден із зазначених показників не демонструє такої залежності від інших, як естетичний компонент. Частково цим і пояснюється те нечітке, а часом і просто заплутане розуміння місця і ролі естетичного компоненту в комплексі показників зрілості теорії. Естетичний компонент, як і багато інших показників зрілості теорії, не має самостійного значення. Власне, вчені у своїй діяльності і оцінюють нові теорії за естетичним показником комплексно, тобто зі врахуванням інших, більш фундаментальних параметрів оцінки зрілості теоретичних побудов.

У принципі естетичний компонент оцінки теорії виявляється у зв'язку з критерієм відповідності теоретичної побудови певному фрагментові об'єктивної дійсності. Саме так і підходить до естетичного компоненту наукової теорії сучасне природознавство. Не випадково А. Ейнштейн зазначив, що «у природничих науках найвитонченіша логічна теорія нічого не варта без порівняння з найточнішими експериментами та спостереженнями»⁸. Відповідно він ставить естетичну оцінку у повну залежність від даних експерименту. І це правильно, бо саме через досвід, а в кінцевому підсумку — практику, виявляється евристична сила теорії, її досконалість.

Цікавим щодо цього був погляд на естетичну витонченість математичних побудов у фізиці Е. Фермі. За свідченням Б. Понтекорво, він ніколи не ставив самоціллю пошук «красивої математики». Для Е. Фермі важливим було інше — чи висвітлює математика істотний зміст фізичної проблеми. Залежно від цього змісту і оцінювалися переваги та хиби «красивої математики»⁹.

Сказане не заперечує справжньої ролі естетичного компоненту в оцінці наукової теорії, як і не свідчить про простоту критерію емпірич-

⁶ Див. там же, стор. 32.

⁷ Математики о математике, стор. 19.

⁸ Ейнштейн А. Собр. научн. трудов, т. IV, стор. 326.

⁹ Див.: Ферми Э. Научные труды. М., 1971, стор. 16.

ної перевірки відповідності теорії об'єкта. Відповідність теорії даним спостережень і експериментів підтверджується, як показує сучасне природознавство, не внаслідок якоїсь одночасної дії, а поступово, через застосування досить складних процедур. Визначальною серед них виступає емпірична перевірка параметрів, висунутих у передбаченнях, поясненнях і рекомендаціях до практичної діяльності.

Параметри, висунуті на основі теорії як прогноз (передбачення), з погляду суто наукового та естетичного аспектів можуть бути викладені по-різному. Математичний апарат їх вираження і формулювання може бути і буває неоднаковим. Тут і виявляються сприятливі умови для дії естетичного чинника. Учені іноді теорію, зокрема її передбачувальну функцію, оцінюють поряд з багатьма іншими показниками, за естетичними вимогами.

Те ж саме, очевидно, можна сказати і про пояснення. Його дані безперечно порівнюються з даними досвіду і спостереження. Але формулюється пояснення за допомогою різних способів і прийомів, де досить широко виявляється естетичне начало.

Відомо, що естетичний компонент перебуває у глибокій взаємодії з критерієм несуперечливості. Він звичайно виявляється в несуперечливості теорії, та й сама несуперечливість іноді набирає естетичного вираження. Авторитетним щодо цього є свідчення А. Ейнштейна. «Мета вченого,— відзначав він у бесіді з ірландським письменником Мерфі,— полягає в тому, щоб дати логічно несуперечливий опис природи. Логіка для нього означає те ж саме, що і закони пропорції і перспективи для художника»¹⁰.

Відтак, логічно несуперечливий опис природи у науці покликана давати насамперед теорія. Але якщо існує естетичне, якщо існують закони краси, то логічно несуперечливий опис природи (її окремих фрагментів) не може не виразити естетичного, законів краси. Чим повніше відображає несуперечливий опис дійсність, тим яскравіше в ньому виражається естетичне. Часом ця залежність така велика і безпосередня, що відсутність естетичного навіть є показником суперечливості опису.

А. Ейнштейн вважав, що логіка для вченого те ж саме, що закони пропорції і перспективи для художника. Не можна не бачити в цьому двох моментів, однаково важливих для розуміння взаємозумовленості показників несуперечливості і естетичного. Закони перспективи, як і закони пропорції, виражають закони природи: це об'єктивні закони естетичного. Художник створює твір мистецтва, керуючись цими законами. Твір не буде високо естетичним, якщо художник не володітиме цими законами і не втілюватиме їх у своєму творі.

Логіка для вченого — важливий засіб опису природи. Якщо вчений не опанує закони логіки, то йому не вдасться несуперечливо описати природу. Художник і вчений опиняються майже в однаковому становищі. Перший, не знаючи законів пропорції і перспективи, не може створити повноцінний художній твір. Другий, не керуючись законами логіки, не зможе несуперечливо описати будь-який фрагмент об'єктивного світу, створити повноцінну з наукового боку теорію. Різниця лише в тому, що несуперечливий опис — тільки засіб вираження красивого (естетичного), властивого тому фрагментові, який описується. Водночас художником естетичне створюється відповідно до законів краси.

Існує ще одне питання, якого, мабуть, не можна обійти під час обговорення особливостей взаємодії естетичного показника зрілості теорії

¹⁰ Ейнштейн А. Собр. научн. трудов, т. IV, стор. 162.

з іншими показниками. У визнанні теорії як зрілої, достовірної системи знань часом важливого значення надають вимогам простоти, які називають критерієм простоти.

Критерій простоти останнім часом привертає увагу природознавців, математиків і логіків у зв'язку з обговоренням питань прийнятості гіпотези, моделі чи якоїсь іншої системи знань. На їхню думку, система знань, виражена простішим математичним апаратом, має більше шансів бути прийнятною.

Відомо й інше. Природознавча теорія, звичайно, створює тим більше враження, чим простіші її передумови, чим більше вона відповідає вимогам простоти. При цьому нерідко вимоги простоти пов'язують з естетичним критерієм, відзначаючи, що краса, витонченість і досконалість зосереджені в простоті. Простота як показник зрілості теорії не визначається автономно, а цілком залежить від критерію відповідності теорії дійсності. Тим більше не має самостійного значення естетичний показник, виражений вимогами простоти.

Отже, на основі викладеного можна зробити такі висновки. По-перше, в системі показників зрілості теорії естетичний компонент визначається насамперед критерієм відповідності теорії даним експерименту, опостережень та відіграє певну роль під час оцінки наукових пояснень і передбачень. По-друге, в теорії естетичний компонент має два аспекти: а) естетичне в репродуктивному (відтворюваному) процесі; б) естетичне в продуктивному (перетворюючому) процесі. По-третє, у таких показниках, як логічна несуперечливість і простота, естетичний компонент виступає у формі важливого супутнього інгредієнта. По-четверте, жоден з елементів системи показників зрілості теорії не виявляється без естетичного, не існує без нього. Таким є важливе значення естетичного компоненту і його специфічна функція у системі інших оцінок теорії.

* * *

Анализ современной научной теории обнаруживает не только ее логические характеристики, но и затрагивает определенные эстетические моменты в виде оценок теоретической конструкции с точки зрения «красоты», «изящества», «совершенства». В системе показателей зрелости теории эстетический компонент определяется критерием соответствия теории данным эксперимента и наблюдений. В теории эстетический компонент проявляется в аспекте репродуктивной (воспроизводящей) и в аспекте продуктивной (преобразующей) деятельности.

В системе таких показателей зрелости теории, как простота, непротиворечивость и т. д., эстетический компонент выступает как сопутствующий показатель. Эстетический компонент в научной теории не имеет самостоятельного значения и определяется через другие показатели зрелости теории.

Негентропійний принцип інформації і його філософське значення

Поміж філософських проблем, які обговорюються у зв'язку з виникненням, розвитком і широким використанням теорії інформації, неабияке місце належить проблемам, безпосередньо чи опосередковано пов'язаним з так званим негентропійним принципом інформації. Ставлення до цього принципу значною мірою визначається тим, як той чи той автор розуміє зміст і обсяг понять інформації і негентропії (ентропії). Автори, які трактують інформацію як загальну властивість матерії, визнають негентропійний принцип інформації, сформульований Л. Бріллоеном, хоча й піддають водночас критиці його окремі положення. Противники цього принципу вважають, що інформація є властивість систем управління, що вона виникає внаслідок взаємодії означених систем з навколишнім світом. Наявна й проміжна група, яка піддає сумніву доцільність введення цього принципу.

Для правильного розуміння змісту негентропійного принципу інформації і його філософського значення конче потрібно проаналізувати обставини, з якими пов'язане його введення. Л. Бріллоен, формулюючи цей принцип, посилається на необхідний зв'язок фізичної ентропії з інформацією. Історично перша ланка у зв'язку інформації й ентропії була виявлена Максвеллом у поставленій ним проблемі, яка згодом дістала назву «демона Максвелла». Цей «демон» — уявна істота, яка сортує (у мисленому експерименті, сформульованому Максвеллом) молекули за швидкостями в якомусь резервуарі і таким чином немовби долає тенденцію ентропії до зростання на основі використання інформації про рух цих молекул. Отже, уже під час постановки цієї проблеми був виявлений зв'язок між інформацією і зменшенням ентропії. Тут виникла, однак, суперечність з другим началом термодинаміки, яке постулює тенденцію до зростання ентропії. Ця суперечність була ліквідована тільки 1929 року Сцілардом, який показав, що для отримання інформації потрібні витрати певної впорядкованої енергії.

Л. Бріллоен, розвиваючи ідеї Сціларда, доводить нерозривний зв'язок інформації і негативної ентропії на основі аналізу процесу спостереження як засобу здобуття інформації. Для спостереження молекул «демон» має освітити їх, використовуючи якесь джерело випромінювання, що не перебуває у рівноважному стані, тобто має негативну ентропію (негентропію). Отож, інформація про рух молекул одержується з допомогою негентропії. Використовуючи одержану інформацію, «демон» своєю сортувальною діяльністю створює негентропію у спостережуваній системі. Весь цикл діяльності «демона Максвелла» дістає природничонаукове пояснення: негентропія (засобів спостереження) → інформація → негентропія (спостережуваної системи).

Витрати негентропії на спостереження означають збільшення ентропії у засобах спостереження. Водночас спостереження, яке супроводжується встановленням зв'язку між засобами спостереження і спостережуваною системою, збурюють і останню, тобто збільшують і її ентропію. Якщо позначити сумарну ентропію (засобів спостереження і спостережуваної системи), що виникає в результаті спостереження,

ΔS , то її співвідношення з одержуваною інформацією ΔI може бути подане таким чином:

$$\Delta S \geq \Delta I$$

Цей результат Л. Бріллюен і називає «негентропійним принципом інформації»¹.

Спираючись на означений принцип і його різноманітні наслідки, Л. Бріллюен робить низку філософських висновків, з якими аж ніяк не завжди можна погодитися. Основна вада формулювання, запропонованого Л. Бріллюеном, полягає у перебільшенні ролі спостерігача.

Зазначений недолік послужив приводом для односторонньої критики згаданого принципу рядом авторів, які доходять цілковитого заперечення цього принципу: «Негентропійний принцип інформації у будь-якому його трактуванні, — пише А. І. Оксак, — нам видається неспроможним»². Цей висновок спирається на таке міркування. Негентропійний принцип інформації начебто є логічним висновком позитивістської позиції. Тому, відкидаючи позитивізм, ми повинні відмовитися і від негентропійного принципу інформації.

Помилковою тут є перша посилка, яка стверджує нерозривний зв'язок ідеалізму з негентропійним принципом. Хибною є і загальна оцінка філософських поглядів автора негентропійного принципу як ідеалістичних. А. І. Оксак посилається як на аргумент на розгляд філософських поглядів Л. Бріллюена радянськими філософами І. В. Кузнецовим, Л. Б. Баженовим, І. Б. Новиком, А. Д. Урсудом. Але, зазначені автори дають прямо протилежну оцінку філософським поглядам Л. Бріллюена. І. В. Кузнецов вважає, що за всієї своєї філософської непослідовності Л. Бріллюен, формулюючи основоположні, як він сам гадав, філософські ідеї, «по суті повторює (тільки у збідненому вигляді) те, що вже давно розвинуте діалектичним матеріалізмом»³. Наприклад, Бріллюен розвиває положення М. Планка про те, що наукова теорія є «модель» зовнішнього світу, застосовує критерій практики, показуючи неспроможність концепції позитивізму. А ці і низка інших положень, висунутих Л. Бріллюеном, дають достатньо чітке уявлення про його філософську позицію як позицію стихійного матеріаліста. Він, будучи як фізик безпосередньо зв'язаний із сучасною природничонауковою картиною світу, неминуче приходить через фізику до положень, які вже давно містяться в діалектичному матеріалізмі.

Певна річ, у Бріллюена спостерігаються й хитання в бік ідеалізму, але вони не можуть бути достатньою підставою для загальної оцінки його філософських поглядів як ідеалістичних. Тим більш дивним видається намагання деяких учених відмовитися від негентропійного принципу, посилаючись на філософську позицію його автора.

Безперечно, філософська позиція вченого може відбиватися і на формулюванні ним природничонаукових положень, але в таких випадках треба, відкидаючи неправильне філософське тлумачення, змінювати формулювання природничонаукових положень, виявляючи їх позитивний, об'єктивний зміст.

На наш погляд, негентропійний принцип інформації можна сформулювати, не посилаючись на спостерігача, виділивши тим самим об'єктивний зміст цього принципу. Істотну методологічну допомогу може подати тут історичний досвід введення в науку таких надзвичайно важ-

¹ Бріллюен Л. Научная неопределенность и информация. М., 1966, стор. 138.

² Оксак А. И. Гносеологический анализ соотношения энтропии и информации. — «Философские науки», 1972, № 5, стор. 68.

³ Кузнецов И. В. Важные проблемы научного познания. Післямова до кн.: Бріллюен Л. Научная неопределенность и информация.

ливих фізичних принципів, як принцип відносності Ейнштейна і принцип невизначеності. Перше формулювання цих принципів включало спостерігача, котрий вимірює фізичні величини, відношення між якими становить зміст принципів. Це спричинилося до суб'єктивістської інтерпретації зазначених принципів. Але, як показав дальший розвиток фізики, сутність цих принципів полягала не у спостерігачеві, а в об'єктивних зв'язках і відношеннях між фізичними величинами, що існують і без спостерігача. Аналогічна ситуація наявна і тоді, коли формулюється негентропійний принцип інформації. Об'єктивним змістом означеного принципу є зв'язок між такою властивістю матерії, як внутрішня впорядкованість (організованість), що її кількісною мірою виступає негентропія, й інформацією як упорядкованістю, що передається.

Взаємодіючи, фізичні системи обмінюються різними властивостями (масою, енергією тощо). Упорядкованість, яка передається під час взаємодії (негентропія), виступає (якщо абстрагуватись від природи взаємодіючих систем) як інформація. Негентропійний принцип інформації виражає закон взаємозв'язку негентропії й інформації: збільшення негентропії (внутрішньої упорядкованості) системи може відбуватися тільки через передавання їй негентропії (інформації) від інших систем, тобто через перетворення інформації в негентропію. Загальна внутрішня упорядкованість цих систем при цьому не може збільшуватися.

Формулювання Л. Бріллюена, яке стосується процесу спостереження, що в ньому взаємодіють засоби спостереження і спостережувана система, буде окремим випадком наведеного формулювання.

Негентропійний принцип інформації — закономірний результат широкої і надзвичайно плідної експансії теоретико-ймовірнісних ідей і методів у сучасному природознавстві. Відомо, що початкове поняття ентропії, уведене Клаузіусом, не пов'язувалося з поняттям ймовірності. Але, намагаючись пояснити фізичний смисл цієї величини, Клаузіус висуває гіпотезу елементарного непорядку, що становила передумову теоретико-ймовірнісного підходу: закономірність (порядок), спостережувана у поведінці газу як цілого, є наслідок хаотичного руху (непорядку) молекул, які його складають. Головна ознака непорядку — незалежність координат і швидкості молекули від координат і швидкості інших молекул.

Гіпотеза елементарного непорядку дістає прекрасне обґрунтування у працях Больцмана, перетворюється на науковий принцип завдяки теоретико-ймовірнісному підходу. Больцман вводить поняття ймовірності стану системи як міри непорядку. Ця міра дала змогу Больцману пояснити фізичний смисл другого начала термодинаміки як принципу зростання ентропії: ентропія ізольованої системи зростає, тому що з часом переходить від менш ймовірного (упорядкованого) стану до більш ймовірного (неупорядкованого). Це дозволило сформулювати і більш загальну закономірність, яку Планк виразив словами: «Природа дає перевагу більш ймовірним станам перед менш ймовірними, роблячи переходи у бік більшої ймовірності».

Больцманівське узагальнене поняття ентропії як міри неупорядкованості широко застосовується нині не тільки у фізиці, але й у багатьох інших галузях природознавства. Приміром, до нього дедалі частіше вдаються під час аналізу найрізноманітніших хімічних процесів. Больцманівське поняття ентропії проникає і в біологічну науку⁴. Усе це свідчить про доволі широкий обсяг цього поняття, яке відповідно до свого теоретико-ймовірнісного змісту може бути використане для характеристики будь-яких систем.

⁴ Див.: Шредингер Э. Что такое жизнь? М., 1972, стор. 73—76.

Тому не випадково з виникненням і розвитком теорії інформації та сама теоретико-ймовірнісна характеристика ентропії почала застосовуватися для кількісної оцінки систем передачі інформації. Через широке проникнення теорії інформації в сучасне природознавство, як нам здається, стався збіг поняття інформації та її міри з узагальненими поняттями ентропії і негентропії. Доказом такого збігу можуть служити спроби використати теоретико-інформаційні поняття для визначення «впорядкованості», або «організованості», будь-яких систем.

Становить інтерес теоретико-інформаційна концепція, розвинута в працях Р. Ешбі. Якщо для не порядку головною властивістю є незалежність елементів, то Ешбі, визначаючи «організацію», підкреслює «залежність» як найважливішу її ознаку. Залежність може розглядатися як «комунікація» (обмін інформацією) елементів, що входять у систему⁵. Впорядкованість системи, згідно з концепцією Ешбі, означає обмеження можливої різноманітності. Наприклад, взвод солдатів може бути вишикуваний (упорядкований) за різними ознаками. Якщо шикування відбувається за наказом «не повинні стояти поряд солдати, що народилися в один і той самий день», то обмеження різноманітності (можливих варіантів) буде слабке. Наказ шикуватися за зростом буде вже сильним обмеженням різноманітності, тому що він визначає один-єдиний порядок шикування. Отже, міра обмеження різноманітності становить міру впорядкування системи. «Світ без обмеження різноманітності був би цілком хаотичний»⁶, — зазначав Ешбі.

Для оцінки кількості різноманітності Ешбі застосовує шеннонівське поняття ентропії. Отож, ентропія виступає і в теорії інформації як міра не порядку (хаотичності). За такого підходу інформація, яка визначається тою самою формулою, що й ентропія, але з протилежним знаком, є мірою впорядкованості (організованості) системи, тобто негентропією. Такий зв'язок понять ентропії й інформації з дезорганізованістю (невпорядкованістю) відзначався Н. Вінером⁷.

Виявлення і вивчення ентропійдефіцитних процесів, які характеризуються збільшенням впорядкованості, зумовили появу в науковій мові терміна, протилежного термінові «ентропія». Спочатку з'явився термін «негативна ентропія». Потім — «ентропія, узятя з негативним знаком». «Тепер незграбний вислів негативна ентропія, — пише Е. Шредингер, — можна замінити більш витонченим: «ентропія, узятя з негативним знаком, є сама по собі міра впорядкованості»⁸. Нині дедалі більшого поширення набуває термін «негентропія», що позначає впорядкованість або її міру.

Деякі автори вважають, що коли ентропія — міра не впорядкованості, то введення протилежної міри — негентропії — не має смислу, бо поняття ентропії може виражати не тільки зростання не впорядкованості, але й зростання впорядкованості. Треба, проте, мати на увазі, що з допомогою терміна «ентропія» не завжди вдається точно висловити думку про процеси, протилежні ентропійним. Через це і виявилось що потрібно ввести додатковий термін «негентропія». Та річ не тільки в термінах, а у поняттях. Коли у свідомості відображаються протилежні поняття, що перебувають у нерозривній єдності, то й вони відображаються у протилежних термінах. Це загальна закономірність пізнавального процесу, яку не можна ігнорувати.

⁵ Див.: Эшби Р. Принципы самоорганизации. М., 1966, стор. 314—317.

⁶ Эшби Р. Введение в кибернетику. М., 1956, стор. 187.

⁷ Винер Н. Кибернетика. М., 1968, стор. 55.

⁸ Шредингер Э. Что такое жизнь? стор. 76.

Негентропійний принцип інформації має велике філософське значення, він ще раз свідчить на користь діалектико-матеріалістичної картини світу, його відображення у свідомості. Основний зміст цього принципу підтверджує єдність і нерозривний взаємозв'язок матерії, руху, відображення й інформації. Справді, якщо негентропія є характеристикою руху матеріальних систем (його впорядкованості), то інформація є істотною характеристикою (стороною) відображення. Останнє положення (про нерозривний зв'язок інформації з відображенням), так само як і положення про інформацію як загальну властивість матерії, не є загально визнаним у нашій літературі. Негентропійний принцип інформації і становить, на наш погляд, природничонаукове обґрунтування цих філософських положень.

Негентропія, або внутрішня впорядкованість системи, підпорядкована всезагальному принципів діалектики — принципів зміни. Зміна ж негентропії (її зменшення або збільшення) неминуче супроводжується, згідно з негентропійним принципом інформації, обміном негентропією між системами, тобто інформаційними і відображувальними процесами.

Негентропійний принцип інформації може бути використаний у дослідженні низки проблем, пов'язаних з принципом розвитку матеріальних систем. У розвитку будь-якої матеріальної системи можна виділити висхідну (прогресивну) і спадну (регресивну) фази. Обидві ці фази можна розрізнати, застосовуючи як критерій розвитку інформаційний зміст системи⁹. Висхідна фаза включає як істотну ознаку збільшення негентропії (впорядкованості). Спадна — характеризується протилежним процесом. Але згідно з негентропійним принципом інформації негентропія системи може бути збільшена тільки з допомогою одержання інформації від інших систем, ентропія яких внаслідок такого процесу буде зростати. Найпереконливішим прикладом цього може служити розвиток живих систем. Живий організм лишається живим, постійно вилучаючи з навколишнього середовища негативну ентропію¹⁰. Висхідна фаза розвитку характеризується тим, що потік негентропії від навколишнього середовища дозволяє організмові звільнитися від потоку ентропії, яким неминуче супроводжується його життєдіяльність. Тому процес взаємодії організму із середовищем обов'язково супроводжується зростанням ентропії навколишнього середовища.

Чи можна виділити аналогічні фази чи яку-небудь панівну тенденцію розвитку матеріального світу загалом? Останніми роками у зв'язку з розвитком кібернетики і теорії інформації ця проблема активно обговорюється як у філософській, так і у спеціальній літературі. У її розв'язанні можна виділити дві протилежні позиції.

Перший погляд: у матеріальному світі панує тенденція зростання ентропії (дезорганізованості, непорядку). Гносеологічною основою такого висновку є абсолютизація фізичного закону, якому підпорядкована ізолювана система. «Ізолювана система.., — стверджує Е. Шредінгер, — збільшує свою ентропію і більш-менш швидко наближається до інертного стану максимальної ентропії. Ми впізнаємо тепер у цьому основному законі фізики природне прагнення матерії наближатися до хаотичного стану»¹¹. У наведеному висловлюванні властивість ізолюваної системи (збільшувати свою ентропію) переноситься на весь ма-

⁹ Див.: Урсул А. Д. Информационный критерий развития в природе. «Философские науки», 1966, № 2; Його ж: Информация. М., 1971, стор. 174—184.

¹⁰ Шредингер Э. Что такое жизнь? стор. 74.

¹¹ Там же, стор. 75.

теріальний світ, який у дійсності (в будь-якій своїй частині) становить єдність взаємопов'язаних, а не ізольованих систем.

Необгрунтованою є й спроба Н. Вінера подати світ загалом як замкнену систему. На його думку, світ в цілому підвладний закону зростання ентропії (його впорядкованість зменшується), але у цьому світі існують неізольовані частини¹².

Другий погляд: матеріальний світ прагне впорядкованості. Такий висновок обгрунтовується посиланням на існування складних, високоорганізованих систем: «Збільшення ступеня впорядкованості руху, — стверджує Є. О. Седов, — є загальною тенденцією еволюції матеріального світу. Без цієї тенденції, що виявляється навіть у простих, неорганічних формах матерії, неможливе було б виникнення більш складних інформаційних систем»¹³. Для обгрунтування такого висновку використовується теорія інформації. Водночас мається на увазі та обставина, що з погляду теорії інформації система, утворена внаслідок взаємодії систем, буде мати меншу ентропію, ніж сумарна ентропія цих систем до їх взаємодії.

За всієї протилежності зазначених позицій вони мають спільні гносеологічні підвалини — перенесення властивостей і законів, що стосуються окремих матеріальних систем, на матеріальний світ загалом. Справді, за теорією інформації, утворення складної системи супроводжується зростанням негентропії. Але теорія інформації не може обгрунтувати об'єктивну необхідність утворення такої системи або навпаки — її руйнування. В останньому випадку, згідно з тією ж теорією інформації, відбуватиметься зменшення впорядкованості, тобто виявитиметься протилежна тенденція.

Панування тої чи тої тенденції (утворення чи руйнування систем) визначається характером взаємодії внутрішніх протилежностей, властивих системі. Наприклад, в утворенні і руйнуванні фізичних систем такі сили — притягання і відштовхування. Протони і нейтрони у ядрі притягаються внаслідок ядерної взаємодії (нуклонів і піонів). Водночас протони, як однаково заряджені частинки, відштовхуються. Остання взаємодія (відштовхування), на відміну від першої (притягнення), руйнує систему. Аналогічним чином виникають і руйнуються більш складні системи — молекули. Між атомами, здатними утворити молекули, діють як сили притягнення, так і сили відштовхування. Є і деякий рівноважний стан, за якого ці сили рівнодіють¹⁴.

Так само щодо ентропійних і негентропійних процесів можна стверджувати, що у матеріальному світі є дві протилежні тенденції — до впорядкування і дезорганізації. Матеріальний світ характеризується процесом руху, тому що рух — спосіб існування матерії. Але куди рухається світ — у напрямі дедалі більшої впорядкованості (тоді в ньому мала б панувати тенденція зростання негентропії) або у напрямі збільшення ентропії (зростання безладдя, хаотичності) — це питання, яке часто-густо постає в літературі (як філософській, так і спеціальній), можна залічити до уявних філософських проблем. Стосовно світу загалом не можна вирізнити один, привілейований процес руху. Визнання такого однолінійно спрямованого руху асоціюється із своєрідною телеологією, тому що питання «Куди рухається?» неминуче передбачає наявність якоїсь цілі у розвитку всього буття.

¹² Вінер Н. Кибернетика и общество. М., 1958, стор. 49.

¹³ Седов Е. А. К вопросу о соотношении энтропии информационных процессов и физической энтропии. — «Вопросы философии», 1965, № 1, стор. 139.

¹⁴ Див.: Готт В. С. Философские вопросы современной физики. М., 1967, стор. 119.

Природничонауковим спростуванням такого погляду виступає негентропійний принцип інформації, згідно з яким, будь-яке зростання впорядкованості (негентропії) може здійснюватися тільки за рахунок передачі інформації, що супроводжується зростанням ентропії. Тому будь-яка панівна тенденція в якійсь матеріальній системі неминуче супроводжується протилежною тенденцією в іншій системі, яка взаємодіє з нею.

Отже, розвиток теоретико-інформаційних уявлень у сучасній науці конкретизує діалектико-матеріалістичний принцип всезагальності руху і дає нові переконливі підстави для критики різних ідеалістичних напрямів фіністичного і телеологічного гатунку.

* * *

Основным недостатком формулировки негентропийного принципа информации, предложенной Л. Бриллюэном, является преувеличение роли наблюдателя. Однако его можно сформулировать, не ссылаясь на наблюдателя. Объективным содержанием этого принципа является связь между таким свойством материальных систем, как их внутренняя упорядоченность, количественной мерой которой выступает негентропия, и информацией, которая мыслится как передаваемая в процессе взаимодействия упорядоченность. Увеличение внутренней упорядоченности (рост негентропии) системы может происходить только путем передачи ей упорядоченности от других систем, т. е. путем превращения информации в негентропию. Общая внутренняя упорядоченность всех взаимодействующих систем при этом не может увеличиваться. При таком понимании негентропийного принципа он имеет большое философское значение, подтверждая диалектико-материалистическую картину мира. Этот принцип свидетельствует о том, что рост упорядоченности в любой материальной системе необходима предполагает наличие противоположной тенденции в другой системе и наоборот.

В. І. ВОЛОВИЧ

Дослідження проблем соціалістичної дисципліни праці у виробничому колективі

Одним із основних чинників, що сприяють переростанню соціалістичної праці в комуністичну, є формування комуністичного ставлення до праці і зміцнення соціалістичної дисципліни. За останні роки КПРС здійснила ряд важливих заходів, спрямованих на прискорене створення матеріально-технічної бази комунізму, дальший розвиток соціалістичної економіки, зміцнення державної і виробничої дисципліни. Внаслідок великої роботи партії додержання вимог трудової дисципліни трудящі нашої країни вважають нині своїм моральним обов'язком. На багатьох передових підприємствах уже зовсім не спостерігається будь-яких порушень трудової дисципліни. Проте настанова В. І. Леніна про необхідність зміцнення свідомої дисципліни працівників не втратила актуальності. «Підвищення дисципліни і відповідальності кадрів, — відзначив тов. Л. І. Брежнев, — одне із найважливіших наших завдань»¹.

Свідомо дисципліна праці — закон соціалістичного виробництва, один із головних моральних принципів поведінки особи, показник переваг радянського способу життя. Цим і визначається комплекс проблем соціалістичної дисципліни праці, що потребують дослідження на соціалістичному підприємстві. Актуальність цих досліджень нині зростає в зв'язку із складанням планів соціального розвитку колективів підприємств на десяту п'ятирічку, в яких заходам у справі зміцнення дисципліни праці слід приділити велику увагу.

У цій статті заводським соціологам пропонується методика емпіричного вивчення проблем соціалістичної дисципліни праці на промислових підприємствах, випробувана під керівництвом автора на ряді заводів м. Полтави і Полтавської області в 1975 році. Але попередньо кілька зауважень про суть проблеми і деякі методологічні аспекти її конкретно-соціологічного дослідження.

Розробка процедур, спрямованих на з'ясування стану трудової дисципліни на виробництві, вияв і усунення чинників, що негативно впливають на неї, і, зрештою, розробка системи заходів, розрахованих на її зміцнення, передбачає знання об'єктивних причин, які зумовлюють той чи інший стан виробничої дисципліни. Вони полягають, по-перше, у впливі науково-технічної революції. Сучасне підприємство становить не тільки надзвичайно складний технічний і технологічний механізм, а й дуже розвинений соціальний організм, що характеризується різноманітністю зв'язків між його членами. Розрив лише одного з цих зв'язків призводить до порушення функціонування всієї виробничої системи. Отже, чітка організація і свідомо дисципліна — обов'язкові умо-

¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, І. К., 1972, стор. 119.

ви високої ефективності виробництва. Тільки за таких умов можливе повне і продуктивне використання робочого часу, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, поліпшення економічних показників і, кінець кінцем, прикорення темпів зростання продуктивності праці, як найважливішої умови побудови комунізму. По-друге, в сучасних умовах дедалі більшого значення набуває організація і злагодженість дій всіх ланок соціалістичного суспільного виробництва, а також міжнародної кооперації праці. Отже, зміцнення дисципліни праці на виробництві набуває і політичного значення. Нарешті, додержання виробничої дисципліни є неодмінним складовим моментом комуністичного ставлення до праці, громадянської самосвідомості, глибокого розуміння кожним свого обов'язку перед суспільством. Як бачимо, дослідження проблем соціалістичної дисципліни праці потребує одночасного з'ясування проблем як виробничого, так і ідейно-виховного характеру.

Програма нашого дослідження передбачала всебічний аналіз соціально-демографічної структури основних категорій працівників підприємств, вибраних для обстеження, та аналіз соціально-демографічних характеристик порушників трудової дисципліни, які одержали стягнення протягом останнього часу (1974—1975 рр.). Зауважимо, що на багатьох підприємствах і досі провадиться тільки кількісний облік порушників трудової дисципліни. Соціально-демографічні документальні показники (стать, вік, освіта, професія, партійність, сімейний стан, загальний стаж роботи, стаж роботи на даному підприємстві, ступінь соціальної активності тощо), як звичайно, не беруться до уваги. Програмою дослідження передбачалось також з'ясування найхарактерніших причин порушень трудової дисципліни (об'єктивні, суб'єктивні, випадкові, систематичні) та їх частоти, виявлення думки працівників про ефективність застосовуваних на підприємстві форм впливу на порушників трудової та технологічної дисципліни. Планувалось провести рангування застосовуваних засобів заохочення трудящих за сумлінну працю та розкрити залежність між засобами примусу (стягнення) і заохочення на підприємстві. Ця важлива і очевидна залежність емпірично дослідниками ще зовсім не вивчена. Щоправда, в літературі наводився відповідний цікавий приклад². Програма передбачала також з'ясування думки робітників та службовців про форми і характер виховної роботи, про задоволеність постановкою інформаційної і пропагандистської роботи на підприємстві. Перевірялись гіпотези про залежність стану соціалістичної дисципліни праці від ступеня участі робітників в управлінні виробництвом, від міри поінформованості робітників, інженерно-технічних працівників (ІТП) та службовців про хід виконання окремими членами колективу, бригадами, цехами й підприємством, в цілому виробничого плану, соціалістичних зобов'язань тощо.

Під час дослідження застосовувалась багатоступінчаста вибірка з випадковим відбором респондентів, що ґрунтувалася на певному групуванні об'єктів (підприємств, цехів, дільниць, бригад). Процедурно репрезентативність вибірки забезпечувалась так: були відібрані підприємства, найтипівіші за характером і змістом праці, з урахуванням соціально-демографічного складу працівників. У вибірку потрапили Крюківський ордена Жовтневої революції вагонобудівний завод (м. Кременчук), який щойно відзначив столітній ювілей, відносно молоді

² Так, Е. М. Кузнецов повідомляє, що в 1967 р. на лєнінградському заводі «Арсенал» на одне стягнення в середньому припадало 4 заохочення, а в 1972 р. — уже 12. За цей час прогули скоротились вдвоє, запізнення на роботу — майже в чотири рази. Різко зменшилась плінність кадрів (Див.: Кузнецов Е. М. Политическая агитация: научные основы и практика. М., 1974, стор. 259).

підприємства м. Полтави — завод газорозрядних ламп ім. Комсомолу України та завод штучних алмазів і алмазних інструментів, Лубенський завод лічильних машин. Загальна чисельність тих, що працюють на цих підприємствах, становить 12,6 процента всіх, зайнятих у промисловості Полтавської області. За тими ж параметрами на підприємствах були відібрані за 7-процентною вибіркою основні і допоміжні структурні підрозділи (цехи, дільниці, бригади) різної змінності: на Крюківському заводі — 11, на заводі газорозрядних ламп — 13, заводі лічильних машин — 5, заводі штучних алмазів і алмазних інструментів — 7. Усього для опитування було відібрано понад 1300 чоловік. Опитування провадилось за анкетною, розробленою автором до ознайомлення з об'єктами згідно з програмою. Вона містила блоки питань, сформульованих відповідно до висунутих гіпотез, і передбачала простий варіант вихідних таблиць одержаних емпіричних даних. Деякі з них будуть наведені далі. Після збору і селекції заповнених на робочих місцях анкет було залишено для опрацювання 1242 анкети, які й склали основний масив первинної інформації.

Крім анкетування, згідно з формулятивним планом дослідження, на підприємствах вивчалися документи (відділу кадрів, парткому, профкому тощо). Цими документами були протоколи, плани соціального розвитку, заводські багатотиражки, стіннівки тощо. Аналізувались заходи, здійснені партійними і профспілковими комітетами і спрямовані на зміцнення соціалістичної трудової дисципліни; кількісні і якісні показники роботи (підвищення якості продукції, зниження браку, економія матеріальних цінностей); практика морального та матеріального стимулювання праці, застосування правових норм для зміцнення трудової дисципліни, трудові конфлікти тощо. Особлива увага зверталась на використання засобів ідейно-виховної роботи в загальній системі заходів щодо зміцнення соціалістичної дисципліни праці, на те, як відображуються питання дисципліни праці в діяльності ідеологічних підрозділів: лекторських груп, груп політінформаторів, агітаторів, культосвітніх закладів.

Програмою дослідження передбачались також бесіди з компетентними особами: кадровими робітниками, партійними, профспілковими та господарськими працівниками. Зважувались їхні думки про стан дисципліни праці та рекомендації щодо способів вдосконалення роботи.

І, нарешті, провадилось неформалізоване невиключене спостереження³. Об'єктами його були стан наочної агітації та інформації трудящих про хід виконання виробничих завдань і соціалістичних зобов'язань, пропаганда морально-правових цінностей, умови праці і відпочинку (санітарні умови на виробництві, робота профілакторіїв, клубів, стадіонів тощо), організація громадського харчування та ін. Все дослідження було здійснене за десять днів, включаючи подання звіту замовникові. При цьому анкетна інформація була зібрана протягом двох днів⁴.

³ Його методика викладена автором окремо. Див.: «Філософська думка», 1974, № 3, стор. 69 і далі.

⁴ Це, наскільки нам відомо, надзвичайно короткий строк для досліджень такого масштабу. Успіхові його сприяла велика допомога Полтавського ОК Компартії України, який залучив до виконання теми партійних працівників, допоміжний персонал, забезпечив термінове друкування польових документів, автотранспорт, відмінний зв'язок тощо. До того ж до «штабу» дослідників входили висококваліфіковані соціологи м. Полтави: кандидат філософських наук П. С. Стебаков, кандидати економічних наук І. В. Дараган та В. А. Лапшик. Всього в дослідженні брало участь понад 70 чоловік допоміжного персоналу. Приклад нашого дослідження підтверджує думку, що успіх емпіричного дослідження такою ж мірою залежить від рівня його організації, як і від рівня методичної та методологічної підготовки дослідників.

Попередній аналіз одержаних даних показав, що ставлення до праці абсолютної більшості досліджуваних категорій працівників творче, характеризується високим трудовим піднесенням, сумлінням і усвідомленням трудового обов'язку і почуттям відповідальності за його виконання, господарським підходом до розв'язання завдань соціалістичного виробництва. Це підтверджується й показниками виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань; кількістю тих, що беруть участь у русі за комуністичну працю, у громадських формах управління виробництвом; кількістю раціоналізаторів та винахідників, працівників, що відзначаються зразковою і свідомою трудовою і побутовою поведінкою; кількістю заохочень за сумлінну працю⁵ і їх відношенням до кількості порушень трудової дисципліни і заходів дисциплінарного впливу. Загалом по вибірці коефіцієнт рівня трудової дисципліни (R) виявився близьким до 0,07. Виразювався він, як звичайно, за формулою $R = \frac{n}{N}$, де n — кількість порушників трудової дисципліни, а N — кількість одиниць спостереження у вибірці.

У процесі аналізу порушень трудової дисципліни важливо дослідити не лише характер порушень, а й їх причини, той конкретний «грунт», на якому вони виникають. А це передбачає з'ясування насамперед соціально-демографічних характеристик трудового колективу і, зокрема, порушників дисципліни⁶. Лише маючи ці конкретні дані, можна провадити ефективне виховання, спрямоване на зміцнення трудової дисципліни в колективі. Без аналізу цих даних неможливо розгорнути диференційовану виховну роботу з різними категоріями працівників і досягти помітних успіхів у зміцненні дисципліни. Адже для цього слід насамперед усунути причини, що викликають порушення, відшукавши найефективніші засоби боротьби з ними.

Дані соціально-демографічного «паспорту» порушників трудової дисципліни для зручності порівняльного аналізу зводились за аналогічними таблицями з відповідними характеристиками трудового колективу в цілому, макет яких наводиться нижче (табл.).

Таблиця

Категорія працівників підприємства	Всього	Стать		Вік	Освіта	Партизанська партія	Сім. стан	Зарплата	Участь в громад. роботі	Участь в соц. знав.	Участь в спорт. роботі	Участь в худ. самод. в гуртках	Загальний стаж роботи	Стаж роботи на підприємстві																																			
		чоловіки	жінки																																														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50

⁵ Тільки на Крюківському вагонобудівному заводі, за даними парткому, в 1974 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці — 3 чол., нагороджено орденами і медалями — 92 чол., почесними знаками «Переможець соцзмагання» — 463 чол., почесними знаками «Ударник 9-ї п'ятирічки» — 10 чол., занесено до галереї трудової слави заводу — 48 чол., занесено до обласної Дошки пошани — 1, до міської Дошки пошани — 3 чол., до заводської Дошки пошани — 80 чол., до заводської Книги пошани — 130 чол., нагороджено Почесними грамотами — 333 чол., видані безплатні путівки в санаторії — 107 чол., цінні подарунки — 144 чол., грошові премії — 822 чол., оголошено подяки з занесенням до трудової книжки — 2031 чол., інші заохочення дістали 15 чол. Всього заохочено понад половину працівників заводу.

⁶ Ми не будемо тут спинятись на тих причинах порушення дисципліни праці, що пов'язані з технічною і технологічною організацією виробництва, хоч відомо, що трудова дисципліна вирішальною мірою залежить від загальної культури виробництва, від чіткості його внутрішнього розпорядку, раціонального використання людських та матеріальних ресурсів.

На цьому макеті відсутній підмет таблиці. Його складовими були назви основних категорій працівників підприємства: робітників, ІТП на виробництві, ІТП заводууправління, керівних партійних та господарських працівників. Дані таблиці подавались в кількісному та процентному розподіленні. Звичайно, заводські соціологи, виходячи з програми та можливостей власного дослідження, можуть конкретизувати показники підмета таблиці (наприклад, ввести професійні категорії), що ж до присудка, то ми вважаємо, що він містить усі необхідні показники.

Розгляд соціально-демографічних особливостей дисциплінованих працівників у їх відношенні до зафіксованих порушень, заохочень і їх частоти виявляють комплекс внутрішніх причин правомірної поведінки і поведінки, що відхиляється від норм, які регулюють дисципліну праці. Аналіз даних за табл. 1 показав, що на підприємствах поміж опитаних виявилось 57,4 процента чоловіків і 42,6 процента жінок. Це підтвердилось і відомостями по генеральній сукупності, що доводить репрезентативність вибірки. За віком це переважно люди 20—49 років, досить освічені: 72,4 процента опитаних мають середню і середню спеціальну освіту. Більшість робітників, ІТП та службовців (72,1 процента) беруть участь у громадській роботі. Членів і кандидатів у члени КПРС серед опитаних виявилось 27,2 процента.

Докладний аналіз одержаних даних — не наша мета. Скажемо лише, що в результаті ми дійшли висновку: таким колективам трудящих під силу успішно здійснювати важливі виробничі завдання і показувати приклади соціалістичної дисципліни праці.

Соціально-демографічна характеристика працівників, які мали стягнення за порушення трудової дисципліни, процедурно виявлялась таким чином. На відміну від деяких дослідників, які одержували офіційні дані про порушників, а потім кількісно «вирівнювали» групи респондентів-порушників і тих, що не мали стягнень, з тим, щоб провести диференційоване опитування⁷, ми діяли інакше. Порушники трудової дисципліни опитувались поряд з іншими працівниками в одних і тих самих умовах, за тією самою анкетною. Власне, вибірку порушників склали респонденти, які на спеціальне запитання дали відповідь про факт одержання ними стягнення протягом останнього року роботи. Це важливо з методичного боку для забезпечення достовірності інформації про ряд моральних чинників, адже респонденти не знали, що ними цікавляться саме як порушниками дисципліни. При цьому умови опитування виключали нещирість думки. Вибіркова перевірка підтвердила надійність цієї процедури.

Треба сказати, що в заводських умовах для регулярного і тривалого вивчення стану дисципліни праці та динаміки його змінювання соціологи можуть використовувати й інші методи дослідження. У таких випадках дає належний ефект використання спеціально розроблених документів, наприклад, карток первинного обліку працівників підприємства. Ці картки полегшують збір інформації про соціально-демографічні характеристики окремих категорій працівників, їх дисциплінованість та соціальну активність. Вони заповнюються співробітниками відділу кадрів і за формою можуть бути пристосовані для машинного опрацювання. Такий підхід дещо обмежує тематику дослідження, але має ту перевагу, що дозволяє без великих матеріальних витрат вести тривале панельне спостереження.

Інформацію можна подавати в більш загальних комбінованих таблицях, що містять групування за кількома показниками, які наво-

⁷ Див.: Нестеров В. Г. Труд и мораль в советском обществе. М., 1969, стор. 86; Попович В. В. Визначення ефективності соціальних норм трудової діяльності.— «Філософська думка», 1974, № 4.

дидись в табл. 1. Бажане застосування кореляційного аналізу. Описаний метод дає також змогу виявити залежності в досліджуваних явищах, розкриває шляхи зміни їх чи впливу на них і, зрештою, дозволяє кількісно інтерпретувати та передбачити конкретні рекомендації для відповідних служб виробництва.

Коротко спинимось на одержаних результатах і методах їх подання. Як зазначалось, частка респондентів-порушників дисципліни по вибірці виявилась незначною. Серед них робітників — 48,8 процента, причому на долю чоловіків припадає 83,7 процента, жінок — 16,3 процента, а серед ІТП на виробництві відповідно — 92,0 процента і 8,0 процента. Понад 60 процентів порушників серед опитаних категорій працівників мають вік 25—39 років (серед робітників їх 65,5 процента, поміж ІТП — 80 процентів). Понад $\frac{2}{3}$ порушників дисципліни дістали середню, середню спеціальну, незакінчену вищу і вищу освіту, причому робітників з середньою освітою серед них 76,7 процента. Майже половина опитаних має стаж роботи від 6 до 15 років, близько 60 процентів порушників виконують громадську роботу.

Серед порушників трудової дисципліни представлені всі вікові групи. Молоді робітники обстежених підприємств віком 17—24 роки становлять 12,5 процента. Основна ж маса порушників має вік 30—39 років, тобто це найбільш зрілі і цінні у професійному розумінні працівники. Розподіл порушників за стажем роботи підтверджує зазначений факт. Найбільший процент порушень трудової дисципліни (26,1) — поміж робітників зі стажем роботи — 6—10 років. Щоправда, зі зростанням стажу роботи загальний процент порушень стає дещо нижчим, проте все ж таки більшим, ніж у молодих працівників. Серед опитаних порушників не виявилось осіб з початковою освітою. Аналогічні тенденції зафіксовані й в інших соціологічних дослідженнях, проведених у нашій країні⁸.

Наведені дані потрібно враховувати, розробляючи рекомендації, адже вони прямо указують на можливі напрями коригування ідейно-виховної роботи, ще раз наголошують на винятковій важливості вдосконалення форм виховання у виробничих колективах.

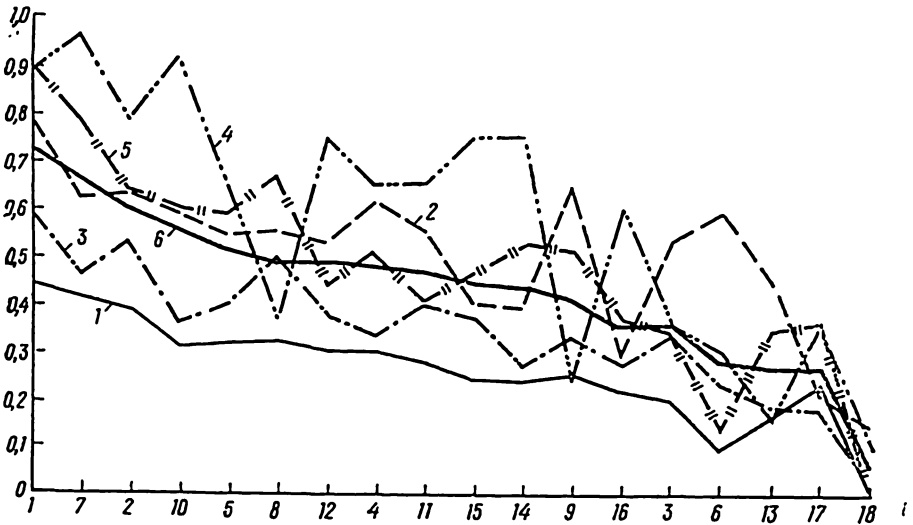
Дисципліна праці трудящих залежить від цілого комплексу об'єктивних соціально-економічних чинників і виховується за допомогою систематичної ідейно-виховної і культурно-масової роботи в колективі. Вирішальне значення в її зміцненні має сам трудовий колектив, його партійна, профспілкова та комсомольська організації. Саме вони формують нові соціальні якості трудящих на основі товариської взаємодопомоги, відповідальності кожного перед колективом і відповідальності колективу за кожного свого члена. Виховна здатність колективу залежить від його зрілості, одним із узагальнених показників якої є саме стан дисципліни праці. Підвищення дисциплінованості кожного трудівника — необхідна умова розвитку соціалістичного колективізму. В кожному трудовому колективі, залежно від його традицій і морально-психологічного клімату, виробляються і набувають ефективності ті чи ті норми співжиття, ті чи ті форми матеріального й морального стимулювання дисципліни праці.

Аналіз думок робітників, ІТП, господарських та партійних керівників обстежених підприємств про різні форми стимулювання в колективі дозволив прорангувати їх ефективність з точки зору опитаних.

Одержані дані важко читати в табличному зображенні, до того ж

⁸ Див., наприклад: Смирнов В. Н. Дисципліна труда в СССР. Л., 1972, стор. 98—106.

таблиці займають багато місця і потребують тривалого вивчення. А тому одержану інформацію доцільно викладати в графічному зображенні. Воно полегшує порівняння рядів розподілу окремих даних, коротко і наочно демонструє варіації оцінок респондентів, взаємозалежність результативних показників тощо.

Графік розподілу думок працівників про ефективність форм стимулювання на виробництві:

1 — робітники, 2 — ІТП на виробництві; 3 — ІТП заводу; 4 — керівні, партійні і господарські працівники; 5 — порушники трудової дисципліни; 6 — всі категорії працівників.

На графіку подається «полігон» розподілу думок різних категорій працівників і порушників трудової дисципліни про ефективність форм морального і матеріального впливу на обстежених виробництвах. На горизонтальній осі розміщені за номерами такі форми виховного впливу: 1) розгляд на зборах колективу; 2) критика на партійних зборах; 3) критика у пресі; 4) критика на комсомольських зборах; 5) обговорення на товариському суді; 6) обговорення на раді робітничої честі; 7) позбавлення премії; 8) бесіда керівників з порушником; 9) виховна бесіда партійних працівників з порушником; 10) переведення на нижчеоплачувану роботу; 11) перенесення строків відпустки; 12) перенесення строків надання житла; 13) позбавлення путівки до здравниць; 14) дисциплінарне стягнення; 15) розгляд персональної справи на партійних зборах або партійному бюро; 16) розгляд персональної справи на зборах партгруп; 17) розгляд персональної справи на комсомольських зборах або на засіданні бюро; 18) інші засоби впливу.

На вертикальній осі — індекс ефективності певної форми впливу в оцінках різних категорій працівників і колективу загалом.

Індекс ефективності для кожної категорії працівників розраховувався на основі процентного розподілу їх оцінок форм впливу за формулою:

$$I_j^i = \sum_{k=1}^3 p_{kj}^i V_k$$

де i — номер категорії працівників, j — порядковий номер форми впливу. p_{ij}^i — процент респондентів i -ї категорії, що оцінили j -у форму впливу як «дуже ефективну», p_{2j}^i та p_{3j}^i — процент респондентів i -ї категорії, що назвали j -у форму впливу відповідно «мало

ефективною» та «зовсім не ефективною». V_k — вага відповідей рангової шкали ефективності форм впливу, де $V_1=1$ (дуже ефективна), $V_2=0,5$ (мало ефективна), $V_3=0$ (зовсім не ефективна). Індекс змінюється від 0 до 1, де 0 відповідає значенню мінімальної ефективності, а 1 — максимальної. Номери форм виховного впливу, що розміщені по горизонталі, упорядковані за мірою зменшення індексу ефективності, розрахованого для всієї сукупності респондентів.

Як видно з наведеного графіка, більшість всіх опитаних категорій працівників надають перевагу заходам матеріального стимулювання, які, на їхню думку, ефективніше впливають на зміцнення дисципліни праці, ніж заходи морального стимулювання. Практичний інтерес викликає думка порушників дисципліни про співвідношення тих же форм стимулювання як санкцій за порушення дисципліни праці. Оцінки працівників, що мали стягнення протягом останнього року, показують, що найбільшого ефекту набувають для них уже не матеріальні санкції, як для працівників правомірної поведінки, а моральні. Серед форм впливу вони посідають провідне місце. Наприклад, розгляд на зборах колективу назвали дуже ефективною санкцією 90 процентів опитаних, критику на партійних зборах — 56,6 процента, бесіду керівника з порушником — 55,5 процента, розгляд на товариському суді — 52,2 процента. І лише позбавлення премії (матеріальна санкція) посідає значне місце (66,6 процента) в ряді найефективніших заходів.

Розподіл думок різних категорій працівників виявив й таку цікаву залежність. Найвищу оцінку ефективності засобів виховного впливу на порушників дисципліни дають керівні господарські та партійні працівники. Близька до них — оцінка інженерно-технічних працівників, зайнятих у сфері безпосереднього виробництва. І це не дивно, бо саме ця частина працівників виробництва безпосередньо здійснює виховання трудової дисципліни у колективі і особисто відповідає за її стан. За ними по вагомості тих же оцінок ідуть ІТП заводоуправління, які менше пов'язані з виховним процесом у колективі. Останнє місце в цьому ряду посідають оцінки робітників, на яких переважно і спрямовані засоби стимулювання дисципліни праці. Так, в оцінках керівників вищого рангу дуже ефективною формою впливу на порушників дисципліни вважається розгляд на зборах колективу (75 процентів) така ж форма впливу відповідно оцінена ІТП на виробництві (73,3 процента), ІТП заводоуправління (46 процентів) і робітниками (37,2 процента). Очевидно, ця експонента думок є свідченням того, що в обстежених виробничих колективах громадська думка ще не стала вирішальним стимулом, що спонукає до дотримання виробничої дисципліни, а отже, виховна робота тут ще має резерви для вдосконалення. Залишається актуальною проблема чіткого визначення межі кожної форми виховного впливу, морального і матеріального стимулювання. Наведені нами дані свідчать також і про те, що малоефективними щодо впливу на порушників дисципліни можуть бути як матеріальні, так і моральні засоби, що, очевидно, зумовлено невмінням цілеспрямовано і повною мірою використовувати ці «важелі» впливу на порушників трудової дисципліни. Виховна робота на підприємстві має передбачати «більш повне поєднання матеріальних і моральних стимулів і посилення їх впливу на підвищення ефективності виробництва, зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції, економне використання матеріальних ресурсів»⁹.

⁹ Проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки». «Радянська Україна», 14 грудня 1975 р.

Ефективною формою виховання робітників у дусі додержання вимог дисципліни праці є бесіди виховного і пропагандистського характеру. Провадити їх покликані представники громадських організацій, адміністрації, активісти. Проте 60 процентів опитаних нами працівників показали, що цю роботу на підприємствах здійснюють переважно представники адміністрації. Третина опитаних відзначила, що на порушників дисципліни істотно впливає також первинний трудовий колектив. Однак, згідно з одержаними даними, виявляється, що партійні, профспілкові і комсомольські організації ще недостатньо використовують громадські форми впливу на порушників дисципліни. Близько 16 процентів опитаних засвідчили, що представники громадських організацій вкрай рідко бесідують з порушниками дисципліни. Те саме кажуть опитані (майже 33 проценти) про працівників заводського та громадського відділів кадрів.

Очевидно, згадані хиби пояснюються тим, що деяким керівникам виробництва й самим слід підвищувати соціальну активність, систематично вивчати теорію комуністичного виховання, основи педагогіки, соціології, психології. Хоч матеріали обстеження засвідчують, що у виробничих колективах провадиться різноманітна виховна робота з метою дальшого підвищення свідомості працівників, розуміння ними свого громадського обов'язку, посилення відповідальності за організацію виробництва тощо, вони водночас показують, що тут слід підвищити якість виховної роботи та її результативність.

Велика робота у цьому напрямі провадиться на Крюківському ордену Жовтневої революції вагобудівному заводі. Партійна, профспілкова і комсомольська організації, адміністрація заводу розробили і здійснюють добре продуману систему виховних заходів. Велике значення у зміцненні дисципліни праці відіграє прийнятий колективом у 1972 році «Трудовий кодекс вагобудівника». У цьому документі передбачені конкретні матеріальні і моральні заходи заохочення за сумлінну працю і впливу на порушників соціалістичних норм життєдіяльності колективу. Широко використовуються засоби масової інформації і пропаганди. Багатотиражна газета «Вагобудівник», стіннівки, «Комсомольський прожектор», уміло оформлені цехові і заводські сатиричні стенди постійно вміщують матеріали, спрямовані на зміцнення дисципліни праці.

Партійна організація заводу спрямовує свою роботу на підвищення трудової і громадсько-політичної активності працівників, поліпшення морально-психологічного клімату в колективі, посилення ролі громадської думки в зміцненні дисципліни праці, поширення практики наставництва і підвищення його виховної ролі, узагальнення досвіду передовиків, внаслідок чого на підприємстві рік у рік зменшується кількість порушень трудової дисципліни. Результати цієї роботи — поліпшення якості продукції, зростання продуктивності праці, підвищення добробуту трудящих.

На обстежених нами підприємствах є значні можливості для вдосконалення ідейно-виховної роботи. Маємо відзначити, що переважна більшість опитаних працівників усвідомлюють недоліки виховної роботи в колективі. Чверть комуністів вважає не зовсім задовільними виховні заходи, спрямовані на поліпшення дисципліни праці, особливо пропаганду основ радянського трудового законодавства і досвіду передових виробничників, а 12 процентів назвали їх незадовільними. Майже половина опитаних комсомольців вважають задовільною пропаганду знань, що сприяють зміцненню трудової дисципліни, проте лише третина їх назвала задовільною пропаганду основ соціалістичного господарювання, а ще третина заявила, що пропаганда цих знань

ведеться не зовсім задовільно або незадовільно. Такої ж думки додержуються близько 30 процентів безпартійних працівників підприємства.

У проекті ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» поставлене завдання «постійно дбати про поліпшення умов праці і побуту робітників і службовців, сприяти неухильному підвищенню продуктивності праці, зміцнювати трудову дисципліну, розвивати соціалістичне змагання, вміло використовувати моральні і матеріальні стимули, підтримувати і поширювати передовий досвід»¹⁰. Розробляючи плани соціального розвитку підприємств на десяту п'ятирічку, треба постійно керуватись цими вимогами партії. Потрібно і надалі вдосконалювати організацію соціалістичного змагання. Стан дисципліни праці має бути одним з основних показників, що беруться до уваги під час підведення підсумків усіх форм змагання.

Ефективність ідейно-виховної роботи залежить від багатьох умов і чинників, насамперед — від використання ідеологічними працівниками тих можливостей, які визначаються сукупністю умов виробництва, тенденцій розвитку колективу тощо. А тому, розв'язуючи виховні завдання, потрібно враховувати весь комплекс визначальних чинників, конкретних виробничих і позавиробничих процесів і явищ, особистих якостей окремих людей, що впливають на них.

Велика виховна сила криється в самому трудовому колективі і вона повинна бути повною мірою використана. Доцільно враховувати думку робітників під час призначення їхніх безпосередніх керівників — майстрів і бригадирів, під час подолання конфліктних ситуацій, що виникають між ними. Зміцненню дисципліни сприяє також відкрите принципове обговорення в колективах того, як їхні члени та безпосередні керівники ставляться до трудових обов'язків. Залучення робітників до розв'язання питань матеріального і морального заохочення їх трудової діяльності є також одним із напрямів розвитку соціальної активності, формою їхньої участі в управлінні виробництвом. Як показало обстеження, близько 80 процентів працівників вважає за потрібне обговорення на зборах колективів, бригад, дільниць та цехів питань про присудження премій, почесних звань, нагород тощо. Це, на їхню думку, дозволить об'єктивніше визначати трудовий внесок кожного. І справді, такий порядок виключив би суб'єктивізм у застосуванні форм стимулювання і підвищив би роль та авторитет колективу виробництва.

Практика комуністичного будівництва виробила багато дійових засобів і форм виховання дисципліни праці в трудових колективах. Серед них можна назвати робітничі збори, виробничі наради, ради робітничої честі, товариські збори, громадські ради і комісії, позаштатні відділи кадрів тощо. Нині на багатьох підприємствах для трудових колективів запроваджуються правила, пам'ятки, кодекси моральних норм тощо, які регулюють виробничі відносини. У їх розробці беруть участь робітники та службовці, вони затверджуються на загальних зборах, зборах бригад, цехів. Колектив постійно стежить за додержанням обов'язків кожним працівником, своєчасно вживає заходів впливу до працівників, що порушують загальноприйняті норми трудової дисципліни. І в цьому дістає конкретний вияв невід'ємна риса нашого способу життя, яка виховується насамперед у трудових колективах, — відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника.

Дисципліна праці — складне соціальне явище. Вона відображає сукупність відношень трудового процесу в колективі, яка існує об'єк-

¹⁰ «Радянська Україна», 14 грудня. 1975 р.

тивно і формується внаслідок реальної поведінки кожного окремого члена колективу. Тому вивчення стану дисципліни праці потребує виявлення суб'єктивних і об'єктивних чинників, які діють на певному виробництві, вивчення особистих якостей людей, соціально-психологічного клімату окремих груп працівників і з'ясування характеру залежностей між різними явищами виробничого життя. Проведення конкретних соціологічних досліджень дисципліни праці на виробництві дає змогу розробити конкретну систему заходів у справі зміцнення дисципліни праці, виявити тенденцію її розвитку і кінець кінцем планувати її на тривалий час.

* * *

Сознательная дисциплина труда — одна из характерных черт социалистического образа жизни. Ее постоянное укрепление является существенным проявлением коммунистического отношения к труду, условием перерастания социалистического труда в коммунистический. Поэтому воспитание трудящихся в духе сознательной дисциплины труда продолжает оставаться, как отмечается в партийных документах, актуальной задачей коммунистического строительства.

Укрепление социалистической дисциплины труда — сложный комплекс воспитательных мероприятий, требующих постоянного совершенствования, конкретизации в условиях трудовых коллективов. Эффективность воспитательного воздействия может быть повышена путем точного выяснения причин нарушений дисциплины труда, их характера, социально-демографических особенностей нарушителей дисциплины, путем поиска с помощью конкретных социологических исследований наиболее действенных форм воздействия на них. Данные этих исследований можно использовать также для планирования показателей укрепления социалистической дисциплины труда на длительный период.

В статье предлагается методика конкретно-социологического исследования проблем социалистической дисциплины труда, проведенного на некоторых предприятиях Полтавской области. Излагается программа, процедура выборки объектов изучения и сбора первичной информации. Показаны некоторые приемы обобщения и представления данных.

Предлагаемая методика может быть использована социологами-практиками в аналогичных исследованиях на промышленных предприятиях, в больших организациях и учреждениях.

С. Г. ФІНОГЕЕВ

Антикомуністична спрямованість буржуазно-націоналістичних доктрин*

Однією з визначальних рис сучасного світового розвитку є загострення ідеологічної боротьби між двома суспільно-політичними системами. Сили агресії і милітаризму потіснені, вони дедалі менше можуть нав'язувати народам свою волю з допомогою зброї і перед лицем могутніх сил миру і соціалізму, очолюваних Радянським Союзом, змушені схилитися до мирного співіснування. З тим більшою заповзятливістю імперіалізм прагне компенсувати поразки своєї політики насильства і примусу посиленням боротьби у сфері ідеології. Задля цього використовуються найвитонченіші прийоми і потужні технічні засоби, організовуються ідеологічні диверсії.

Нині у безкомпромісному двобої зіткнулися дві діаметрально протилежні ідеології: прогресивна, гуманістична, науково обгрунтована ідеологія комунізму і реакційна, псевдонаукова, людиноненависницька ідеологія антикомунізму, що його «у капіталістичних країнах піднято на рівень державної політики»¹. В ідеологічному аспекті сучасний антикомунізм є ідеологія монополістичної буржуазії. Він окладається із сукупності вкрай реакційних ідей у галузі філософії, економіки, історії, соціології, етнографії тощо. Характерною рисою сучасного антикомунізму є антирадянщина, використання різного роду соціальних передсудів, забобонів. «Імперіалізм не може розраховувати на успіх, відкрито проголошуючи свої дійсні цілі, — зазначав тов. Л. І. Брежнев.— Він змушений створювати цілу систему ідеологічних міфів, які затуманюють справжній смисл його намірів, присипляють пильність народів. Для цього ним створена тепер велетенська пропагандистська машина, яка використовує всі сучасні засоби ідеологічного впливу»².

Протягом останніх 10—15 років в антикомуністичному арсеналі з'явилися десятки всляких концепцій і доктрин. Але найбільші сподівання імперіалістичної реакції пов'язані з антикомуністичним буржуазно-націоналістичним трактуванням питань національних відносин. Пролетарському інтернаціоналізмові політики й ідеологи антикомунізму намагаються протиставити реакційну ідеологію і практику буржуазного націоналізму, глибоко ворожу революційній практиці й комуністичній ідеології робітничого класу, демократії й суспільному прогресу. Як зазначав В. І. Ленін, буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — це «два непримиренно-ворожі лозунги, що відпові-

* Стаття друкується на допомогу слухачам системи партійної освіти.

¹ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 58.

² Там же, стор. 69.

дають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більш того: два світогляди) в національному питанні»³.

Ідеологія і політика пролетарського інтернаціоналізму спрямовані на тісне згуртування робітників, усіх трудящих різних націй у єдину, інтернаціональну армію праці, у силу, спрямовану на боротьбу за повалення капіталістичного ладу, за побудову соціалізму і комунізму. Умови життя і праці, єдність інтересів і цілей пролетарів усіх націй об'єктивно сприяють їх об'єднанню, згуртуванню людей праці, як в національному, так і в інтернаціональному масштабах. «Досвід минулого показав, — писав К. Маркс, — що зневажливе ставлення до братерського союзу, який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загальною поразкою їх порізаних зусиль»⁴.

Ідеологія і політика буржуазного націоналізму спрямовані саме на те, щоб прищепити трудящим зневажливе ставлення до їх інтернаціональних обов'язків, посіяти розбрат і незгоди поміж сил сучасного світового революційного процесу, послабити антиімперіалістичний рух. «Імперіалісти добре розуміють всю силу міжнародної пролетарської солідарності, — зазначає Л. І. Брежнев. — Саме тому в своїй боротьбі проти сил соціалізму, проти революційного руху вони роблять ставку на націоналізм. Вони розраховують таким шляхом роз'єднати, роздробити комуністичний рух, протипоставити революційні загоони одні одним»⁵. Щоразу, коли капіталізмове стає аж надто сутожно, його апологети намагаються всіма засобами розпалити націоналістичні пристрасті, висуваючи націоналізм на передній край боротьби проти сил соціального прогресу.

Так було на зламі XIX і XX століть, коли капіталізм вступив у стадію імперіалізму. Тоді водночас із загостренням його суперечностей і піднесенням класової боротьби пролетаріату в багатьох країнах світу виникла ціла валка націоналістичних організацій. Спалах націоналізму напередодні першої світової імперіалістичної війни був ідеологічним виявом реакційної суті імперіалізму і свідчив про настання загальної кризи світової системи капіталізму. Другій світовій війні, яка стала початком нового етапу загальної кризи капіталізму, теж передував розгул буржуазного націоналізму в його найреакційнішій формі, — у формі фашизму, який поширився тоді в Італії, Німеччині, Іспанії, Португалії, Угорщині, Румунії і Японії.

Нині, коли загальна криза капіталізму сягнула небачених масштабів і вступила у свій третій етап, що розпочався від середини 50-х років, ідеологи імперіалізму знову вдаються до гальванізації буржуазно-націоналістичних ідей, і це ще раз свідчить, якого значення надають їм апологети капіталізму. Розглянемо ж, чим спричинене це їх часте звертання до буржуазного націоналізму. Яке місце відведено йому у антикомуністичних доктринах і програмах?

На відміну від інших антикомуністичних ідей, які не набувають дуже великого обігу за межами «вчених» статей і книжок, буржуазний націоналізм має більшу царину впливу і може, як зазначав В. І. Ленін, ввести в оману політично несвідому частину робітничого класу⁶. Спекулюючи на патріотичних почуттях, буржуазні націо-

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 24, стор. 120.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, стор. 12.

⁵ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 65—66.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, стор. 152.

налісти намагаються доводити ці почуття до абсурду, перебільшувати, спотворювати і тим самим перетворювати їх в націоналістичну ідеологію.

Буржуазний націоналізм є тією складовою частиною антикомунізму, яка використовується міжнародною імперіалістичною реакцією у боротьбі проти всіх трьох головних рушійних сил сучасного світового революційного процесу — як для підриву кожної з цих сил зсередини, так і з метою послаблення їхньої згуртованості в єдиному антиімперіалістичному фронті. Націоналізм є спільною ознакою як правого, так і «лівого» опортунізму в робітничому русі, бо вони мають спільне соціально-класове коріння. «Основна ідея опортунізму, — зазначав В. І. Ленін ще в 1915 році, — є союз або зближення (іноді угода, блок і т. д.) буржуазії і її антипода. Основна ідея соціал-націоналізму цілком та сама. Ідейно-політична спорідненість, зв'язок, навіть тотожність опортунізму і соціал-націоналізму не підлягає ніякому сумніву»⁷.

Нарешті, ще однією особливістю буржуазного націоналізму є те, що він може переростати в певну політику, втілюватися в реакційних організаціях профашистського типу.

Буржуазія докладає великих зусиль для того, щоб ошукати і роз'єднати робітників за національною, расовою, мовною, релігійною та іншими відмінностями (так, англійська буржуазія підтримує і підступно використовує ворожнечу між католиками і протестантами в Ольстері, бельгійська — між фламандцями і валонами тощо). В Англії тепер існує близько десяти шовіністично-расистських партій («Британський союз», «Британська націоналістична партія», «Націонал-соціалістична партія» та ін.). Найактивнішою з них є так званий «Національний фронт», очолюваний фашистом Еноком Пауеллом, програмою якого є гасло — «Англія для англійців». Всі біди і конфлікти у житті англійців, за Пауеллом, — від того, що у Великобританії живуть люди інших національностей і рас, та від «внутрішніх ворогів» — комуністів. Про небезпечність расистської антикомуністичної пропаганди свідчить такий факт: на початку 1970 року в Англії, напередодні парламентських виборів було проведено опит громадської думки щодо того, хто найімовірніший кандидат на пост прем'єр-міністра. Виявилося, що Пауелл посів третє місце після Вільсона і Хіта.

Посилюючи націоналістичну пропаганду, імперіалістична буржуазія прагне розпалити міжнаціональну ворожнечу всередині робітничого класу, який внаслідок капіталістичної інтеграції поповнюється за рахунок робітників-емігрантів багатьох національностей. (Нині в розвинутих капіталістичних країнах Західної Європи працює близько 12—13 мільйонів робітників-іноземців з Північної Африки, Іспанії, Греції, Туреччини та інших країн. Наприклад, у Бельгії майже всі шахтарі — це італійці з Калабрії або греки; у Франції — понад 3,5 мільйона іноземних робітників, близько 3 мільйонів у ФРН, у Швеції кожний третій робітник — іноземець). Західнонімецька націонал-демократична партія у своєму програмному «Маніфесті» спекулювала лозунгом «захисту робочих місць німецьких робітників від іноземної робочої сили»⁸, а її тодішній фюрер Адольф фон Тадден, стаючи в позу захисника інтересів німецьких робітників, заявив, що «довгострокові трудові угоди з іноземними робітниками породжують небезпеку, що

⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, стор. 142.

⁸ „Der Spiegel“, 1966, № 15, S. 44.

німці, чого доброго, стануть безробітними, тим часом як іноземці одержуватимуть у нас зарплату і хліб»⁹.

Ідеологія і політика націоналізму широко використовуються імперіалістичною реакцією у боротьбі проти національно-визвольного руху, зокрема проти національно-визвольних революцій, що відбулися під лозунгом демократичного націоналізму. Буржуазія покладає великі надії на його переродження, перетворення в націоналізм реакційний, буржуазний.

В. І. Ленін, викриваючи націоналізм буржуазії націй-гнобителів, зазначав, що націоналізм нації пригнобленої включає в себе прогресивне, демократичне начало і тому має історичне виправдання¹⁰. Разом з тим В. І. Ленін чітко визначив ту межу, до якої комуністи підтримують націоналізм гнобленої нації, політику національної буржуазії. «Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою,— писав В. І. Ленін,— оскільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за *свій* буржуазний націоналізм, ми проти»¹¹.

Протилежний підхід до національно-визвольних рухів у ідеологів буржуазії. Вони розрізняють два типи націоналізму за зовсім іншими ознаками, виходячи з вузько-класових позицій: на їх думку, «західний» націоналізм, той, що його використовує буржуазія у боротьбі проти світових прогресивних сил, — є «позитивним», націоналізм же «негативний» — «східного типу», це — національно-визвольний рух народів Азії, Африки і Латинської Америки. Відомий англійський історик і філософ А. Тойнбі у своїй праці «Єдиний світ і Індія» характеризує цей національно-визвольний рух як «ворога номер один»¹².

Поділяючи націоналізм на позитивний і негативний, імперіалістична реакція розраховує на поширення в країнах так званого третього світу реакційної ідеології буржуазного націоналізму. Посилена пропаганда реакційної ідеології буржуазного націоналізму у різних загонах національно-визвольного руху фактично є невід'ємною складовою частиною неоколоніалізму. «Роблячи ставку на націоналізм і сепаратизм, імперіалістичні сили намагаються внутрішньо ослабити країни, які розвиваються, протиставити їх одна одній, утруднити їх контакти з соціалістичним світом»¹³, — зазначає Л. І. Брежнев.

Про ці підступи реакції яскраво свідчать події в Заїрі, у Нігерії, Кенії, на Кіпрі та ін. країнах. Національні, племенні, релігійні, лінгвістичні відмінності — все це використовують вороги національно-визвольного руху для його послаблення, для уповільнення процесу визрівання класової свідомості трудящих у країнах, що визволилися від національного гніту. Слід зазначити, що національно-визвольний рух часто виступає тут і як зовнішній вияв більш глибокого процесу класової диференціації, бо в таких країнах поряд з процесом формування націй (до того ж, надзвичайно ускладненим колоніальною спадщиною), поглиблюється ще й процес внутрішнього, соціального розмежування, оскільки «боротьба за національне визволення у багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин, як феодальних, так і капіталістичних»¹⁴. Отож, національно-

⁹ Ibidem.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 25, стор. 262.

¹¹ Там же.

¹² Тоунбее А. One World and India. New Delhi, 1960, p. 29.

¹³ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 55.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КІПС. К., 1971, стор. 20.

визвольний рух, — це передусім класово співвіднесений процес, наслідок нової розстановки сил у тій чи тій країні.

У тісному контакті з імперіалістичними колами Заходу діють пекинські верховоди, внутрішня і зовнішня політика яких давно вже має яскраво виражений антикомуністичний характер. Протиставивши пролетарському інтернаціоналізмові свій великодержавний шовінізм і авантюристичне прагнення до гегемонії, Мао і його кліка в галузі внутрішньої політики здійснюють насильницьку асиміляцію неханських національностей Китаю, позбавляючи їх будь-якої автономії. У галузі зовнішньої політики маоїсти висувають територіальні претензії до СРСР, МНР, Індії, В'єтнаму, Таїланду, порушують кордони Бірми, відкрито втручаються у внутрішні справи країн Азії, Африки, Латинської Америки. Вони підтримують расистські режими в ПАР, Родезії, проімперіалістичні сили в Анголі, сприяють неоколоніалістській політиці західноєвропейських і американських монополій. Маоїсти прагнуть будь-що підірвати союз сил національно-визвольного руху з країнами соціалістичної співдружності і революційним рухом міжнародного робітничого класу. Як бачимо, тут теж наявна відверта спроба використати рух за національне визволення в інтересах імперіалістичних кіл, монополістичної буржуазії.

Подібну ж послугу неоколоніалізму роблять і ізраїльські сїоністи, які вкупі з расистами ПАР та Родезії ведуть активну підривну ідеологічно-диверсійну роботу проти національно-визвольних сил Азії і Африки. Вони докладають чималих зусиль до вишукування собі прихильників серед нееврейських народів. Для навчання в ізраїльських вузах запрошуюються молоді африканці. Так, з 1959 по 1970 рік в Ізраїлі навчалось 13 тисяч громадян із країн «третього світу»¹⁵. Особливу роль у створенні проізраїльської агентури в країнах Азії і Африки відіграє так званий «Афро-азіатський інститут кооперативів і досліджень в галузі робітничого руху», створений спільними зусиллями Гістадруту і двох американських профспілкових організацій — Американської федерації профспілок та Конгресу виробничих профспілок — тісно зв'язаних з ЦРУ. Не дивно, що головне, чого навчають в цьому «інституті», — це вміння «висуватися на керівні посади в робітничому русі корінного населення»¹⁶. Подібним же чином, як показують сучасні події у деяких країнах Азії, Африки і Латинської Америки, намагаються діяти і пекинські емісари.

Стратеги й ідеологи буржуазії надають великого значення націоналізмові як антикомуністичній зброї у боротьбі проти світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного руху. Якщо проаналізувати низку створених останнім часом буржуазними ідеологами доктрин, концепцій і програм, то впадає в око одна характерна обставина: всі вони так чи інакше, відверто чи приховано, прямо чи опосередковано роблять ставку на націоналізм.

У 1965 р. в Стенфорді (Каліфорнія, США) відбулася конференція, організована Гуверівським інститутом війни, революції і миру і присвячена питанню «про історичну долю марксизму». У її матеріалах зазначалося: «Націоналізм — найсильніша емоційна сила нашого часу — найімовірніше визначить долю комунізму»¹⁷. Аналогічні твердження знаходимо у англійського професора-антикомуніста В. Коларза¹⁸, професора К. Меннінга (у США вважається знавцем історії Ук-

¹⁵ «Правда», 23 травня 1971 р.

¹⁶ Див.: Іванов Ю. Обережно: сїонізм!, стор. 147.

¹⁷ Marxism in the Modern World. Stanford, 1965, p. 14.

¹⁸ Див.: Kolarz W. Communism and Colonialism. London, 1964.

раїни та її культури), який радить у боротьбі проти соціалістичного світу широко використовувати досвід ОУН. Природно, що такі заяви сприймаються як заохочення численними угрупованнями буржуазно-націоналістичної еміграції.

Пропагуючи шовінізм і націоналізм, ідеологи антикомунізму виходять з антинаукових, реакційних концепцій, проголошуючи примат національного над соціальним, трактуючи націю як ірраціональну субстанцію суспільного життя з одвічно притаманними їй почуттями ворожнечі до інших націй. Американський буржуазний історик Б. Вольф намагається довести, що К. Маркс, Ф. Енгельс, а потім і В. І. Ленін, викриваючи соціально-економічну основу націоналізму, нібито недооцінили його «імпульсивні сили», «не врахували» того, що природа націй незмінна, що в нації, незалежно від суспільно-політичного устрою тієї чи іншої держави, бродять сліпі, стихійні і нездоланні почуття ворожості до інших країн і народів¹⁹. Англійський професор від антикомунізму В. Коларз пише: «Відшукуючи коріння національного антагонізму здебільшого в класовій структурі людського суспільства, комуністи нехтують важливі психологічні і моральні фактори, які відіграють *вирішальну роль* (курсив наш — С. Ф.) у виникненні національної ворожнечі. Вони ігнорують ті ірраціональні почуття в національній і расовій ненависті, які складають зловредне начало в людині»²⁰. Національно-визвольна боротьба пригноблених народів, — скажімо, боротьба негрів США за свої права, — прирівнюється тут до расистських дій ку-клукс-кланівців, і те й те витлумачується як «спалах» якихось «ірраціональних емоцій», почуттів «етноцентризму». Більше того, якщо ці емоції, психологічні і моральні фактори не залежать від соціально-політичного устрою, то такі спалахи міжнаціональної ворожнечі неминучі і в соціалістичних країнах — такий висновок роблять ідеологи антикомунізму. Вони заявляють, що доти, поки нації не дуже інтенсивно спілкуються між собою, почуття «етноцентризму» виявляється відносно слабо. Але в наш час, коли міжнаціональне і міжрасове спілкування людей значно посилюється, почуття «етноцентризму» нібито «загострюються», а це, мовляв, неминуче призводить до поглиблення міжнаціональних і расових конфліктів. Неспроможність тверджень антикомуністичних ідеологів про незалежність націоналістичних «ірраціональних почуттів» від суспільного устрою держави яскраво доведена суспільною практикою.

Досвід розв'язання національного питання в країнах соціалізму, виникнення і розвиток соціалістичних націй і встановлення між ними небачених раніше відносин дружби і братерства, сама історія розквіту соціалістичної співдружності вільних і суверенних націй — все це начисто спростовує націоналістичні фальсифікації ідеологів антикомунізму.

Добре розуміючи, що саме єдність і тісна згуртованість країн і народів соціалістичної співдружності становлять основу зростаючої могутності світового соціалізму, сил миру, демократії і соціального прогресу в усьому світі, ідеологи антикомунізму спрямовують свої зусилля на підрив єдності країн соціалізму, на посилення в них «імпульсів національного егоїзму».

Однією з найбільш підступних антикомуністичних доктрин є концепція «плюралізму» і пов'язана з нею концепція «поліцентризму». Її автори намагаються виставити марксизм-ленінізм явищем конкретно-

¹⁹ Див.: Wolfe B. D. An Ideology in Power: Reflections on the Russian Revolution. N. Y., 1969, p. 383—390.

²⁰ Kolarz W. Communism and Colonialism. London, 1964, p. 137.

національним. Так виникають ідейки так званого національного комунізму, «національні моделі» соціалізму. Подібне заперечення загальних закономірностей революційного процесу, перенесення центру ваги на національні особливості має на меті підміну пролетарського інтернаціоналізму національно-звуженим тлумаченням закономірностей суспільного розвитку. Показово, що одне з відгалужень української буржуазно-націоналістичної еміграції всіляко вихвалює нині «боротьбістів» і «укапістів», які, мовляв, були першими в історії «національними комуністами». Що ж до сучасності, то таким «національним», а отже, «справжнім» комуністом ідеологічні диверсанти проголошують... Дубчека, одного з авторів «чехословацької моделі» соціалізму, яка насправді була спробою реставрації капіталізму в ЧССР.

Як завжди, невід'ємною рисою пропагандистських демаршів теоретиків «національного комунізму» є спотворене трактування і гіперболізація труднощів, з якими стикається у своєму розвитку світова система соціалізму, штучне протиставлення національних інтересів окремих країн інтересам соціалістичної системи в цілому. Ідеї «плюралізму» і «поліцентризму» поширюються з допомогою так званої гнучкої відбіркової політики — економічної, дипломатичної чи пропагандистської, розрахованої на розкол світової соціалістичної співдружності. Так, експерт з питань країн Східної Європи, професор Колумбійського університету Джозеф Ротшільд ще в 1964 році радив урядам західних країн: «Треба нагороджувати ті країни і лідерів, які готові утвердити і розширити свою автономію і незалежність від Москви»²¹. Цю ж думку обстоює і один з відомих антикомуністичних ідеологів З. Бжезінський: «Тільки-но якась із соціалістичних країн розширить радіус своєї незалежності від Радянського Союзу, вона має дістати винагороду. І, навпаки, якщо визначиться тенденція у зворотному напрямі, США повинні припинити свою допомогу»²². Співробітник Ради міжнародних відносин США Джон Кемпбелл з цинічною відвертістю пише, що стосовно Югославії фінансово-економічна політика перебуває в залежності від югославсько-радянських відносин, і щоразу, коли на думку керівників зовнішньої політики США виникає «небезпека зближення» Югославії з Радянським Союзом, «держдепартамент активізує югославсько-американські відносини»²³.

Саме таким чином і сподіваються антикомуністичні політики домогтися «поліцентризму» в соціалістичному світі. «Виникнення плюралізму суверенних комуністичних держав, — зазначається в матеріалах згадуваної вже антикомуністичної конференції в Стенфорді (США), — в яких наявні різні національні інтереси... робить можливим дезінтеграцію організації і доктрини світового комунізму»²⁴.

І пропаганда «плюралізму» і «поліцентризму» поєднується з поширенням наклепів і вигадок про «неприродність» соціалістичного устрою в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, твердженням про те, що цей устрій був нібито нав'язаний їм Радянським Союзом. Цей ідеологічний міф доповнюється іншим — міфом про «європейську спільність», яка, мовляв, природно притаманна всім європейським країнам (з їх числа СРСР, зрозуміло, виключається), бо їм властиві «єдина» історія, мораль, культура, ідеали та ін. Так, американський

²¹ Rotschild J. Communist Eastern Europe, 1964, N. 9, p. 90.

²² Brzezinski Z. Alternative to partition. 1965, N. 9, p. 154.

²³ Campbell John. Tito's Separate Road (America and Yugoslavia in World Politics). N. Y., 1967, p. 48.

²⁴ Marxism in the Modern World. Stanford, 1965, p. 14.

професор Біллінгтон у журналі «Форін Аферс» запевняє читача: «Кожна східноєвропейська країна прагне на певний час здобути самовизначення, щоб потім відчутти себе здатною взяти участь в широкому європейському співробітництві»²⁵. Висувається твердження про те, що «міжнародний комунізм від самого свого народження як політичного руху породив зерна неминучого конфлікту між центральним контролем і національною автономією»²⁶. У такий спосіб побудовані й інші доктрини, зокрема теорії «невидимого колоніалізму» і «деколонізації». Міркування авторів теорії «невидимого колоніалізму» (Г. Кон, В. Дін та ін.) можна назвати зразком позаісторичних схоластичних вправ. Колоніалізм проголошується тут «фатально неминучим», а національна несумісність — органічною рисою людської природи.

Наклепи на радянську дійсність і національні відносини в соціалістичному світі, фальсифікація комуністичних ідей — найбільш поширені прийоми антикомуністичної пропаганди. Імперіалістична реакція у своїй ідеологічно-диверсійній націоналістичній пропаганді вдається до найпотужніших засобів масової інформації — преси, радіо, телебачення та ін. Під безпосереднім керівництвом ЦРУ й інформаційного агентства США (ЮСІА), яке має свої бази у більш ніж ста країнах світу, діють такі центри ідеологічних диверсій, як радіостанції «Голос Америки», «Вільна Європа» (РВЕ), «Свобода» (РС), РІАС та інші. Антикомуністичним духом просякнуті численні передачі і таких радіостанцій, як Бі-Бі-Сі (Англія), «Дойче велле» (ФРН) та ін. Їх штат складається із запеклих націоналістів різного гатунку — оунівців та інших націоналістичних емігрантів з України, власовців, хорватських усташів, угорських хортистів, польських «аківців» та ін. Що ж до «професійної підготовки», то ці «кадри» набували її ще в гітлерівських спецшколах і вдосконалювали під керівництвом американських шефів із ЦРУ.

В умовах загострення ідеологічного двобою між протилежними соціально-економічними системами роль буржуазного націоналізму в підривних діях проти СРСР, країн соціалістичної співдружності, проти міжнародного комуністичного і робітничого руху, проти національно-визвольної боротьби, одне слово, — проти всіх революційних сил сучасності, виявилася наочно і недвозначно.

Націоналізм — не тактичний прийом, а стратегічний напрям у боротьбі старого світу проти соціалізму. Він активно використовувався світовою буржуазією від самого початку існування першої в світі соціалістичної держави і нині в ідеологічній змові з найреакційнішими силами бере безпосередню участь в акціях антикомунізму і антирадянщини.

Як ідеологія і знаряддя експлуататорського класу, націоналізм, не змінюючи своєї сутності, вдається до «соціальної мімікрії» залежно від конкретного співвідношення сил між капіталізмом і соціалізмом, від тих завдань, на досягнення яких спрямована ворожа діяльність антикомунізму.

Аргументована критика гносеологічних, класових основ буржуазно-націоналістичних теорій, їх спекулятивного характеру, викриття ідеології і практики сучасного буржуазного націоналізму особливо важливі тому, що, як підкреслював Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, «саме на націоналістичні тенденції, і особливо ті з них, які набирають

²⁵ Цит. за Foreign Affairs, Oct., 1968, p. 31.

²⁶ Див.: Campbell John. Tito's Separate Road...

форми антирадянщини, буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»²⁷.

* * *

Буржуазний націоналізм являється найбільш часто використовуваним антикомуністами ідеологічним і політичним зброєю. Історическа ретроспектива дозволяє відзначити закономірну зв'язь між етапами загального кризи капіталізму і активізацією націоналістических, шовіністических течій в політиці буржуазних держав.

Буржуазно-націоналістическі доктрини — коварне ідеологічне зброє антикомуністів, котрі вони спробують протиставити пролетарському ітернаціоналізму, єдності всіх революційних сил.

Буржуазний націоналізм являється тією складовою частиною антикомунізму, котра використовується міжнародною буржуазією в її яростній боротьбі проти всіх рухомих сил сучасного світового революційного процесу. Пропагандуючи расизм і націоналізм, буржуазія сее недовіру в середі робітничого класу, спробує зменшити міжнародний авторитет світового соціалізму, розколоти національно-освободительне рухення, направити по капіталістическому шляху молоді розвиваючісє держави. Значительна роль відведена буржуазному націоналізму і в боротьбі імперіалістів проти міжнародної розрядки.

Крайня реакційність ідеологіческих доктрин буржуазного націоналізму свідечує про його повне ідейно-політическе упадке, про його несумісність з основними тенденціями загального розвитку, з ідеями соціального прогресу, демократії і гуманізму.

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 23.

Неспроможність буржуазних етико-соціологічних концепцій науково-технічної революції*

Науково-технічна революція впливає на всі сторони людського життя, істотно змінюючи соціальне середовище, а також структуру, зміст духовного світу особи, її поведінку. Її досягнення по-різному реалізуються в протилежних соціально-економічних системах.

Характер і особливості сучасної науково-технічної революції можна з'ясувати, лише виходячи з наукової методології соціального пізнання, в основі якої лежать діалектико-матеріалістичні принципи конкретно-історичного та класово-партійного підходу до аналізу явищ суспільного життя.

Буржуазні ідеологи ігнорують вимогу конкретно-історичного аналізу соціальних явищ, отже і такого, як науково-технічна революція. Метафізично, абстрактно-ідеалістично розуміючи суспільне життя, вони пропонують універсальну, «загальнолюдську» концепцію наслідків науково-технічної революції, її моральних аспектів. Це знаходить вияв насамперед у запереченні зв'язку морального і науково-технічного прогресу, яке є лейтмотивом провідних шкіл сучасної буржуазної філософії і соціології.

Марксистське суспільствознавство, розв'язуючи зазначену проблему, виходить з того, що науково-технічна революція, як одна із ланок науково-технічного прогресу, є складовою частиною суспільного прогресу загалом. Між соціальним і моральним прогресом існує безумовний взаємозв'язок, хоч він і не завжди виступає безпосередньо. Розвиток суспільних відносин, їх вдосконалення неможливе без дальшого розвитку суб'єкта цих відносин — людини, без зростання ролі моральних начал у житті суспільства. Істотні зміни в моральній свідомості людини, мотивації її вчинків спричиняють появу нових моральних цінностей. Моральний прогрес, отже, є відносно самостійним аспектом загальносоціального прогресу.

Вплив науково-технічної революції на моральне життя людей можна розглядати у різних площинах. Однією з них є моральні аспекти наукових винаходів, що реалізуються в суспільному житті. В сучасних умовах наука досягає такого рівня розвитку, що її відкриття істотно впливають на існуючу систему моральних цінностей, породжуючи цілу низку соціально-етичних проблем, підвищуючи моральну відповідальність ученого за соціальні наслідки реалізації його творчих здобутків. На цю обставину неодноразово звертали увагу радянські вчені М. Блохін, А. Леонтьєв, М. Дубінін, а також прогресивні вчені капіталістичних країн.

Відзначимо, що сам процес науково-технічної революції висуває завдання всебічної розробки наукових основ формування сучасної особи, розвитку і вдосконалення її моралі і поведінки. Одним із конкрет-

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (1975 р.).

них складових цієї комплексної проблеми є з'ясування співвідношення науково-технічної революції і моралі. Йому була приділена значна увага на XV Всесвітньому філософському конгресі у Варні (1973 р.) в ході обговорення теми «Мораль і культура». Конгрес ще раз показав, що позиції марксистського і буржуазного суспільствознавства в цьому питанні, як і у питаннях методології пізнання соціальних наслідків науково-технічної революції та їх інтерпретації, докорінно протилежні. На фоні науково аргументованих виступів філософів та суспільствознавців соціалістичних країн, які, спираючись на практику соціальних перетворень, показали складний діалектичний характер взаємозумовленості науково-технічного прогресу і морального розвитку людства, конкретні засоби подолання тих суперечностей, які наявні в цьому процесі, особливості морального прогресу в умовах соціалізму, ще виразнішою стає соціально-практична неспроможність буржуазної етико-соціологічної думки.

Звичайно, різні буржуазні соціологічні та етичні школи пропонують відмінні один від одного варіанти розв'язання проблеми «НТР та мораль»; буржуазне суспільствознавство, як і буржуазна ідеологія загалом, характеризується наявністю багатьох, часом взаємовиключаючих тенденцій. Водночас різним напрямам буржуазного суспільствознавства властиві деякі спільні риси світоглядно-методологічного характеру, які залишаються незмінними і в більшості буржуазних етико-соціологічних концепцій, визначаючи підхід до вказаної проблеми. Насамперед відзначимо, що переважна частина буржуазних теоретиків, визнаючи науковий прогрес, заперечує прогресивний розвиток моралі. Більше того, традиційні неопозитивістські положення про «моральну нейтральність науки», «ненауковість етики», «несумісність наукових і моральних положень доповнюються положеннями про занепад суспільної та індивідуальної моралі, звуження сфери її впливу, послаблення регулятивних функцій. Представників буржуазної етико-соціологічної думки поєднує відвертий скептицизм та песимізм щодо можливостей сучасного суспільства подолати численні моральні конфлікти та суперечності. Характерною рисою буржуазного суспільствознавства, як виявилось на конгресі, є нехтування відмінностями соціально-моральних наслідків науково-технічної революції в різних соціально-економічних системах, намагання побудувати якусь «загальнолюдську модель НТР».

Зауважимо також, що більшості буржуазних ідеологів, як і раніше, притаманне абстрактне моралізування стосовно гострих соціальних проблем сучасності, що дістає своє вираження в різних абстрактних схемах, «реалізація» яких, нібито, має забезпечити «гармонію» НТР та людини або принаймні звести до мінімуму існуючу «дисгармонію». Так, французький філософ-персоналіст П. Рікер у доповіді «Етика та культура» пропонує розв'язувати проблему співвідношення суб'єкта моральної дії та соціально-культурного середовища шляхом синтезу герменевтики М. Хайдеггера та концепції «критики ідеології» Ю. Хабермаса. Швейцарський філософ А. Мерсьє у своїй доповіді на конгресі, підкреслюючи, що «аргументи морального характеру взагалі не входять у компетенцію науки», висловив серйозне занепокоєння з приводу того, що в період науково-технічної революції наука витісняє із духовного життя людини мистецтво і моральні цінності. Однак обидві ці «пропозиції» науково неспроможні, вони хибують загальним недоліком — ігноруванням об'єктивного характеру моральних норм, нерозумінням зумовленості моральної свідомості та ідеології конкретними соціально-економічними причинами. Ані семантичний аналіз мо-

ральних понять, ані спроба витіснення «ідеологічного змісту» з моральних категорій та принципів, неопозитивістське виведення етики за «межі науки», що характерне, зокрема, для позиції А. Мерсьє, не можуть пояснити суть морального життя людей, природу моральних конфліктів сучасного буржуазного суспільства.

Характеризуючи загальний стан етико-соціологічних досліджень, які провадяться буржуазними суспільствознавцями, можна виділити два основних напрями — сциентистсько-позитивістський та антропологічно-іраціоналістичний. Незважаючи на зовнішню полярність концепцій, що належать до цих течій, всі вони фактично виконують аналогічні функції. Конфронтуючі етико-соціологічні теорії немов би доповнюють одна одну, відбивають соціальні умови прояву суперечностей науково-технічної революції в умовах сучасного капіталістичного ладу. Основною ідеєю, яка об'єднує буржуазних ідеологів різного ґатунку, є заперечення суспільного прогресу як такого, в тому числі і морального. Сучасна буржуазна соціологія та етика, зрадивши оптимістичним та гуманістичним традиціям буржуазних матеріалістичних шкіл XVII—XVIII ст., іраціоналізмом О. Шпенглера, Ф. Ніцше, К. Ясперса, М. Хайдеггера, А. Тойнбі проголосила відмову від самої ідеї соціального та морального прогресу.

Починаючи з другої половини XIX ст. саме поняття «прогрес» фактично зникає із буржуазної соціологічно-етичної літератури, витісняється іншими категоріями, які відображають процес розвитку, зокрема категорією «еволюція» (позитивісти). Неокантіанці витлумачували це поняття як суб'єктивно-оцінне, а «філософи життя» (Ніцше, Дільтей) — як іраціональне почуття. Досить поширеною стала заміна теорії суспільного прогресу, поступального руху вперед концепцією круговороту (А. Тойнбі). Американські соціологи В. Огборн та М. Німкофф взагалі запропонували відмовитися вживати слово «прогрес» і замінити його поняттям «соціальні зміни», мотивуючи це неможливістю довести, що людство розвивається в прогресивному напрямі. В дусі семантичного ідеалізму В. Огборн та М. Німкофф релятивізують поняття прогресу, твердячи, що його неможливо науково визначити. «Кожна оцінка, яку ми сьогодні сприймаємо, — пишуть вони, — засуджувалась якимсь іншим народом або в якийсь інший час, а те, що ми засуджуємо тепер, високо цінували інші»¹. Виходячи з соціально-етичного принципу релятивізму, ці соціологи та їх прибічники заперечують саму можливість визначити міру розвитку людського суспільства, критерій соціального та морального прогресу.

Аналіз буржуазних етико-соціологічних концепцій дає можливість вирізнити серед них три основних типи підходу до розв'язання проблеми прогресу: презентистський (від англійського слова present — теперішній), за якого в суспільство майбутнього апологетично екстраполюються норми і вимоги буржуазної моралі сучасності; нігілістський (фіналістський), згідно з яким суспільство і суспільна мораль деградує, що неминуче призведе людство до загибелі; агностичний, що ґрунтується на твердженні про неможливість наукового прогнозування розвитку суспільства взагалі. Незважаючи на деякі відмінності, які існують між цими підходами, їх об'єднує одне — заперечення соціального і морального прогресу, релятивістсько-скептичне тлумачення тих змін, які відбуваються в суспільстві. Теоріям презентистського типу (екзистенціалізм, неопрагматизм, неофрейдизм) властиві твердження про

¹ Ogburn W., Nimkoff M. Sociology. N. Y., 1958, p. 721—722.

неможливість якісних змін у суспільстві, оскільки головному суб'єкту цих змін — людині — нібито притаманні «незмінна природа», що тлумачиться абстрактно-антропологічно. Заперечується наявність об'єктивних закономірностей історичного розвитку суспільства, можливість застосувати до нього критерії прогресу. Теоретики цього напрямку особливо наголошують на негативних морально-психологічних якостях (егоїзм, агресивність, жорстокість, байдужість тощо), які нібито не можуть змінитися або остаточно зникнути.

Концепція «незмінної людської природи»² останнім часом широко реставрується в працях буржуазних філософів. Це пояснюється кількома причинами. Однією з них є криза буржуазних філософсько-етичних учень відверто ідеалістичного типу, зокрема неопозитивізму, їх безпорадність у розв'язанні важливих проблем суспільного життя. Повернення до натуралізму, біологізація суспільної сутності людини, гальванізація ідей гедонізму, евідемонізму, прагматизму та утилітаризму — одна із новітніх тенденцій в еволюції сучасної буржуазної науки про людину. Досить згадати праці Е. Синотта «Біологія духу», Д. Трайбса «Нуклеоетика», збірку «Біологія та етика» (1969 р.), автори яких намагаються відшукати суто біологічну основу моральних принципів і всієї поведінки людини. До прихильників цієї концепції належать досить впливові на Заході вчені, зокрема австрійський етолог, професор Конрад Лоренц. Звичайно, впливом біологічних чинників на поведінку людини не можна нехтувати, дослідження психофізіологічних аспектів поведінки особи має винятково важливе теоретичне і практичне значення. Але головна хиба концепцій «біологічної етики», «незмінної людської природи» полягає в тому, що їх автори і прибічники абстрактно-метафізично, ідеалістично розв'язують проблему співвідношення біологічного та соціального в поведінці людини. Вони абсолютизують зв'язок людини з тваринним світом, перетворюючи її в асоціальну істоту, діяльність якої кінець кінцем регулюється неусвідомлюваними інстинктами.

Діалектико-матеріалістична соціологія та етика науково спростовують такий підхід до визначення регуляторів поведінки людини, її моралі. Наріжним каменем наукового тлумачення цього питання є положення про суспільний, конкретно-історичний характер духовного світу людини і регуляторів її поведінки. Критикуючи тезу про існування незмінної людської природи, К. Маркс підкреслював, що історія — не що інше, як постійна зміна самої людини. «Діючи... на зовнішню природу і змінюючи її, вона (людина.— В. П.) в той же час змінює свою власну природу»³. Марксистський висновок про те, що сутність людини є сукупністю суспільних відносин, є надійним методологічним принципом пізнання законів життєдіяльності людини, дослідження соціального походження норм і вимог моралі.

Марксистське суспільствознавство заперечує біологічне успадкування соціально-набутих характеристик людини. Засвоєння особистістю суспільно-історичного досвіду людства — виробничих відносин, набуття культурних, наукових, естетичних, етичних якостей — відбуває-

² Як звичайно, буржуазні автори вкладають різний зміст в поняття «природа людини». Так, професор М. Редер розуміє під ним сукупність певних універсальних принципів поведінки, фундаментальні потреби і тенденції людського буття, додержання людьми добра, огидливе ставлення до зла (див.: Reader M. Ethics and human nature. London, 1964, p. 15). Д. Трайбс тлумачить людину як «суспільну тварину», «мислячу річ», своєрідний біологічний комп'ютер.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 175.

ться в процесі її соціалізації⁴. Навіть інстинкти людини опосередковуються соціальними зв'язками суспільства, їх прояв та дія зумовлені впливом низки соціальних, культурно-етичних чинників.

Твердження про незмінність «людської природи» і заперечення на цій підставі будь-якого соціального і морального прогресу має, безумовно, цілком апологетичний характер. В ньому досить виразно виявляється намір видати буржуазний індивідуалізм, бездушність, лицемірство, егоїзм та інші аморальні якості, які об'єктивно формуються суспільством експлуатації та гноблення, за загальнолюдські риси, котрі невіддільні жодному суспільному впливові. Відомий англійський марксист Д. Клагмен у зв'язку з цим відзначає, що заяви про неможливість змінити людську природу дуже часто виступають як апологія зла, гноблення, як аргумент для виправдання існування багатства поряд із злиднями. Безперечним є факт, що буржуазна суспільна наука, зокрема буржуазна етика, є теоретичним обґрунтуванням аморалізму, санкціонує його. Так, Г. Маркузе, наприклад, вважає, що головною умовою, найефективнішим засобом визволення особи від стану відчуження, в якому вона перебуває, є позбавлення її моральних зобов'язань, таких елементів «застарілої» моралі, як совість і почуття провини. Заперечуючи існування об'єктивних моральних критеріїв, зводячи суспільну мораль до суто індивідуальної, він пише: «Роль судді може взяти на себе тільки окрема особа, тільки індивідуум, який не має інших законних підстав, крім своєї свідомості»⁵.

Важливе місце в сучасній буржуазній етико-соціологічній літературі посідають концепції моральної деградації людини (фіналістська тенденція). Прагнучи позбавити капіталізм відповідальності за зростання аморалізму, за дегуманізацію суспільного життя, чимало буржуазних соціологів та етиків (В. Огборн, Г. Вагенлендер, Е. Брейсах, С. Холл, Л. Уайт, К. Брінтон) запропонували теорію відставання культури і моралі від наукового та технічного прогресу, яке нібито має пояснити причину кризи «моральних цінностей». На думку В. Огборна, висловлену ще у 50-х роках, саме духовне відставання людства породжує злочинність, жебрацтво, безробіття та інші негативні суспільні явища сучасного капіталізму. «Людська природа, якій властиві імпульси страху, статі, цікавості, нового досвіду, пригод, бійки, гніву, втечі, стадності, спілкування та альтруїзму, мало в чому змінилося з доісторичних часів,— пише автор.— Змінилася цивілізація, і сучасне міське життя придушує деякі основні людські прагнення і мотиви, не даючи достатнього задоволення для інших. Тому людська натура і суспільство повинні заново пристосуватися одне до одного»⁶. Такого погляду дотримується і західнонімецький філософ Г. Вагенлендер, який стверджує, що особа деградує, стає гіршою, ніж раніше.

Концепція «морального відставання особи» виникла як специфічна реакція на ідеї техніцизму в сучасному буржуазному суспільствознавстві. В ній у філософсько-етичній формі відобразився занепад теорії «єдиного індустріального суспільства», яка доводила, що розвиток науково-технічної революції автоматично усуне джерела соціально-моральних конфліктів, встановить «гармонійну єдність» усіх верств буржуазного суспільства. Але соціальна практика державно-монопо-

⁴ Див.: Фролов И. Т. Перспективы человека. «Вопросы философии», 1975, № 7, стор. 87.

⁵ Marcuse H. On Essay on Liberation. Boston, 1969, p. 71.

⁶ Ogburn W. Social change with respect to cultural and original nature. N. Y., 1950, p. 281.

лістичного капіталізму опростовує технологічні утопії «єдиного індустріального суспільства». Загострення економічної кризи, інфляція, небачене раніш безробіття, посилення класових антагонізмів розвивають ілюзії соціальної гармонії в «новому індустріальному суспільстві».

Нині, як відомо, на роль «суспільних пророків» претендують ті, хто стверджує, що саме техніка, технізований світ є основою соціального зла, що техніка «сама по собі» має антигуманний характер, «глибоко ворожа» особі, руйнує її і є кінцевою причиною будь-якого аморалізму. Ця думка була висловлена, зокрема, в працях французького соціолога Жака Еллюля («Аутопсія революції», 1969 р., «Від революції до бунту», 1972 р.). Ідея про антигуманні наслідки науково-технічного прогресу, його згубний вплив на людське життя стала однією із центральних в сучасній буржуазній етико-соціологічній літературі. Таких поглядів дотримується і відомий американський соціолог А. Коен. У своїх працях «Дослідження проблем соціальної дезорганізації і поведінки, що відхиляється», «Поведінка, що відхиляється і контроль над нею», визнаючи, що «Сполучені Штати мають репутацію країни, в якій надмірно поширені злочинність, всілякі правопорушення, акти насильства, статева розбещеність, корупція в приватних і державних сферах, загальний моральний розклад», він убачає причини цих явищ в певному розриві між тими можливостями, які виникають в ході розвитку «індустріального суспільства» (зростання багатства, виробництво нових товарів, розширення сфери послуг тощо) і реальним становищем особи в цьому суспільстві. Конфлікт сподівань та їх реалізації, потреб і можливостей їх задовольнити — все це, на думку Коена, обертається розчаруванням і гіркою усвідомлення невдачі, «...приводить до послаблення норм та інститутів, які регулюють і дисциплінують поведінку людей, а в кінцевому підсумку — до заперечення авторитету норм, до всіляких відхилень»⁷, тобто до аморалізму.

А. Коен належить до тих, хто обстоює можливість розв'язання цього морального конфлікту внаслідок «справедливого розподілу» в рамках «високого споживання». Він, як і інші буржуазні соціологи моралі, не хоче визнавати того факту, що криза моральних цінностей буржуазного суспільства має глибшу основу, ніж суперечність між можливостями, що їх створює науково-технічний прогрес, і здійсненням бажань індивідів. Моральні конфлікти за капіталізму мають нерозв'язний характер, вони є специфічним відображенням невідповідності капіталістичного способу виробництва потребам суспільного розвитку.

Погляд, згідно з яким в основі соціальних конфліктів і аморалізму лежать нереалізовані надії людей, досить поширений в сучасній буржуазній соціологічній та етичній літературі. Особливо популярною є теорія американського соціолога А. Гріна, який ще двадцять років тому писав: «Моральні норми стабільні і консервативні. З часом вони змінюються, але вони чинять опір змінам; вони змінюються повільніше, ніж бажання, надії, розчарування та вимоги людей. Частково конфлікт викликається різницею між швидкістю зміни бажань людей та швидкістю зміни моральних норм, які контролюють людські бажання»⁸. Концепцію А. Гріна в наші дні досить активно підтримують

⁷ Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль над ним. У кн.: «Американская социология». М., 1972, стор. 282, 292.

⁸ Green A. Sociology. N. Y., 1952, p. 54.

А. Коен, Г. Хінкле, Е. Росс, прихильники теорії «соціальної дії», представники сучасного антропологізму, теоретики так званої Франкфуртської школи. Незважаючи на деякі відмінності, зазначені школи згодні в основному — в тому що люди виявилися «непідготовленими» до науково-технічної революції, що наука та технологія «обігнали» людську культуру і мораль і що саме вони спричинили духовне зuboжіння. «Світ речей», матеріалізованих наукових та технічних винаходів трактується як такий, що нібито сам по собі диктує людині свої закони поведінки, нав'язує певну меркантильну систему цінностей. Внаслідок цього, мовляв, людина втрачає адекватні уявлення про зміст життя, моральні норми девальвуються, всюди панує конформізм, знеособлення, пристосування до утилітарно-прагматистського існування. «Нова мораль (тобто буржуазна мораль ХХ ст.— В. П.) — це не совість гуманістичної традиції,— пише Е. Фромм.— Доброчесність тут означає пристосування, уподібнення до всіх інших. Порок — відрізнятись від інших»⁹. Аналогічної думки дотримується й інший представник «критичної теорії суспільства» Г. Маркузе. Він вважає, ніби здійснення всебічного розвитку людської особистості неможливе через «нещадне придушення людини технікою та технологією».

Констатуючи факт морального зuboжіння капіталістичного суспільства в період науково-технічної революції і шукаючи відповіді на запитання: «Чому так сталося?», буржуазні ідеологи намагаються пояснити наявну ситуацію або тим, що людина, внаслідок притаманних їй якостей, не може справитись із власними творіннями, з тими продуктами та ситуаціями, які виникли завдяки пізнавальній та практичній діяльності, або тим, що розвиток техніки з необхідністю згубно впливає на людину, призводить до безвідповідальності, втрати совісті, тобто дегуманізує особу. Цей фаталістичний погляд дістав своє відображення у філософському словнику, виданому у ФРН під редакцією Г. Бусієка¹⁰.

Безперечно, буржуазні теоретики не обмежуються констатацією факту невідповідності моралі рівню технічного розвитку суспільства, або, як стверджував англійський філософ-теолог Т. Гарнольд, того, що «сила людини переросла її моральні здібності». Пануючі класи вимагають від своїх теоретиків конкретних рекомендацій, практичних порад щодо того, як регулювати поведінку людей в умовах капіталізму, тримати маси під своїм духовним контролем. У зв'язку з цим тут з'являються й різноманітні «психотерапевтичні» теорії, основним призначенням яких є вироблення «рецептів» подолання моральних конфліктів, збереження «єдності» буржуазного суспільства, формування «вдоволеної свідомості», відданості буржуазному способу життя. Вивчаючи причини аномалій в поведінці людини буржуазного суспільства, апологети капіталізму розробляють конкретні заходи щодо «нормалізації особи», яке має усунути аморалізму існуючого «індустріального суспільства». Цій меті слугує, зокрема, теорія «соціальної дії» американського соціолога Т. Парсонса. Розуміючи під «соціальною дією» певний тип поведінки, Т. Парсонс та його прибічники вважають за можливе забезпечити «нормативну» сторону суспільного життя за допомогою вдосконалення цих норм та усунення тих конкретних причин, які призводять до порушення «морального порядку» в умовах капіталізму. Слід підкреслити, що аналогічні ідеї висловлюють і деякі при-

⁹ Fromm E. The Sane Society. N. Y., 1967, p. 155.

¹⁰ Bussiek H. Veränderung der Gesellschaft. Zechs Konkret Utopien. Frankfurt-am-Main, 1969.

бічники «критичної теорії суспільства». Зокрема Е. Фромм, визначаючи наявність гострих суперечностей між особою та буржуазним суспільством, вбачає вихід з наявного становища лише в «гуманізації» існуючої системи, її «оптимальному вдосконаленні»¹¹.

Пропагується думка про те, що моральні конфлікти можна в майбутньому подолати за допомогою «генної інженерії», тобто завдяки цілеспрямованому впливу на апарат спадковості людини, її психіку тощо. Так, у книжці «Шок від майбутнього» О. Тоффлер пише про те, що промисловість в майбутньому зробить можливим освоєння технології виробництва людей із заздалегідь визначеними параметрами. А це спричинить докорінну зміну традиційних понять любові, материнства та інших моральних та етичних норм. В цьому висловлюванні міститься неприховане визнання того, що буржуазне суспільство за допомогою соціальних заходів не здатне розв'язати проблему морального виховання людини.

Джерела патологічної поведінки, аморалізму закладені не в індивідуумі та його «природі», а в самих основах капіталістичного ладу. Заклики здійснити «соціотерапевтичний» вплив на особу, щоб подолати її «моральне відставання», є не що інше, як сучасний різновид утопізму, свідчення глибокої кризи буржуазного суспільства та його ідеології. Концепції «невідповідності моралі науково-технічному прогресу», «морального відставання особи» є відображенням тих нерозв'язаних суперечностей, в яких перебуває сучасна буржуазна етико-соціологічна думка.

Буржуазна концепція «морального відставання» особи як одна із спроб розв'язати проблему морального прогресу, є антинауковою, реакційною. Виправдовуючи, по суті, аморалізм, який є характерною рисою сучасного буржуазного суспільства, вона демонструє наукову неспроможність ідеалістично-метафізичної методології пізнання суспільного життя. Буржуазні суспільствознавці нездатні збагнути ту обставину, що моральна деградація в умовах капіталізму породжується зовсім не науково-технічною революцією. Остання лише загострює суперечності, органічно притаманні цій класово-антагоністичній формації.

Невідповідність існує не між мораллю і науково-технічним рівнем суспільства, а між ідеологією, інтересами і потребами пануючих класів і вимогам дальшого суспільного, отже, і морального прогресу. Зовсім неправомірно твердити про загально-суспільний характер «морального відставання», як це роблять буржуазні соціологи. Дане положення стосується лише моральної свідомості і поведінки експлуататорських класів, діяльність яких вже давно перетворилася на гальмо суспільного прогресу загалом. Свідомість і мораль передових демократичних сил цього суспільства, насамперед робітничого класу, виражає потреби часу, потреби суспільного прогресу, що знаходить конкретний вияв у боротьбі цих сил проти влади монополій, експлуатації і гноблення, за соціалізм, який на ділі забезпечує гуманні суспільні відносини.

¹¹ Fromm E. The Revolution of Hope. Towards to Humanized Technology. N. Y., 1968, p. 9.

* * *

Одной из основных тенденций современной буржуазной этико-социологической мысли является отрицание связи между прогрессом науки и техники и прогрессивным развитием личности. Давая общую характеристику этико-социологических исследований, проводимых буржуазными обществоведами, можно вычлениить в них два главных направления: сциентистско-позитивистское и антропологически-иррационалистическое. Принадлежащие к этим направлениям концепции, невзирая на свою внешнюю полярность, выполняют аналогичные функции, оправдывая в тех или иных формах возрастающий аморализм современного буржуазного общества. Анализ буржуазных этико-социологических концепций выявляет в них три типа подхода к решению проблем общественного и морального прогресса: презентистский, апологетически экстраполирующий в общество будущего нормы и требования буржуазной морали; агностический, в соответствии с которым вообще отрицается возможность прогнозирования общественного развития; нигилистский (финалистский), провозглашающий деградацию общества и морали, что, якобы, неизбежно должно привести человечество к гибели.

Последний тип подхода лежит в основе пессимистической концепции «нравственного отставания личности» (В. Огборн, Г. Вагенлендер, К. Бринтон, А. Грин, Г. Хинкле, Е. Росс), которая провозглашает неразрешимую антинормию «неизменной человеческой природы» и динамической социальной среды («индустриального общества»). Буржуазные идеологи не способны правильно указать пути разрешения тех противоречий, которые обостряются в капиталистическом обществе в связи с достижениями научно-технической революции. Рассматривая кризисное положение личности, возрастающий аморализм буржуазного образа жизни, они ищут выход в различных «социотерапевтических» акциях, которые не затрагивают социально-экономических и политических основ современного буржуазного общества. Концепция нравственного отставания личности является выражением кризиса буржуазной идеологии, выражением антагонистических противоречий между объективной потребностью гуманизации общественных отношений и антигуманными условиями современного буржуазного общества.

Ідеалістичне розуміння сутності людини у працях філософів Франкфуртської школи

Останнім часом у буржуазній філософії і соціології значна увага надається проблемам культури, цивілізації та особи. На цих проблемах тією чи іншою мірою спекулюють представники різних шкіл і напрямів сучасної буржуазної філософії. Їх обговорюють екзистенціалісти, персоналісти, неотомісти та ін. До теми особи звертаються і представники Франкфуртської філософсько-соціологічної школи — М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас та ін.

Увага до цієї проблематики пояснюється загальною кризою капіталізму, яка нині охоплює буквально всі сторони життя капіталістичних країн. Саме цей об'єктивний процес викликав посилений інтерес до теми особи з боку лідерів «критичної теорії» Франкфуртської школи, які намагаються звести усі кризові явища сучасного буржуазного суспільства до «кризи особи», трактуючи цю кризу абстрактно й позаісторично. «Критична теорія» франкфуртців являє собою спробу дрібнобуржуазної ліберальної інтелігенції дати з позицій класових інтересів дрібної буржуазії тлумачення явищам деперсоналізації і дегуманізації особи в умовах капіталістичного суспільства. При цьому зазнають містифікації реальні соціальні процеси державно-монополістичного капіталізму.

Проблему «розпаду» особи франкфуртці розглядають з дрібнобуржуазних позицій, на основі ідеалістичної «негативно-діалектичної» методології. У концепціях представників цієї школи нехтується найголовніше — класовий зміст явища відчуження. Останнє вони ототожнюють з опредмечуванням людської діяльності; соціальна роль техніки зводиться до дії якоїсь демонічної сили, що нібито зумовлює посилення відчуження особи, руйнування усіх духовних цінностей людства. Некласовий підхід до соціальних процесів капіталістичного суспільства призводить до викривленого тлумачення діалектики продуктивних сил і виробничих відносин. Вихідним моментом таких концепцій є абстрактна людина, яка розглядається поза реально існуючими капіталістичними суспільними відносинами. Тому запропоновані Франкфуртською школою рецепти «розвідчуження» особи не зачіпають підвалин капіталістичного способу виробництва.

У працях, написаних лідерами «критичної теорії» Франкфуртської школи, явище відчуження вивчається з позицій ідеалізму і метафізики, в екзистенціалістсько-антропологічному дусі, як феномен, який «полягає у самій сутності людини»¹. Відчуження проголошується «одвічно даним явищем», його «неодмінною умовою» вважається матеріальна об'єктивізація людської діяльності. Створений людиною світ матеріальних цінностей зображується як ворожа сила, що поневолює своїх творців.

¹ Marcuse H. Neue Quelle zum Grundlegung des historischen Materialismus. In: Die Gesellschaft. Berlin, 1932, S. 149.

Представники Франкфуртської школи містифікують реальні процеси сучасного капіталістичного суспільства. І справді, у рамках капіталістичного суспільства матеріальне опредмечування неодмінно набуває форми відчуження. В умовах приватновласницьких відносин інакше й бути не може. Однак ці реальні процеси, що відбуваються в капіталістичному суспільстві, не розглядаються франкфуртцями як специфічне явище, властиве лише капіталістичному способу життя, а уявляються таким чином, нібито будь-яка матеріально-практична діяльність незалежна від форми власності на засоби виробництва, призводить до відчуження. «За зростання своєї влади,— пишуть Т. Адорно і М. Хоркхаймер,— люди розплачуються відчуженням від того, над чим вони здійснюють владу»². З цього випливає, що нібито першопричиною відчуження є не приватна власність на засоби виробництва, а «сам» світ речей, такий, який містить у собі «відчуження усіх відносин між людьми,.. універсальне відчуження і самовідчуження»³.

Відомо, що К. Маркс уже у своїх ранніх працях піддав критиці Гегеля за ідеалістичне розуміння відчуження, зведення останнього до опредмечування. К. Маркс показав неприпустимість такого розуміння, чітко розрізнув відчуження і опредмечування, їхній конкретно-історичний характер. Для нього процес опредмечування, тобто уречевлення людської діяльності, властивий людському суспільству на всіх етапах його розвитку. Проте лише на певному історичному ступені розвитку праці, зокрема, коли з'являється приватна власність на засоби виробництва, «опредмечування виступає як *утрата предмета* і закабалення предметом, освоєння предмета — як *відчуження, як самовідчуження*»⁴.

На відміну від усіх ідеалістичних інтерпретацій явища відчуження, К. Маркс аналізує насамперед його джерело — сферу капіталістичного виробництва. У відчуженості матеріального світу, створеного людством, К. Маркс побачив і вперше розкрив відповідний тип суспільних відносин: тільки в умовах експлуатації в експлуатованих створюється ставлення до своєї власної діяльності, як до діяльності примусової, а до опредмечуваної праці — як до чогось чужого, ворожого. У капіталістичному суспільстві людина стає не просто рабом речей, а передусім — тих антагоністичних виробничих відносин, які панують в цьому суспільстві. Товарна форма, в якій виступає продукт людської праці,— це своєрідне дзеркало, що відбиває людям суспільний характер їх діяльності, «певне суспільне відношення самих людей, яке прибирає в їх очах фантастичну форму відношення між речами»⁵.

Представники Франкфуртської школи тлумачать відчуження предмета праці спотворено, перекручують істинні причини цього явища, що кореняться в самому капіталістичному способі виробництва. Вони виходять із ідеалістичної методології прибічників «індустріального суспільства» (Д. Белл, Р. Арон, А. Турен, З. Бжезінський та ін.), які метафізично відривають процес розвитку науки і техніки від соціально-економічних відносин. Суть суспільства вони зводять до техніко-технологічних чинників, до матеріальних елементів продуктивних сил, незалежно від існуючих суспільних умов⁶. Не випадково франкфуртці, з одного боку, заперечують об'єктивні закони розвитку людського суспільства. «Техніка,— пише Г. Маркузе,— стала великою підмогою оре-

² Adorno T., Horkheimer M. Dialektik der Aufklärung. Fr. a. M., 1969, S. 120.

³ Adorno T. Noten zur Literatur. Fr. a. M., 1958, S. 64.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1974, стор. 522.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 81.

⁶ Adorno T. Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft. Stuttgart, 1969, S. 100.

чевлення у найбільш розвинутій і ефективній формі. Створюється таке враження, що суспільне становище індивіда, його взаємодія з іншими більше вже не визначається об'єктивними законами»⁷. З другого боку, усю відповідальність за класовий антагонізм, експлуатацію і відчуження згадані теоретики цілком покладають на демонізований науково-технічний прогрес. Саме розвиток науково-технічного прогресу, на їхню думку, посилює залежність людини від створеного нею світу речей, спричиняє «...поневолення людини і природи,.. увіковічне організацію боротьби за існування»⁸. Оголошуючи сучасну техніку символом усякого лиха, головною причиною формування «одномірного соціального універсуму, в якому панування над природою пов'язане з пануванням над людиною»⁹, Маркузе і його однодумці впадають тим самим у «технологічний детермінізм». Методологічна неспроможність прибічників «критичної теорії» не дозволила їм розкрити органічний зв'язок техніки, як елемента продуктивних сил, з характером виробничих відносин, залежність функціонування техніки від соціально-економічних умов суспільства.

Розвиток науково-технічного прогресу, його соціальні наслідки повністю зумовлені характером соціально-економічного життя суспільства, визначаються тими виробничими відносинами, на основі яких реалізуються досягнення науки і техніки. Науково-технічний прогрес, здійснюваний в умовах приватновласницьких відносин капіталістичного суспільства, використовується для того, щоб експлуатувати трудящих, підпорядкований основному економічному закону капіталізму — максимізації прибутку. «Не підлягає ніякому сумніву,— писав К. Маркс,— що машини самі по собі не відповідальні за те, що вони «звільняють» робітника від життєвих засобів... Суперечностей і антагонізмів, невіддільних від капіталістичного застосування машин, не існує, бо вони походять не від самих машин, а від їх капіталістичного застосування!»¹⁰.

Капіталістичне суспільство справді руйнує людину, деформує її потреби і здібності, використовує всі свої засоби лише для того, щоб створити людину в «одному вимірі», людину з певною схемою мислення, поведінки. Однак ні Г. Маркузе, ні Т. Адорно не вказують на наявність у капіталістичному суспільстві антагоністичної класової структури, яка в основному і визначає конфлікт між раціональністю у сфері виробництва і ірраціональністю суспільного життя загалом. Франкфуртці вважають, нібито відчуження в капіталістичному суспільстві набуває такого характеру, що виключає можливість будь-якої боротьби з капіталом. Вони заявляють про свою зневіру у революційність робітничого класу, відкрито заперечують право пролетаріату виступати провідною силою історичних перетворень. У своєму прагненні спростувати марксистсько-ленінське вчення про всевітньо-історичну місію робітничого класу запеклий антикомуніст Г. Маркузе вдається до фальсифікації марксизму. Він нехтує марксистсько-ленінським визначенням пролетаріату як класу, вбачає в ньому «людей, які займаються насамперед фізичною працею»¹¹. При цьому сама праця зводиться до простої витрати фізичної енергії.

⁷ Marcuse H. Der eindimensionale Mensch. Fr. a. M., 1967, S. 183.

⁸ Marcuse H. Bemerkung zu einer Neubestimmung der Kultur. In: Kultur und Gesellschaft. Fr. a. M., 1965, S. 158.

⁹ Marcuse H. Der eindimensionale Mensch. Fr. a. M., 1967, S. 168.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 418.

¹¹ Marcuse H. Der eindimensionale Mensch. Fr. a. M., 1967, S. 41.

Відомо, що К. Маркс визначає пролетаріат через його відношення до засобів виробництва. Відсутність власності на засоби виробництва — ось що примушує пролетаріат продавати свою робочу силу як товар капіталістичним власникам, незалежно від того, є ця сила фізичною чи розумовою.

Окремі представники Франкфуртської школи, зокрема Ю. Хабермас, спотворюють прогресивний розвиток науки і техніки. Вони вважають, що «індустріалізація живої праці» створила нібито умови, в яких неможливе застосування марксистської теорії додаткової вартості, а також поняття «органічна будова капіталу». Згідно з Т. Адорно і Ю. Хабермасом, джерелом додаткової вартості є не відносини власності, а науково-технічний прогрес сам по собі. «Науково-технічний прогрес, — заявляє Ю. Хабермас, — став незалежним джерелом додаткової вартості». Остання створюється експлуатацією не живої, а мертвої праці¹².

Загальновідомо, що на сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу наука в дедалі більших масштабах «включається» в процес виробництва. Проте безпосереднім джерелом додаткової вартості є не наука і не техніка самі по собі, а капіталістичний спосіб їх використання. У сучасному капіталістичному виробництві розвиток науки і техніки створює і нові засоби експлуатації праці.

Представники Франкфуртської школи у перекрученій формі відтворюють справжню дійсність капіталістичного суспільства, яке позбавляє людину смислу життя, робить її «одномірною», перетворює у «механізований атом» (Адорно), «людину-автомат» (Фромм). Основну суперечність капіталізму вони вбачають не в суперечності між суспільним характером продуктивних сил і приватнокапіталістичними виробничими відносинами, а в так званому конфлікті між науково-технічним прогресом, що розвивається, і ірраціональною, інстинктивною природою людини.

Звертає на себе увагу і та обставина, що в центрі своїх міркувань про відчуження людини у капіталістичному суспільстві франкфуртці ставлять абстрактну, ізольовану людину.

У визначенні її суті вони виходять із примату біологічних чинників, не беручи до уваги соціально-історичних умов її життя. «Хоча екзистенціалісти і позитивісти претендують на наймоднішу філософію, насправді ж, — вважає Т. Адорно, — вони перебувають серед гірших учнів З. Фрейда, оскільки лише психоаналіз дає повне пояснення сутності людини»¹³. Франкфуртська школа трактує людину у фрейдистсько-антропологічному дусі, як «інстинктивну істоту» (Маркузе), «родовий індивід» (Хоркхаймер), який у своєму житті нібито керується в основному принципом задоволення, прагне до якоїсь абстрактної свободи задоволення первинних (інстинктивних) потреб. Франкфуртці забувають реальних, конкретних людей, що належать до певних класів, втілюють класові суспільні відносини у їх конкретно-історичній формі. Містифікуючи таке явище, як «хибна свідомість», вони твердять, нібито в сучасному капіталістичному суспільстві «людина платить за посилення своєї влади над природою не тільки своїм відчуженням, але також і оречевленням свого духу»¹⁴. Згідно з теоретиками Франкфуртської школи «духовне відчуження» людини капіталістичного суспільст-

¹² Hobermas I. Technik und Wissenschaft als Ideologie. Fr. a. M., 1968, S. 104.

¹³ Adorno T. Jargon der Eigentlichkeit. Fr. a. M., 1969, S. 59.

¹⁴ Adorno T., Horkheimer M. Dialektik der Aufklärung. Fr. a. M., 1969, S. 134.

ва виражається в тому, що у неї з допомогою «ідеологічних маніпуляцій» виробляється якась «псевдореалістична» здатність сприймати «скам'янілі» суспільні відносини як природні і навіть необхідні.

Слід підкреслити, що для соціальних критиків Франкфуртської школи характерний позаісторичний, некласовий підхід до проблеми ідеології, внаслідок чого лишається непоміченою класова функція буржуазної ідеології як «виправдання» системи експлуатації. Вони силкуються змалювати як спотворену, хибну свідомість ідеологію будь-якого суспільного класу. Ці погляди франкфуртців неспроможні, оскільки вони не враховують зв'язку ідеології з інтересами і цілями класів, що виражають їх реальне становище у системі капіталістичних суспільних відносин. Нехтування класовим характером ідеології у кінцевому підсумку призводить теоретиків Франкфуртської школи на позиції буржуазного об'єктивізму.

Відомо, що, критикуючи Струве, В. І. Ленін розкрив усе лицемірство і наукову неспроможність буржуазного об'єктивізму в підході до вивчення суспільного життя. Прагнення Струве «піднятися вище класів», зайняти «третю лінію» у соціології призвело його до того, що він розглядає «історичну необхідність» лише в абстрактній формі, збиваючись при цьому, як писав В. І. Ленін, «на точку зору апологета цих фактів»¹⁵. Критикуючи об'єктивізм за його буржуазну спрямованість, ілюзійність і абстрактність, В. І. Ленін показав, що марксизм не обмежується простою констатацією суспільних явищ, а свідомо розкриває класові суперечності, відкрито заявляє про той клас, який «відає даним економічним порядком», тобто, марксизм включає в себе «партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці подій прямо і відкрито ставати на точку зору відповідної суспільної групи». У цьому розумінні, підкреслював В. І. Ленін, «безпартійність є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична»¹⁶.

Франкфуртці, по суті, обходять питання, у чиїх класових інтересах здійснюється маніпулювання особою за умов буржуазного способу життя. Представники цієї школи розглядають особу в душі абстрактного конфлікту між «соціальною організацією суспільства» і «іраціональною природою людини». Так, наприклад, Г. Маркузе, кажучи про причини, що зумовлюють конформізм, твердить, посилаючись на З. Фрейда, що в минулому Я (свідомість) володіло здатністю через інтродекцію переводити «зовнішнє» у «внутрішнє». В інтродекції, як гадає він, саме і містилось те «внутрішнє вимірювання», що дозволяє людині зберігати свою індивідуальність, бути свідомо чи несвідомо незалежною від соціальних відносин. Це «внутрішнє вимірювання» водночас означало чи то «внутрішню свободу людини», чи то «власний простір», де вона могла «лишатися сама собою». Нині ж, вважає Г. Маркузе, соціальні організації «втрутилися» у цей «власний простір» і обмежили його до мінімуму. Тому людині нічого не лишилося робити, як пристосовуватися до них. Г. Маркузе нічого не каже про те, що буржуазна практика маніпулювання, яка стандартизує і уніфікує людей, здійснюється в інтересах державно-монополістичного капіталу. Класова обмеженість теоретиків Франкфуртської школи не дозволяє їм зафіксувати, що безпосереднє втручання буржуазної держави у капіталістичний процес виробництва здійснюється в інтересах фінансової олігархії, призводить до посилення експлуатації і зростання масштабів безробіття, інфляції. Спроби державно-монополістичного регулю-

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 390.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 12, стор. 128.

вання економікою аж ніяк не змінюють самої природи капіталізму, як суспільного ладу, заснованого на приватній власності на засоби виробництва, а ще більше підкреслюють його антилюдську сутність.

Не відповідає справжньому станові речей і заява Ю. Хабермаса про те, нібито нині відбулася «деполітизація» мас населення і зникла «зона конфліктів» у розвинутих капіталістичних країнах. Практичний стан речей свідчить про інше. 1974 рік був відзначений рекордним за всю історію США кількістю страйків — 5900. Страйковий рух пролетаріату набуває яскраво вираженого політичного характеру. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії відзначається: «Сьогодні, як і вчора, роль випробуваного бойового авангарду революційних сил відіграє міжнародний робітничий рух. Події останнього п'ятиріччя в капіталістичному світі повною мірою підтвердили значення робітничого класу, як головного і найсильнішого супротивника влади монополій, як центру притягання усіх антимонополістичних сил»¹⁷.

Класові битви, що точаться у буржуазних країнах, демонструють усьому світові, що робітничий клас був і лишається вирішальною силою у боротьбі проти капіталістичної системи.

Як бачимо, «критика» капіталізму з позицій буржуазного об'єктивізму набрала у теоретиків «критичної теорії» Франкфуртської школи змісту апологетики існуючого капіталістичного суспільства, а їх відверта проповідь «кінця ідеології» об'єктивно відіграє реакційну роль, фактично виконує антикомуністичне соціальне замовлення — ідейно обеззброїти робітничий клас у його боротьбі проти імперіалізму.

Проблема особи, містифікована в працях «соціальних критиків» Франкфуртської школи, знаходить розв'язання у марксистсько-ленінській філософії. Методологічну основу марксистсько-ленінського вчення про людину становить матеріалістичне розуміння історії. Створення К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії дало можливість подолати і спростувати хибні погляди буржуазної соціології (антиісторизм, нехтування вирішальною роллю матеріального виробництва у становленні і розвитку людини і суспільної культури). Виникнення історичного матеріалізму було «великим завоюванням наукової думки» (В. І. Ленін), яке поклато край ідеалістичним розмірковуванням про людину і суспільство взагалі. Розкриваючи всесвітньо-історичне значення суспільної практики, К. Маркс принципово по-новому підійшов до питання про сутність людини. Саме «практичне творення предметного світу», тобто матеріальне виробництво, є процес самоствердження людини як свідомої суспільної істоти. Матеріалістичне розуміння історії долає абстрактне розуміння людини, розкриваючи її сутність як носія певних класових відносин і інтересів.

Послідовно застосовуючи принципи матеріалістичного розуміння історії до аналізу капіталістичної дійсності, К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили об'єктивну основу відчуження особи в капіталістичному суспільстві. Відчуження розглядається ними як соціальне явище, породжуване капіталістичними відносинами власності, експлуатацією людини людиною. На відміну від попередніх ідеалістичних концепцій, що зводили відчуження до опредмечування, основоположники марксизму розкрили джерела відчуження в матеріальній, виробничій діяльності людей. Відчуження людини у сфері капіталістичних суспільних відносин створює основу усіх інших форм відчуження — політичного, ідеологічного, релігійного.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 19.

Подолання відчуження людини можливе лише за умови ліквідації приватної власності на засоби виробництва, встановлення суспільної власності і відповідних їй соціалістичних виробничих відносин. Лише соціалізм і комунізм створюють необхідні умови для повного і всебічного розвитку людини.

* * *

Общий кризис капитализма, который охватывает все сферы жизни капиталистического общества, в извращенной форме отражается в философских концепциях буржуазных мыслителей, рассматривающих проблемы личности, культуры, цивилизации и т. д. В данной статье подвергаются критическому анализу взгляды представителей Франкфуртской школы Т. Адорно, Г. Маркузе, Э. Фромма и др., которые пытаются с позиций классовых интересов мелкой буржуазии истолковать явление дегуманизации и деперсонализации личности в условиях капитализма. При этом мистифицируются реальные процессы монополистического капитализма. В «критических теориях» франкфуртцев отрицается классовое содержание явления «распада» личности в условиях капитализма. Процесс дегуманизации личности сводится к социальной роли техники, которая наделяется демонической силой, имеющей якобы внеисторический характер. Основное противоречие капитализма, суть которого состоит в антагонистическом противоречии между общественным характером производительных сил и частнокапиталистическими производственными отношениями, сводится Т. Адорно, Г. Маркузе, Э. Фроммом к так называемому конфликту между научно-техническим прогрессом и «иррациональной» сущностью человека, которая трактуется антропологически, в экзистенциалистском духе.

Проблемы личности находят свое правильное и глубокое теоретическое истолкование, свое полное раскрытие в марксистско-ленинской философии. Материалистическое понимание истории раскрывает социально-экономические условия отчуждения личности при капитализме, обусловленность дегуманизации личности капиталистической формой собственности на средства производства и капиталистическими общественными отношениями. Отчуждение личности в сфере капиталистических производственных отношений составляет основу всех других форм отчуждения — идеологического, политического, религиозного и т. д. Преодоление отчуждения личности возможно только при условии ликвидации частной собственности, а также того общественного строя, который базируется на ее началах. Только социализм и коммунизм, устанавливая общественную собственность и соответствующие ей производственные отношения, создает исторические условия для всестороннего развития человека

Убозтво баптистської концепції особистості

Одним із найважливіших завдань комуністичного будівництва є виховання нової людини — гармонійної, всебічно розвиненої особи, свідомого будівника комунізму. Основою цієї ідейно-виховної роботи, як підкреслив XXIV з'їзд КПРС, «є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду»¹. Комуністичне виховання трудящих передбачає гостру, безкомпромісну боротьбу із впливом буржуазної ідеології, з пережитками минулого, які ще обтяжують свідомість деяких людей і виявляються не тільки у звичках чи у побуті, але й у застарілому, ненауковому релігійному світогляді.

Серед різних релігійних вросповідань і течій, що поширені на території нашої країни, одним із найбільш активних є баптизм. Соціальний і науково-технічний прогрес за умов соціалізму спричиняє глибоку кризу релігійних ідеалів, масовий відхід віруючих від релігії. Намагаючись утримати свої позиції, баптистські ідеологи звертаються насамперед до проблеми людини, докладають усіх зусиль, щоб монополізувати вплив на духовне життя віруючих, нав'язати їм релігійні моральні норми і поведінкові стандарти.

У визначенні сутності людини баптизм виходить із ортодоксального протестантського вчення, насамперед з його специфічної риси — провіденціалізму. Протестантизм, що виник у часи зародження і становлення капіталістичних суспільних відносин і є буржуазним різновидом християнства, найбільш рельєфно з усіх релігійних течій відбив пригнобленість людини приватновласницькою стихією капіталістичного суспільства, перетворення її у об'єкт дії невіддільних їй суспільних сил. Людина розглядається протестантизмом як іграшка у руках провидіння, неспроможна нічого змінити у фатально зумовленому ході подій. Особливо чітко ця лінія виявилася у вченні Кальвіна про приречення, яке, як зазначив Ф. Енгельс, «було релігійним виразом того факту, що в світі торгівлі і конкуренції удача або банкрутство залежать не від діяльності або вміння окремих осіб, а від обставин, від них не залежних. Визначає не воля або діяння окремої людини, а милосердя могутніх, але невідомих економічних сил»².

Отже, протестантизм, з одного боку, відображав відчуження людини у буржуазному суспільстві, а з другого — був ідеологічним засобом виправдання і увіковічення цього відчуження. Баптизм цілком наслідує цю загальну фаталістично-провіденціалістську традицію протестантизму.

Ще однією важливою тезою, яку баптизм запозичує з протестантизму і яка відрізняє його від старих течій християнства — католицизму та православ'я, є положення про всезагальну природжену гріховність усіх людей. У своєрідній «програмі» баптистів — «Сповідуванні віри євангельських християн-баптистів» мовиться: «Люди у гріхах зачинаються і народжуються... зовсім не здатні і не схильні до всього

¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972, стор. 95.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, стор. 292.

доброго, але здатні і схильні до всього злого»³. Сучасна людина, на їхню думку, перебуває під ще більшою владою «темної і нездоланної сили першородного гріха» і є взагалі «цілком зіпсованою істотою». Проголошуване баптистами «звеличення» людини обертається насправді невірою у її силу, приниженням її гідності.

За вченням баптистів, ніякими добрими вчинками спасіння не заслуговують, його одержують тільки «у вірі в господа» і завдяки цій вірі. Виходячи з офіційно прийнятого віровчення «Про людину», де людина трактується традиційно як «боже творіння», баптизм розробив відповідну «структуру» морального світу людини. Баптистська «антропологія» розглядає людину як поєднання трьох елементів — тіла, душі та якогось абстрактного духу, об'єднаних містичною божественною силою. Тіло у такій суто ідеалістичній інтерпретації вважається лише вмістилищем для душі та духу, недосконалим інструментом пізнання та діяльності. Душа, на думку баптистських богословів, зовсім не залежить від впливу будь-яких зовнішніх чинників, навпаки, саме вона керує тілом у спілкуванні людини з зовнішнім світом, бо виконує функцію самопізнання, пізнання «власного серця». Найвищим же рівнем людської сутності баптисти проголошують «божественний дух».

Містичне вчення про дух як третій елемент людини є специфічною особливістю баптистської догматики. «Дух» вважається центром богопізнання, що покликаний панувати над тілом і душею. Баптизм надає такого великого значення «святому духу», оскільки саме вплив «святого духу» вважається ним джерелом людської духовності та моральності.

Однак із належності кожній людині духу як третьої складової частини зовсім не впливає моральність усіх людей. Виявляється, що дух «облагорожує» тільки віруючу людину, перетворюючи її на морально і духовно досконалу. Оскільки усе високе, благородне у людині приписується лише впливові святого духу, зрозуміло, що єдино моральними баптисти вважають тільки віруючих. Тому загальна релігійна ідея богданості моралі і протиставлення, так би мовити, моральності віруючих аморальності безбожників набуває у баптизмі найбільш рішучого і категоричного характеру. Проповідь «виключності» баптистів надзвичайно шкідлива, вона ізолює баптистську громаду від усього іншого, «гріховного» світу, безмежно збіднює її життя, відриваючи її від повнокровного життя суспільства.

Єдине завдання, яке ставлять собі баптисти у відношенні до навколишнього світу, — це тотальна «євангелізація» людства. Вони вважають, що саме це «спасе» людство, приведе до морального удосконалення людей і одразу розв'яже усі складні проблеми. Як бачимо, «соціальна програма» баптизму нічого оригінального не містить — це звичайні переспіви ідеалістичних теорій про моральне удосконалення як спосіб суспільного прогресу.

Але навіть таке, суто духовне удосконалення не є, на думку баптистів, результатом свідомих зусиль людини, її заслугою. Одна з особливостей «істинної» віри полягає в тому, що вона виникає як щось зовсім не залежне від людини, як «дарована благодать святого духу», щось на зразок «сюрпризу божого».

І тільки така, «покликана», «вибрана» богом людина вважається баптистами справжньою особистістю, наділеною істинною моральністю. Сам процес обернення у баптистську віру називається «відродженням», «породженням з неба». Перший етап «обернення», перший результат

³ Исповедание веры евангельских христиан-баптистов. М., 1928, стор. 12.

впливу святого духу на людину — це усвідомлення нею своєї невірної гріховності, приреченості на вічні муки, зневіра у власні сили. Подібна обробка свідомості сприяє поверненню людини до її «спасителя». «Після того, — іронічно писав К. Маркс, — як людина почала розглядати свої помилки як *безмірні* злочини проти бога, вона може бути впевнена у своєму *спасінні* і *милосерді* бога тільки в тому разі, коли *зовсім* віддасть себе богові, *зовсім* умре для світу і світських інтересів»⁴. Увірувавши в Христа, людина «вмирає» для «грішного» земного життя і «відроджується» для нового, яке і собі проголошується прологом, підготовкою до «вічного небесного життя».

Як бачимо, «відродження» виступає лише вихідним моментом для дальшого удосконалення віруючого під впливом «божественного духу». Це, так би мовити, тільки «юридичне виправдання» грішника, за яким має йти «моральне виправдання» — повна стандартизація його життя згідно з релігійними настановами. Цей період підготовки до «вічного блаженства» баптисти називають «освяченням».

З моменту «увірування» усе життя людини різко змінюється і уся її діяльність віднині набуває суто релігійного забарвлення. Згідно з баптистською догматикою участь у суспільній праці, моральна поведінка самі по собі ще ніякої цінності для релігійного спасіння не мають. «Віра є джерелом усіх чеснот»⁵, — заявляють баптистські проповідники. Головна вимога, що висувається перед баптистом, — «зростати у смирінні», «робитися все меншим і нікчемнішим у своїх очах». Ідеалом прагнень людини повинні бути «убогі духом», ті, що самі вважають себе грішниками, «почувають свою безпорадність і звертаються до бога». Саме вони «блаженні перед богом», а не ті, що прагнуть звичайного, земного щастя. У смиренні, твердять баптистські проповідники, «істинна велич християнина»; тільки принижуючись, він набуває «високої моральної досконалості». Особиста гідність, на думку баптистів, полягає у відсутності усякого почуття гордості, а духовне багатство — у глибокій духовній убогості. Відгородившись стіною «віри» від соціального світу, людина насправді втрачає ті риси, які роблять її духовно багатою особою, адже особистість формується лише в процесі активного освоєння індивідом досягнень суспільства. «Багата людина, — писав К. Маркс, — це... людина, яка *терпить нужду* в усій повноті людських проявів життя, людина, у якій її власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як *нужда*»⁶. Життя ж віруючого з часу «відродження» присвячується не людям, а богові і зводиться до ревного виконання вимог релігійних наставників. Молитви та щоденне читання біблії — ось, на думку баптистів, істинні ознаки добродетельності. І такий «буквар» має замінити віруючому усю повноту людських проявів життя, радість творчого пізнання і щастя натхненної праці.

Щоправда, баптистські ідеологи нерідко проголошують необхідність сумлінно працювати для суспільства. Але праця — ця могутня творча сила, головний засіб розвитку матеріальної та духовної культури людства, основа становлення людської особистості — розглядається ними лише як вияв «служіння господу» — зрозуміло, задля власного спасіння. І це не випадково. Усі форми релігії, виникнувши в експлуаторському суспільстві, відобразили існуюче там відчуження праці, особливо ж — баптизм, який сформувався за умов капіталізму, коли це відчуження досягає найвищого ступеня. Ключ до розуміння баптист-

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 184.

⁵ «Братський вестник», 1973, № 3, стор. 20.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 554.

ської концепції праці дає марксистська характеристика відчуження праці за капіталізму, коли трудящий «у своїй праці не утверджує себе, а заперечує, почуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух... Це не задоволення потреби в праці, а тільки *засіб* для задоволення інших потреб»...⁷. Відчуження праці за капіталізму і зумовлює баптистське тлумачення її як зовнішньої необхідності, по суті — як кари за гріхи. Але баптизм не указує шляху до скасування такого положення, навпаки, він освячує і увіковічує відчужену працю, твердячи, що саме така праця необхідна як шлях до спасіння на тому світі.

Такі погляди шкідливі не тільки за капіталізму, коли вони відвертають трудящі маси від боротьби за ліквідацію відчуження праці і за революційну перебудову суспільства. У період будівництва соціалізму і комунізму вони стають на заваді вихованню у трудящих мас комуністичного ставлення до праці, перетворенню праці на першу життєву потребу кожної людини. До того ж баптистському тлумаченню праці як кари за гріхи, рабського виконання обов'язків перед богом найбільш відповідає тяжка, виснажлива, некваліфікована праця, отож, баптизм позбавляє людину вищої радості — радості творчої, захоплюючої праці. По суті баптистські проповідники вихолощують з праці її високий гуманістичний зміст як тієї основи, що формує і виявляє людські здібності і задатки, виховують у людини негативне ставлення до процесу праці самого по собі, безвідносно до бога. Тому зрозуміло, що в «ідеальному» суспільстві, як воно ввижається баптистам, зовсім немає місця для праці. Ось як оспівується «божий рай» в одному із баптистських гімнів: «Чудовий край! Чудовий край! Ніхто не стогне під працею, божий рай, божий рай»⁸. «Божий рай» — верх бажань баптистів — виглядає як царство загального неробства і бездуховності, щось схоже на велике корито з дармовою їжею.

Безтурботне життя у раю, власне спасіння — ось мета життя віруючого баптиста. «Альтруїзм» баптистів, «любов до ближнього», взаємодопомога всередині релігійної громади мають у своїй основі дуже практичний розрахунок, розглядаються як шлях до божественного спасіння. Тому «любов до ближнього» насправді виявляється цілком корисливою, бо обертається любов'ю до себе. І кінець кінцем сам славнозвісний заклик — любити однаково і друзів і ворогів своїх — є вираженням відвертої байдужості до усіх людських справ. Як же ще можна назвати вимогу однаково ставитись до людей, що належать, скажімо, до антагоністичних класів, до різних світових соціальних систем і у безкомпромісній боротьбі обстоюють свої інтереси, ідеали, світогляд? Не людям, а химерному «богові» закликають віддати своє «серце» і «душу» баптистські ідеологи.

До речі, баптистські «відносини» з богом багато в чому нагадують капіталістичні ринкові відносини. Чого варта хоча б така «фінансова» термінологія баптистів: «Заглянемо ж у свою боргову книгу: що є у ній? Скільки ти винен Господу? Ти винен багато. Прийди до того, хто вже приготував сплату і проси його поширити на тебе його викуп, щоб з нового року у своїй книзі був новий запис про оплачений борг... Якщо ж борг твого життя сплачений, дякуй тому, хто сплатив його»⁹. Як бачимо, не може йтися не лише про безкорисливу любов до людей, а й

⁷ Там же, стор. 524.

⁸ Сборник духовных песен евангельских христиан-баптистов. М., 1956, стор. 349.

⁹ «Братский вестник», 1964, № 1, стор. 30.

навіть до самого бога — евангелійська «любов», що її на всі лади вихваляють баптисти, насправді вкрай антигуманістична, проникнута індивідуалізмом, егоїстичною турботою про власне спасіння. Баптистська вимога боротися зі своїм «я» зовсім не означає відмови від турбот про особисте благополуччя, а веде до пригнічення у віруючого розуму, усіх прагнень до творчої праці, культури, науки, земного щастя задля «спасіння душі», своєї власної. Все інше мало цікавить послідовного баптиста. Підготовці до майбутнього «вічного блаженства» присвячене усе його життя, цій же меті підпорядкована і його «любов до ближнього», до того ж, «ближнім» є не всякий, а лише віруючий баптист. «Інтернаціоналізм» баптистів, на якому вони так наголошують, теж виявляється своєрідним — він стосується тільки «єдиновірців», «братів во Христі».

Як бачимо, «духовність» у баптистському розумінні означає вилучення віруючого з соціального життя суспільства, відмову від інтересів людини як діяльної, активної істоти, впевненої у своїх силах і можливостях. Баптизм намагається виховати людину у дусі пасивності, безпорадності, згасити у ній ентузіазм, творче горіння, відволікати від активної участі у громадському житті.

Боротьба за звільнення людини з-під впливу баптизму вимагає ґрунтовної критики його псевдогуманістичної концепції людини, викриття її духовного убогства. К. Маркс, закладаючи основи комуністичного світогляду, писав, що «критика релігії звільняє людину від ілюзій, щоб вона мислила, діяла, будувала свою дійсність як людина»...¹⁰.

Розуміючи сутність людини як сукупність усіх суспільних відносин, марксизм вперше вказав шлях до формування у неї високих моральних якостей — створення таких суспільних відносин, за яких гуманні стосунки між людьми стануть характерною рисою самого способу життя. За соціалізму, у процесі комуністичного будівництва створюються необхідні умови для формування всебічно і гармонійно розвиненої особи, що поєднує у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість. Інтереси людини, задоволення її матеріальних і духовних потреб стоять у центрі всієї роботи нашої Комуністичної партії. І однією з її важливих складових є атеїстичне виховання, звільнення віруючих людей від того духовного убогства, що його проповідує релігія.

* * *

Баптистские идеологи, стремясь удержать свое влияние на верующих, спекулируют на проблеме человека, формулируют определенную концепцию личности. Исходя из общих положений вероучения протестантизма, баптизм вносит некоторые новые моменты, — в частности — учение о духе как составной части человеческой личности. «Духовность» в баптистском понимании означает исключенность верующего из социальной жизни общества, отказ от интересов человека как деятельного, активного существа.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, стор. 385.

Розробка соціологічних проблем управління суспільними процесами (1971-1975 рр.)

Неодмінною умовою будівництва комунізму є наукове управління економічними, соціально-політичними та ідеологічними процесами. XXIV з'їзд КПРС, грудневий (1974 р.) Пленум ЦК партії велику увагу приділили розробці шляхів удосконалення управління соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства. Завдання сучасного етапу комуністичного будівництва, перспективи розвитку народного господарства, що їх визначить наступний XXV з'їзд КПРС, вимагають дальшого вдосконалення наукових основ управління соціалістичним суспільством. У проекті ЦК КПРС до XXV з'їзду КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» поставлене завдання «удосконалювати управління народним господарством з метою більш повного використання переваг і можливостей економіки розвинутого соціалізму»¹.

Методологічною основою дослідження проблем наукового управління суспільним розвитком є марксистсько-ленінська теорія. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу стосовно суспільних наук дістає втілення у піднесенні їх ролі в управлінні соціальними процесами.

Через систему наукового управління суспільством досягається органічне поєднання теорії наукового комунізму з практикою комуністичного будівництва. Саме тому зростає значення суспільних наук у розв'язанні важливих завдань комуністичного будівництва, зокрема у науковому обґрунтуванні внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, у вихованні нової людини, у пізнанні об'єктивних закономірностей переростання соціалізму в комунізм. Зростання ролі марксистсько-ленінізму, всіх суспільних наук як ідейно-теоретичної і наукової основи розв'язання складних проблем суспільного розвитку зумовлене тим, що комуністична суспільно-економічна формація на відміну від капіталістичної, де необхідність прокладає собі шлях крізь стихійно діючі закони вартості, анархії і конкуренції,— виникає і розвивається внаслідок пізнання і свідомого використання людьми об'єктивних законів історичного процесу. Комуністична партія на-

шій країні здійснює керівництво розвинутим соціалістичним суспільством на основі марксистсько-ленінського аналізу об'єктивних законів його функціонування. Розробка проблем наукового управління соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства має практичну значущість як для вдосконалення практики комуністичного будівництва, так і для успішної боротьби з буржуазним світоглядом, з антикомунізмом.

У нашій країні останнім часом вийшло друком чимало колективних та індивідуальних монографій, присвячених основам і принципам управління суспільством². За приблизними підрахунками, протягом останніх п'яти років видано понад 950 книжок і близько 10 тисяч статей з проблем управління. У них аналізуються основні операції, сукупність яких і становить зміст управління, а саме: збирання і обробка соціальної інформації (економічної, політичної, ідеологічної, науково-технічної то-

² Гвишиани Д. М. Организация и управление. М., 1972; Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. М., 1973; Иго ж: Научно-техническая революция, управление, образование. М., 1972; Иго ж: Социальная информация и управление. М., 1975; Варламов К. И. Ленинская концепция социалистического управления. М., 1973; Научное управление обществом. 1—8 выпуски. М., 1968—1974; Белых А. К. Управление и самоуправление Л., 1972; Управление, социология, право. М., 1971; Марков М. Социализм и управление. М., 1973; Стефанов Н., Яхнел Н., Качаунов С. Управление, моделирование, прогнозирование. М., 1972; Коммунизм и управление общественными процессами. Л., 1972; Ленинизм и управление общественными процессами. Л., 1972; Ленинизм и управление социальными процессами при социализме. М., 1973; Болотников И. М., Вавилов К. К., Ленинизм и научное управление социалистическим обществом. Л., 1973; Косолапов В. В., Шорин В. Г. Управление социальными процессами в развитом социалистическом обществе. М., 1975; Усенко В. Г. Политическая экономия и управление производством. Вопросы общей методологии. Л., 1975.

¹ Проект ЦК КПРС до XXV з'їзду. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. К., 1975, стор. 18.

що), прийняття рішень, соціальний контроль за реалізацією ухваленого рішення. Значна увага приділяється також соціально-політичним, економічним, державно-правовим аспектам управління. Видано чимало учбових посібників для різних рівнів управлінських кадрів³.

Наука управління, як і будь-яка галузь суспільствознавства, має класовий зміст. У капіталістичних країнах вона широко використовується монополістичною буржуазією для зміцнення свого класового панування, посилення експлуатації трудящих. Провідні буржуазні управлінські концепції мають чітко виражене антикомуністичне спрямування. У класовій стратегії буржуазних урядів дедалі ширше використовується державне програмування, яке є формою управління економічним розвитком в інтересах монополій і фінансового капіталу. У низці праць радянських учених викривається класова сутність буржуазних управлінських концепцій, зокрема «економічного програмування»⁴. З позицій лєнінської критики буржуазних концепцій в них рішуче відкидаються соціально-політичні та філософські спекуляції буржуазних економістів, соціологів, політологів і водночас аналізуються конкретні методи вдосконалення організаційно-технічної сторони управління, корисні положення, технологічні нововведення у сфері управління⁵.

Проблеми науки управління в нашій країні розробляються численними науковими підрозділами у багатьох аспектах. Управлінські відносини є предметом комплексних міждисциплінарних досліджень, і від рівня їх вивчення істотно залежить ефективність економіки, успіхи у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Вдосконалення управління, зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— не разовий захід, а динамічний про-

цес розв'язання проблем, що висувуються життям.

Певний внесок у вивчення проблем соціалістичної науки управління зроблений за роки дев'ятого п'ятиріччя науковцями Української РСР. Ними здійснено чимало досліджень, результатів яких дістали узагальнення в друкованих працях.

Як відомо, соціальне управління — це діяльність, пов'язана з таким впливом на суспільство у цілому або окремі його сфери (виробничу, соціально-політичну, ідеологічну, духовну тощо), який забезпечує їх функціонування і вдосконалення згідно з об'єктивними законами суспільного розвитку. З допомогою, соціального управління забезпечуються матеріальне і духовне виробництво, розподіл та споживання в суспільстві матеріальних продуктів і духовних цінностей. Розрізняють чотири основних види соціального управління: економічне (виробництвом, економікою), політичне (відносинами між класами, соціальними групами, націями, народностями, колективами), ідеологічне (ідейно-виховними процесами, формуванням світогляду), духовно-виробниче (виробництвом і поширенням духовних цінностей, в тому числі наукою, мистецтвом, культурою).

У соціалістичному суспільстві соціальне управління є науковим, планомірно організованим і виявляється як певна діяльність, що регулює розвиток виробництва, соціально-політичного та духовного життя в інтересах комуністичного будівництва.

Переважна частина праць з питань науки управління, виданих на Україні останнім часом, присвячена економічним проблемам. У них аналізуються цілі, функції, структура управління виробництвом, планування як його центральна ланка, методи контролю, господарунку, соціалістичне змагання як форма управлінського впливу, управління галузями народного господарства (промисловістю, транспортом, капітальним будівництвом, науково-технічним прогресом, сільським господарством)⁶. Значна увага приділяється узагальненню позитивного досвіду, набутого керівними господарськими органами республіки у втіленні в життя нової економічної реформи. Цей досвід не суперечить діяльності наявної системи планово-централізованого управління економікою, а становить особливу форму організації ініціативи трудових колективів. Проте деякі актуальні

³ Методология и организация управления производством. К., 1973; Ремнев В. И. Проблемы НОТ в аппарате управления. М., 1973; Научные основы управления социалистическим производством. М., 1972; Управление социалистическим производством. Вопросы теории и практики. М., 1974.

⁴ Швырков Ю. М., Аксенова В. П., Кулагина Н. М. Государственное программирование в капиталистических странах. М., 1975; Осадчая П. И. Современное кейнсианство. М., 1971; Грудулс А. Л. «Социальная инженерия» на службе современного капитализма. М., 1972.

⁵ Модин А. А., Махров Н. В., Олейник-Овод Ю. А. Организация управления производством в капиталистических фирмах (опыт Западной Европы). М., 1971; Мильнер Б. З. Современные тенденции, формы и методы управления в США. М., 1971.

⁶ Наукова організація управління виробництвом на сучасному етапі. К., 1971; Господарська реформа: підсумки, досвід, проблеми. К., 1972; Вишневецький Й. А., Федорищева Л. І., Ганжа Л. М. Економічні проблеми наукового управління соціалістичним виробництвом. К., 1972. Алімов А. Н., Савченко А. П., Коренев В. Г. Управление производством в современных условиях. К., 1973.

питання економічного аспекту управління не дістали висвітлення. Зокрема, це стосується набутого в республіці досвіду довгострокових програм. Як відомо, неодмінною умовою пропорційного розвитку народного господарства є поєднання галузевого і територіального планування, загальнодержавного плану — з галузевими і територіальними планами. Методи і способи комплексної розробки плану поки що залишаються поза увагою суспільствознавців, які досліджують економічні проблеми управління. У республіці видано ряд робіт, в яких глибоко вивчаються кібернетичні характеристики управління виробництвом — його інформаційне забезпечення, організація використання технічних засобів, у тому числі АСУ (автоматизованих систем управління). Науковці Інституту кібернетики АН УРСР, ряд кафедр економічних вузів вивчають питання, пов'язані з теорією прийняття рішень, шляхами створення АСУ. Здійснюється розробка РАСУ (Республіканської автоматизованої системи управління)⁷. З'явилися перші праці з проблем ергономіки — науки, що вивчає методи оптимізації управління діяльністю людино-машинних систем⁸, дослідження, в яких розглядаються специфічні питання управління наукою⁹, науково-технічним прогресом¹⁰. У згаданих працях приділяється значна увага також соціально-економічним, політико-ідеологічним сторонам управління соціальними процесами. Кібернетики, науковці, конструктори АСУ одноставно вважають, що загальнодержавна автоматизована система збирання та обробки інформації для обліку, планування і управління народним господарством на базі державної мережі обчислювальних центрів і єдиної автоматизованої мережі зв'язку, що створюється в країні (РАСУ є її підсистемою), покли-

кана забезпечити підвищення якості управління не тільки економікою, а й усією сукупністю суспільних відносин.

Особлива увага до політичних питань соціального управління є традиційною для марксизму-ленінізму. Суспільствознавці республіки розглядають особливості політичного виду соціального управління в умовах розвинутого соціалізму, всебічно висвітлюють роль класиків марксизму-ленінізму в розробці соціалістичної науки управління, невичерпне багатство теоретичної спадщини В. І. Леніна з питань управління соціальними процесами, співвідношення економічного і політичного видів управління¹¹. Ленінські принципи економічного і політичного управління соціальними процесами дістали яскраве втілення у діяльності КПРС, комуністичних і робітничих партій братніх соціалістичних країн.

У соціалістичному суспільстві вирішальним регулятором виробництва, всієї системи суспільних відносин є свідомо, планомерна діяльність трудящих, державних і громадських організацій, керівних Комуністичною партією. КПРС забезпечує цілеспрямоване, координоване функціонування всіх сфер суспільного життя, враховує і поєднує інтереси і особливості різних класів, соціальних груп і колективів, всіх націй та народностей, всіх поколінь. Зростання керівної ролі КПРС є об'єктивною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства. Підвищується роль соціальної, економічної, ідеологічної та науково-технічної політики партії. Політика КПРС науково відбиває ідеологію робітничого класу. Збіг інтересів і прагнень робітничого класу з інтересами і прагненнями всіх інших класів і верств надає його політичній ідеології загальнонародного характеру.

Зростаюча роль КПРС в політичному управлінні соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства — тема низки цікавих праць¹². Систематично друкують статті з цієї теми республіканські журнали «Комуніст України», «Філософ-

⁷ Глушков В., Добров Г., Терещенко В. Бесіди про управління. К., 1973; Бирбраер В. М., Третьяк В. И. Информационное обеспечение руководящих работников. К., 1973; Забродський В. А. Поняття і суть управлінського рішення. К., 1973; Завадовський М. М. Ефективність економічної інформації. К., 1973.

⁸ Денисов В. Г., Сушкін В. О. Ергономіка і наука управління. К., 1973.

⁹ Косолапов В. В. Информационное обеспечение и прогнозирование науки. К., 1970; Управління наукою. К., 1971; Куценко В. І. Про наукове управління творчим процесом. К., 1971; Щербаків А. И., Косолапов В. В., Король Е. В. Наука, ученые и их труд в условиях современной научно-технической революции. Новосибирск, 1971; Косолапов В. В., Щербань А. Н. Оптимизация научно-исследовательской деятельности. К., 1971.

¹⁰ Богиня Д. П., Уманський О. М. Науково-технічний прогрес і управління виробництвом. К., 1973.

¹¹ Луценко В. К. Важнейшие черты ленинского стиля партийной и государственной деятельности. К., 1972; Лавриненко Ю. Н., Клочко В. П. Воплощение в жизнь ленинских принципов хозяйствования в странах-членах СЭВ. К., 1970; Гаевський Б. А. Проблеми управління суспільством у творах класиків марксизму-ленінізму. К., 1974; Сирцов М. Г. Економічні і політичні основи наукового управління соціалістичним суспільством. К., 1973.

¹² Сенченко В. І. Партія і проблеми управління господарством. К., 1971; Шаульський М. С. Партійна організація і соціальний розвиток виробничого колективу. К., 1973; Наукові основи партійного керівництва суспільством. К., 1974.

ська думка», «Український історичний журнал». І це зрозуміло: в соціалістичному суспільстві політика є концентрованим виразом економічних потреб і має першорядне значення у розв'язанні соціально-економічних проблем. Проте не завжди може задовольнити якісний рівень деяких досліджень. Ще недостатньо ґрунтовних праць, де б філософські осмислювалась політика КПРС, її форми, і методи, розглядалися б соціальні механізми розробки і прийняття політичних рішень, роль суспільних наук в обґрунтуванні політики партії і Радянської держави, не завжди оперативні узагальнюються нові явища у політичних відносинах розвинутого соціалізму, зв'язок політики з ідеологією, роль засобів масових комунікацій в утвердженні політичних цінностей соціалістичного способу життя тощо. Дедалі більші масштаби комуністичного будівництва, загострення ідеологічного протистояння капіталізму і соціалізму зумовлюють потребу у все більшому вивченні соціально-політичних функцій КПРС в управлінні народногосподарським комплексом за умов науково-технічної революції, соціально-політичних проблем науково-технічної революції, політичних методів управління партією національними відносинами розвинутого соціалізму.

Нині буржуазні ідеологи надають дедалі більшого значення науці управління як інструментові політики. На сучасній американській «бізнес-менеджмент» — систему управління промисловим виробництвом — покладаються надії як на засіб врятування капіталізму, зняття «класового миру». Буржуазні концепції організації і управління зникаються з філософським і економічним ревізіонізмом, антикомуністичними теоріями «ринкового соціалізму», з маоїзмом. Тому надзвичайно важливими є викриття спроб ревізіоністів і маоїстів вульгаризувати теорію і практику світового соціалізму; критика антикомунізму різних «емпіричних» шкіл, доктрин «людських відносин» та інших апологетичних буржуазних концепцій організації і управління, які широко використовуються буржуазною пропагандою у боротьбі з комуністичною ідеологією. Тим часом можна назвати лише кілька праць з цієї тематики¹³.

У політичному управлінні суспільством важлива роль належить Радянській державі. В. І. Ленін розроблені основні принципи соціалістичного управління з допомогою системи державних і громадських організацій та установ, керованих партією. Державні органи є головною ланкою в управлінні виробництвом. Радянська держава виконує роль єдиного центру управління економікою країни, є носієм політичної влади і водночас власником основних

засобів виробництва. Це зумовлює зростаюче значення правового регулювання у керівництві господарською діяльністю. Питанням правової норми, джерелам права, визначенню його суб'єктів у соціалістичному суспільстві присвячено ряд праць філософів, істориків, юристів¹⁴: У них підкреслюється активна, творча роль права в управлінні соціальними процесами.

Політичне управління міцно пов'язане з ідеологічним. Ідеологічні відносини в суспільстві вивчають багато наук: філософія, науковий комунізм, історія партії, правознавство, суспільна психологія. Як відомо, ідеологія є системою поглядів і ідей, що безпосередньо або опосередковано відображають економічні і соціальні особливості суспільства, виражають становище, інтереси та цілі певного суспільного класу. Слід відзначити органічний зв'язок ідеології з суспільною психологією, яка формується у процесі повсякденної життєдіяльності людей. Ідеологічне управління соціальними процесами — це система науково обґрунтованих заходів для утвердження комуністичного світогляду, ціннісних орієнтацій соціалістичного способу життя з допомогою засобів масових комунікацій (радіо, преса, телебачення), форм і методів так званої «соціологічної пропаганди» (реклама, виставки, туризм, музеї та ін.). В умовах науково-технічної революції ідеологічний вид управління соціальними процесами набуває потужного матеріально-технічного оснащення, що дозволяє помітно посилити його регулюючий вплив на суспільну психологію. Тим часом питання про наукові основи ідеологічної діяльності ще недостатньо розробляються науковцями. Останнім часом з'явилось лише кілька праць з цих питань¹⁵.

Республіканською радою з координації наукових досліджень в галузі історії КПРС і партійного будівництва при Інституті історії партії при ЦК Компартії України на наступну п'ятирічку розробле-

низм вчера и сегодня (К критике ревизионистской вульгаризации научных основ социализма). К., 1973; Косолапов В. В. Неспособность буржуазных прогнозів розвитку суспільства. К., 1971; Ветчинов І. В. Критика буржуазних, ревізіоністських теорій «ринкового соціалізму». К., 1971; Королько В. Г. В інтересах великого бізнесу. К., 1974.

¹⁴ Андрианов М. І. Економічна форма і правові відносини промислових підприємств. К., 1971; Болясний І. Л. Основи теорії соціалістичної влади (поняття і класифікація). К., 1971; Удосконалення системи залучення і закріплення робітничих кадрів на промислових підприємствах. К., 1972.

¹⁵ Поліщук Є. П. Ідеологія і суспільна психологія. К., 1971; Проблемы социального управления на промышленном предприятии. К., 1973.

¹³ Попов Б. В. Проти буржуазних теорій «демократичного управління виробництвом». К., 1972; Мазур В. Ревізіоні-

ний план досліджень наукових основ ідеологічної діяльності: У ньому передбачене вивчення ідеологічного виду управління соціальними процесами. Забезпечення своєчасного виконання цього плану має сприяти дальшому поліпшенню діяльності ідеологічних установ, партійних і масово-політичних організацій трудящих.

У соціалістичному суспільстві існує така сфера діяльності, в якій економічні і правові методи управління є другорядними порівняно з «неекономічними» — соціологічними, соціально-психологічними, етичними. Ця сфера — «духовне виробництво»: сукупність духовних цінностей, нагромаджених суспільством в галузі науки, моралі, мистецтва, політики, ідеології тощо, а також сама творча діяльність у сфері виробництва, збереження, розподілу і споживання духовних цінностей. Система управління духовним життям розвинутого соціалізму становить єдність організацій (органів, які управляють виробництвом духовних цінностей, зберігають їх і поширюють серед трудящих) та процесів переробки знань, оцінок, поглядів, що з'являються завдяки творам мистецтва, науковим працям, внаслідок ідеологічного впливу радіо, преси, телебачення, науково-теоретичних, філософських дискусій тощо.

Закономірності управління системою «духовного виробництва» аналізуються в працях, де розглядаються управлінські функції відповідних установ — наукових інститутів, шкіл, театрів, бібліотек, музеїв та ін., шляхи посилення інтелектуального, естетичного і морального розвитку особистості, опанування нею ідей і цінностей соціалістичної культури¹⁶. В управлінні духовним життям соціалістичного суспільства важливе місце посідають соціально-психологічні та етичні методи. Через посилення ролі «людського фактора» в економіці ці методи управління набувають дедалі більшого значення. Про них йдеться у низці праць¹⁷, в яких цілком правомірно робиться висновок про необхідність постійно вдосконалювати етичні та соціально-психологічні засоби впливу на діяльність особи. У цій галузі є ще чимало проблем, з розв'язанням яких пов'язане дальше піднесення ефективності економіки. Зокрема, це стосується прин-

ципів морального стимулювання працівників із врахуванням специфіки праці (наукової, проектно-конструкторської, виробничої тощо). Мало досліджена залежність психологічної сумісності працівників в колективі від внутрішньо-групових особистісних відносин, не розроблена теорія мотивації, морального стимулювання як управлінського методу, недостатньо розкриваються шляхи формування стійкого морально-психологічного клімату в колективі.

Важливим завданням дослідників у галузі науки управління є розробка практичних рекомендацій, методик на допомогу соціологам, що працюють на заводах і фабриках, в численних соціологічних комісіях, створених при партійних комітетах великих підприємств.

Заслуговує на особливу увагу проблема дальшого підвищення трудової та суспільно-політичної активності робітників, колгоспного селянства, інтелігенції. Тим часом праці, в яких розглядаються ці питання, не завжди відповідають вимогам життя, що зросли. Наприклад, книжка О. Бистрівського¹⁸ є переказом загальновідомих істин, статистичних даних. Не врятовують і окремі посилання на архів Укрпрофради. Відсутність науково-теоретичного аналізу, авторських висновків про оптимальні шляхи підвищення трудової активності робітників спричинила низький рівень праці. Вона не містить жодних конкретних рекомендацій, практичних порад. У критиці антикомунізму ґрунтовний аналіз заступають «міцні» слівця на зразок «махрові антикомуністи» (стор. 11), переказ висновків і наведення цитат з монографій інших радянських авторів.

Питання про активність робітників у сфері управління виробництвом, її зв'язок з характером і змістом основної трудової діяльності аналізується в книжці В. Л. Оссовського¹⁹, яка адресована заводським соціологам. Вона написана на матеріалах ряду соціологічних досліджень, здійснених на промислових підприємствах Києва. У праці детально описана методика дослідження, наводяться зразки анкет, формули для кореляційного аналізу зв'язків ознак тощо. Проте і в цьому загалом корисному

томатизації управління виробництвом. К., 1973; Лоос В. Г. Промышленная психология. К., 1974; Брудный В. И., Семов В. А. Психолого-педагогические основы управления производством. Одесса, 1972; Неймер Ю. Л., Сакада М. О. Социально-психологические проблемы производного коллектива (управлінський аспект). К., 1974; Пути повышения эффективности управления производством в условиях АСУ. К., 1975.

¹⁸ Бистрівський О. Трудова активність робітників у комуністичному будівництві. К., 1973.

¹⁹ Оссовський В. Л. Активність трудящих в управлінні виробництвом. К., 1973.

¹⁶ Колобков В. В. Наукове управління формуванням особи в період будівництва комунізму. К., 1971; Деякі питання марксистсько-ленінської теорії та практики комуністичного будівництва. Львів, 1971; Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. К., 1972; Проблемы профориентации и профотбора. К., 1974; Маноха О. Е. Піднесення духовної творчості народних мас — закономірність комуністичного будівництва. К., 1973.

¹⁷ Психологические основы профессионального отбора. К., 1973; Гильбух Ю. З. Психологические проблемы ав-

дослідженні подибуємо окремі неточні формулювання. Зокрема, автор твердить, що «саме науково-технічний і організаційний прогрес виробництва владно вимагає участі робітників в управлінні» (стор. 4). Але ж відомо, що залучення трудящих до управління здійснювалося у нашій країні вже з перших років Радянської влади. Невиправданим, на наш погляд, є вживання автором поняття «виробнича демократія» без попереднього уточнення його змісту. Крім того, деякі терміни, що їх застосовує у своєму дослідженні автор, лишаються взагалі незрозумілими, як-от: «об'єктивні показники», «суб'єктивні оцінки», «суб'єктивні показники» тощо (стор. 51, 52, 57 і т. д.).

Нерівноцінними за якістю є матеріали з проблем управління, що друкуються в збірнику «Питання наукового комунізму». Деякі положення цих статей можуть викликати заперечення. Зокрема, у 25 і 26-у випусках збірника вміщені дві статті Н. М. Ямко, в яких йдеться про визначення змісту категорії «соціальне управління»²⁰. Автор пише (вип. 25, стор. 68): «...в умовах розвинутого соціалізму... політична організація суспільства переросла з диктатури пролетаріату в загальнонародну політичну організацію суспільства...» Отже, можна зробити висновок, що політична організація тотожна диктатурі пролетаріату, а це не так. Якби йшлося про державу диктатури пролетаріату (про що автор не пише), то все одно нею не вичерпується уся політична організація соціалістичного суспільства періоду диктатури пролетаріату. Вона становить одну зі складових частин останньої, яка включає і партію, і громадські організації. Незрозумілим залишається поняття «загальнонародна політична організація». Тут знову ж таки наявна підміна поняття — замість загальнонародної держави йдеться про загальнонародну політичну організацію.

У ряді статей збірника з питань науки управління поза увагою залишається те нове, що вносить в управлінські соціальні відносини сучасна науково-технічна революція, нові умови ідеологічної боротьби двох систем на сучасному етапі. Насамперед це стосується статей, в яких критикуються буржуазні концепції науки управління. Так, з'ясовуючи класовий зміст виробничого управління та управлінських відносин у сучасному буржуазному суспільстві та критикуючи концепцію «революції менеджерів», В. Я. Зиновкін²¹ об-

минає ті явища, які виникли в країнах капіталу під впливом науково-технічної революції і дістали спотворене відображення в сучасній буржуазній ідеології. Автор випустив з уваги ту обставину, що буржуазна концепція «революції менеджерів», яка з'явилася ще в 40-і роки, нині доповнюється ідеями «технологічного детермінізму», «постіндустріального суспільства». У працях Д. Белла, Дж. Гелбрейта, З. Бжезінського та ін. (про них і не згадується у зазначених статтях) положення «революції менеджерів» зазнали істотної «модернізації». Автор же посилається і піддає критиці іноземні джерела, що датуються 50-и роками, критикує ті ідеї, які нині непопулярні у самих буржуазних ідеологів.

Деякі матеріали збірника, присвячені питанням управління, мають описовий характер, не виявляють авторської позиції. Наприклад, З. В. Олійник у статті «В. І. Ленін про форми участі робітничого класу в управлінні виробництвом»²² обмежується побіжним переліком таких форм участі робітників в управлінні виробництвом, як їх залучення до адміністративного управління, виробничі наради, навчання робітників через профспілки вмінно управляти та ін. Водночас дуже важлива форма участі робітників в управлінні, на якій особливо наголошував В. І. Ленін, — робітничий контроль у перші роки Радянської влади — взагалі не згадується. У статті М. Т. Ткаченка²³ переказується план соціального розвитку трудового колективу, описаний в десятках монографій. Єдине, що долучив автор до загальновідомого — це посилання на матеріали досліджень інтересів членів трудових колективів у галузі торгівлі і громадського харчування. Але й тут не наводяться ні методика дослідження, ні тип колективів, ні навіть їхня «географія».

Настів час істотно поліпшити якість літератури з питань управління соціальними процесами. Вона має порушувати актуальні проблеми, містити авторські рекомендації щодо їх розв'язання, а не зводиться

стві. 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 25; Його ж: Буржуазно-апологетична сутність і теоретична неспроможність концепції «революції менеджерів». 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 26; Його ж: Деякі ідеологічні аспекти менеджеризму в сучасній буржуазній доктрині «людських відносин». 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 27.

²² Олійник З. В. В. І. Ленін про форми участі робітничого класу в управлінні виробництвом. 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 26.

²³ Ткаченко М. Т. Управління соціальним розвитком трудового колективу. 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 27.

²⁰ Ямко Н. М. До питання про співвідношення категорій «управління», «політика», «керівництво». 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 25. К., 1974; Йі ж: До питання про зміст категорії «соціальне управління». 36.: Питання наукового комунізму. Вип. 26. К., 1974.

²¹ Зиновкін В. Я. Класовий зміст виробничого управління та управлінських відносин у сучасному буржуазному суспіль-

до цитування і компліятивного переказу загальновідомого. Редакціям і видавництвам належить посилити вимогливість до праць з проблем управління і підвищити рівень їх рецензування.

Потребують більшої уваги суспільство-знавців методологічні основи науки управління. У республіці ще не створено праць, де б розглядалися гносеологічні, історичні, технічні та соціальні аспекти управління в їх цілісності та взаємозв'язку. Недостатньо досліджені філософські та соціологічні проблеми управління праці, соціально-психологічні та соціологічні питання створеної нині у республіці РАСУ. Управління соціальними процесами вивчається у відриві від питань суспільної прогностики, хоч, як відомо, соціальний прогноз є невід'ємним елементом управлінського циклу. Можна назвати лише кілька праць, в яких управління соціальними процесами розглядається у єдності з соціальним прогнозуванням²⁴. Ефект управління тим більший, чим більше воно діагностичне і прогнозує. Тому й дослідження проблем управління повинні бути не стільки фіксацією нинішнього стану соціальних процесів, скільки передбаченням і виробленням шляхів їх дальшого розвитку. Сучасний рівень розвитку соціалістичного суспільства потребує комплексного підходу до проблем управління.

XXIV з'їзд КПРС поставив завдання органічно поєднати економічне планування з розробкою планів соціального розвитку колективів, економічні показники їх діяльності — із соціальними. У республіці складені плани соціального розвитку областей, міст, районів, трудових колективів. Нагромаджений певний позитивний досвід²⁵. Зокрема, широко відомі плани соціального розвитку підприємств і окремих районів Львова і Харкова²⁶. Вони визначають конкретні перспективи соціального, ідеологічного та економічного розвитку колективів, охоплюють соціальну і кваліфіка-

ційну структуру населення, умови його праці, матеріальний добробут і житлові умови, проблеми комуністичного виховання і удосконалення особистості. Ці плани відповідають актуальній потребі розробляти типові методику планування у згоді з економічним, соціальним та ідеологічним розвитком області, району, міста, колективу.

Десята п'ятирічка буде п'ятирічкою якості і ефективності, тому таке комплексне планування в масштабі всієї республіки покликане сприяти дальшому підвищенню продуктивності праці, вдосконаленню соціально-економічних відносин. Узагальнити набутий в республіці досвід розробки планів соціального розвитку — важливе завдання науковців-соціологів. Це була б справді діюва допомога численним соціологічним службам заводів, соціологічним комісіям партійних комітетів республіки.

Чимало праць з питань управління, виданих на Україні, присвячені проблемі трудового колективу. Трудові колективи — основні ланки соціалістичного суспільства. Саме тут відбувається боротьба за підвищення трудової і суспільної активності радянських людей, формуються нові, соціалістичні риси особистості, утверджуються норми і цінності радянського способу життя. Нині у країні налічується близько двох мільйонів трудових колективів, у яких об'єднані понад 130 мільйонів трудящих. Зростання ролі трудових колективів у соціальному управлінні було відзначено на XXIV з'їзді КПРС. Соціалістичне суспільство покладає на трудові колективи як виробничі, господарські, так і соціальні функції — формування в колективах соціалістичних суспільних відносин, виховання нової людини.

У дослідженнях з питання про методи управління соціальним розвитком виробничих колективів зазначається, що ці методи за своїм характером є соціологічними і психологічними, бо їх вплив спрямований саме на соціальні і психологічні відносини в колективі. Особливо підкреслюється, що колектив — не тільки місце праці, а й справжня школа комуністичного виховання людей.

Успіх соціального управління колективом значною мірою залежить від керівника. Нині він має бути і організатором виробництва, і політичним вихователем, і соціальним психологом, володіти знаннями в галузі соціології, педагогіки, етики, економіки. Дослідження проблем, пов'язаних із підбором, розстановкою керівних кадрів, вихованням у них високих ділових і політичних якостей — важливе завдання соці-

²⁴ КПСС и современная научно-техническая революция. К., 1974; Косолапов В. В. Горизонты XX века. М., 1973.

²⁵ Чумаченко Н. Г. Опыт работы по социальному планированию коллективов, районов, городов и областей Украинской ССР. Донецьк, 1973; Проблемы социального развития городов и предприятий. Донецьк, 1973; Комплексный план экономического и социального развития м. Луцька на 1971—1975 рр. Луцьк, 1973; Комплексный план социального развития Ильичевского района на 1971—1975 гг. Жданов, 1971; Комплексный план экономического и социального развития г. Винницы на 1971—1975 гг. Винница, 1972.

²⁶ Методика планирования социального развития коллектива промышленного предприятия (на примере производственно-технического объединения «Электрон»). К., 1972; Комплексный план социально-экономического развития Ленинского района

м. Львова на 1971—1975 рр. Львів, 1972; Комплексный план социального развития Орджоникидзевского района м. Харкова на 1971—1975 рр. Харків, 1971; Комплексный план социально-экономического развития Киевского района г. Харькова на 1971—1975 гг. Харків, 1972.

лістичної науки управління. Певною мірою ці питання вже дістали відображення у літературі²⁷.

XXIV з'їзд КПРС розробив програму вдосконалення соціального управління. На з'їзді було підкреслено, що це питання є вузловим в економічній політиці партії. За роки дев'ятої п'ятирічки створена своєрідна «індустрія управління», оснащена електронно-обчислювальною технікою. У ній зайняті сотні тисяч висококваліфікованих спеціалістів. Уперше в нашій країні створена загальнодержавна система економічної освіти трудящих. Успішно функціонує загальнодержавна система підготовки і підвищення кваліфікації керівних кадрів. Зріс рівень наукової обґрунтованості планів. У різних галузях народного господарства здійснюється перехід на дво- і триланкову систему управління виробництвом, створені сотні об'єднань. Проте дедалі ширші масштаби комуністичного будівництва, ті нові горизонти, що їх відкрив перед радянським народом XXV з'їзд партії, висувають вимогу дальшого вдосконалення управління. У проєкті ЦК КПРС до XXV з'їзду КПРС зазначається необхідність «посилити комплексний вплив плану, економічних підойм і стиму-

лів, усієї системи управління на розвиток виробництва, підвищення його ефективності і поліпшення якості продукції»²⁸.

Отож, перед суспільними науками, покликаними сприяти своїми розробками і рекомендаціями посиленню ефективності управлінської діяльності КПРС, Радянської держави, постають нові важливі завдання. Дослідження у галузі соціалістичної науки управління, що спираються на методологічні принципи марксизму-ленізму, — діалектичного та історичного матеріалізму, марксистської політичної економії, теорії наукового комунізму — дедалі більше набувають характеру не тільки аналітичних, але й діагностичних і прогнозуючих, усе помітніше перетворюються на активний чинник інтенсифікації суспільного виробництва.

Система управління соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства спрямована на формування гармонійно і всебічно розвиненої особистості, на реалізацію комуністичних ідеалів. Вона забезпечує поєднання соціально-політичних перетворень з науково-технічним прогресом, сприяє поліпшенню якісних показників радянської економіки, побудові матеріально-технічної бази комунізму, вдосконаленню суспільних відносин.

СЕКТОР НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ
ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ
ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ПРИ ЦК КПРС

²⁷ Назимов И. Н. Профессиональная ориентация и профотбор как фактор повышения эффективности труда управленческих кадров. К., 1973; Згурський В. А., Бочаров К. Я. Наукотехнічний прогрес і командир виробництва. К., 1973; Зростання ролі наукового керівництва суспільними процесами в період будівництва комунізму. К., 1973; Грищенко К. К., Сакада М. О. Колектив, керівник, управління. К., 1974.

²⁸ Проєкт ЦК КПРС до XXV з'їзду. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, стор. 18.

Актуальні питання теорії і практики естетики

Вийшли у світ «Проблеми естетики» А. Єгорова¹. Книжка складається із десяти статей, присвячених важливим питанням марксистсько-ленінської естетики: предметові та завданням естетики як науки, теоретичним питанням методу соціалістичного реалізму, прогресу в художній творчості, національним особливостям мистецтва і розвитку національних художніх культур в СРСР, ролі мистецтва в епоху сучасної науково-технічної революції, критичі буржуазних і ревізіоністських концепцій творчості. Написані в різний час, протягом мабуть чи не півтора десятиріччя, статті охоплюють велике коло найрізноманітніших питань і, здавалось би, уже тим самим прирікають книжку на тематичну строкатість, стильовий різнобіг, композиційну недосконалість. Насправді ж вона створює враження композиційно стрункого, логічно послідовного і глибоко наукового дослідження. Цієї цілісності праці надає методологія дослідження, заснована на принципах марксистсько-ленінського підходу до вивчення естетичних явищ.

Автор розкриває життєвість марксистсько-ленінської естетики, її величезне значення для розвитку прогресивного мистецтва, її революціонізувальний, життєстверджуючий вплив на діяльність людей в сучасному світі. А. Єгоров переконливо доводить, що тільки з появою марксизму естетика змогла стати цільною системою наукових поглядів, вільних від усіляких містичних і ідеалістичних нашарувань. Марксизм-ленінізм, застосувавши матеріалістичну діалектику до пізнання естетичних явищ, показує надзвичайну силу духовного впливу мистецтва на людей, послідовно науково пояснює закономірності художньої творчості, її специфіку і зв'язок з іншими суспільними явищами.

У своїх дослідженнях автор виходить із ленінського положення про те, що комуністи у питаннях мистецтва повинні стояти на чітких класово-партійних позиціях. Їхній прями́й обов'язок — допомогти усім художникам знайти правильну дорогу в житті і в мистецтві, поєднуючи високу ідейну і художню вимогливість з чуйним і турботливим ставленням до художника, його таланту. «Але при цьому жодні ком-

проміси в галузі ідеології неприпустимі... Ми за принципову гнучку тактику і водночас проти еклектики в теорії, в ідеології. Ми прихильники цільного марксистсько-ленінського світогляду. Виступаючи за людину, проти хибних ідей і концепцій, ми ніде і ніколи не можемо здавати своїх ідеологічних позицій, поступатися принципами марксизму-ленінізму» (стор. 27).

Відповідно до цих вимог автор розв'язує питання про предмет і суспільне призначення марксистсько-ленінської естетики в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, на завершальному етапі культурної революції, яка, за цілком справедливим його зауваженням, зовсім не зводиться до ліквідації неписьменності і створення народної інтелігенції. Саме в процесі і внаслідок культурної революції формуються основи естетичної культури комунізму, що передбачає всебічний і гармонійний розвиток людини, її високу художню свідомість, вміння на практиці втілювати свій суспільно-естетичний ідеал: у праці, у відносинах з іншими людьми тощо. Виходячи з того, що в нашій країні суспільна практика, формуючи соціалістичну художню свідомість народу, ґрунтується на соціалістичних виробничих відносинах, дослідник висуває важливе положення про те, що «в сучасних умовах естетика може і повинна сміливо проникати у всі сфери суспільного життя, в тому числі і в матеріальне виробництво, науково-технічну творчість і побут» (стор. 39).

Такий підхід до розуміння завдань естетичної науки помітно збагачує її предмет, диференціює галузі та розділи. Донині естетика займалася здебільшого дослідженням проблем художньої творчості, мистецтва, іноді навіть вважалося, що ніякі інші різновиди діяльності не мають повноцінного естетичного значення. Суспільна практика розвинутого соціалізму ставить питання про те, що естетична наука може і повинна поряд із мистецтвом досліджувати усі різновиди суспільно корисної праці, в яких, хай і різною мірою, але неодмінно виявляються естетичні відношення людини до дійсності. «Суть питання, — підкреслює А. Єгоров, — не в тому, де більше і де менше виявляється краса, а в тому, як створити умови для найповнішого її прояву, чи то у сфері матеріального виробництва, чи якійсь іншій сфері» (стор. 41). Отже, збагачується зміст і призначення естетики, характер її

¹ Єгоров А. Г. Проблемы эстетики. М., 1974. 415 стор.

зв'язків із дійсністю. Йдеться, таким чином, про активне, творче втілення науки естетики в життя, у практику комуністичного будівництва, про «запровадження досягнень естетики у матеріальне виробництво» (стор. 105). Автор робить досить важливе узагальнення: «Естетика праці дедалі більше проникає у свідомість мільйонів передових робітників і всіх інших трудящих нашої країни, які дивляться на свою працю, як на натхненну творчість» (стор. 46). У зв'язку з цим сталися істотні зміни і в кадрах радянських естетиків. Поряд із збільшенням кількості учених, що продовжують вивчати закономірності розвитку мистецтва, у нас все більше міцніє заїгн тих естетиків, яких прийнято називати естетиками-виробничниками. Їхніми зусиллями створюється зовсім нова галузь науки естетики, яку, як гадає автор, «мабуть, правильно було б назвати естетикою соціалістичної, комуністичної праці» (стор. 46). Головний предмет естетики праці, на думку дослідника,— специфіка вияву в праці естетичних здібностей людини як головної продуктивної сили. Цього ж стосується і питання про естетичну сторону процесів перетворення матеріально-предметного середовища, створення цінностей культури за законами краси. «Одне слово— йдеться про естетичні якості суспільної праці і її результатів, що викликають естетичні почуття людей у даних соціально-історичних умовах» (стор. 95). Мета нової галузі єдиної марксистсько-ленінської естетики— сприяти зміцненню і розвитку творчих принципів у праці, духовно-емоційному збагаченню особи.

Народна художня самодіяльність— ось ще одна сфера докладання зусиль естетичної науки. Підкреслюючи важливість дослідження цієї галузі естетичних відношень людини до дійсності, автор вказує на величезне суспільне значення художньої самодіяльності, яка, організуючи культурне дозвілля великої маси людей, відіграє важливу роль у формуванні в них засобами мистецтва комуністичної ідейності, почуття колективізму, високого усвідомлення суспільного обов'язку. Прилучаючи людину до мистецтва, художня самодіяльність не тільки сприяє зростанню її загальної культури, але й допомагає виробляти творче ставлення до своєї основної професії, до своєї праці, знаходити і розуміти її поезію і радість.

Зростаюча роль літератури і мистецтва у справі комуністичного виховання трудящих відзначена у рішеннях XXIV з'їзду партії. Тому зосередження уваги естетики на питаннях розвитку естетичних відношень безпосередньо у побуті і на виробництві ніякою мірою не означає згортання роботи в галузі вивчення мистецтва. Навпаки, марксистсько-ленінська естетика покликана науково осмислювати і розкривати перед усім світом новаторську природу соціалістичного реалізму, способи і можливості його дальшого удосконалення. До-

слідження цих питань становить, мабуть, головний зміст рецензованої книжки.

Центральним поняттям, керівним принципом у дослідженні мистецтва для автора є категорія загально-естетичного ідеалу комунізму, під яким розуміється «сукупність естетичних поглядів і уявлень людей про те, яким має бути життя згідно з марксистсько-ленінським світоглядом, що є з погляду комунізму прекрасним, величним» (стор. 48). Суспільно-естетичний ідеал комунізму, на думку А. Єгоров, — це насамперед той критерій, «яким керується людина у пізнанні і тлумаченні прекрасного в дійсності, тобто в природі і суспільстві, у сфері художньої, наукової, конструкторсько-технічної творчості, у всій трудовій діяльності людей, у їх моральній поведінці і устремліннях» (стор. 49). З цих позицій автор підходить до оцінки художньої творчості, соціальної природи мистецтва, його специфіки, місця і ролі в суспільному житті, особливо в умовах сучасної науково-технічної революції. Характеризуючи місце і роль мистецтва в суспільному житті в умовах науково-технічної революції, А. Єгоров справедливо твердить, що коли ми хочемо «зрозуміти значення науково-технічної революції і її вплив на естетичну свідомість людей, на розвиток мистецтва в сучасних умовах, ми повинні перейти зі сфери науково-технічної у галузь соціальних відносин» (стор. 126). У зв'язку з цим автор полемізує з деякими радянськими естетиками, які допускають односторонній, поверховий розгляд впливу науково-технічної революції на мистецтво (стор. 145—148). При цьому існують твердження, нібито мистецтво не має «функціонального призначення в суспільстві» і що в цьому, мовляв, полягає відмінність живопису, музики, поезії від цінностей матеріальної культури.

А. Єгоров категорично виступає також проти отождолення мистецтва з матеріальним виробництвом і спроби встановити безпосередню причинно-наслідкову залежність мистецтва від рівня розвитку продуктивних сил, підкреслюючи, що мистецтво — «елемент духовної культури» (стор. 180). Ключовою щодо цього є думка про діалектичну складність і суперечність мистецтва як суспільного феномена: «Воно, будучи елементом культури, завжди існує у матеріальній формі, але вирішальне значення в ньому належить емоційно-духовному змісту» (стор. 375). Згідно з цим саме ідейний зміст творів мистецтва, ідеологічна спрямованість різних естетичних концепцій і теорій насамперед цікавить автора.

Обстоюючи принципи ленінської теорії відображення як єдиної наукової основи у з'ясуванні гносеологічних функцій мистецтва, А. Єгоров піддає аргументованій критиці основні ідеалістичні і суб'єктивістські естетичні теорії: ірраціоналізм, інтуїтивізм, фрейдизм, екзистенціалізм. Автор показує, що всі вони так чи інакше спекулюють на

складності і суперечливості естетичного пізнання, намагаючись прикрити плісеологічною схоластикою буржуазні ідеї у сфері естетики. Справедливо вбачаючи в естетичному плюралізмі приховану форму плюралізму політичного, автор небезпідставно застерігає працівників літератури і мистецтва від творчого схилиння перед представниками буржуазного мистецтва: епігони, відзначає А. Єгоров, «запозичуючи композиційні прийоми і образотворчі засоби, вільно чи невільно переносять у свою творчість і елементи ідеології, чужої нашому суспільству» (стор. 84).

Невимогливість художника до своєї творчості може призвести до помилкових художніх рішень, узагальнень. Особливо це стосується такої важливої і складної сфери як національна своєрідність мистецтва. Тут помилки частіше за все пов'язані з ототожненням національної самобутності і національної замкненості, хоча це зовсім різні явища. «Мистецтво виростає із життя, а не із традиції,— пише А. Єгоров.— Внаслідок цього певні моменти і прийоми побудови образів, а також низка жанрів, які колись були живою тенденцією художньої творчості народів, тепер перетворилися в оковані чи зовсім відмерлі, відживши свій вік. І насамперед це ті, які пов'язані з забобонами. Зрозуміло, що рабське наслідування минулому, механічне, некритичне використання давніх елементів національної традиції не обцяє нічого доброго. Це стосується і форми, бо прийоми і способи побудови художнього образу, притаманні мистецтву певного народу,— лише засіб вираження змісту, породженого в кінцевому підсумку умовами суспільного буття народу» (стор. 290).

Нині в СРСР відбувається процес зближення і всебічного збагачення націй і національних художніх культур. Але це зовсім не означає зникнення їх національних особливостей. Навпаки, процес інтернаціоналізації відбувається внаслідок розквіту усіх націй і їхніх культур. Інтернаціональне лише те, що є здобутком усього багатонаціонального народу: тільки соціалістичне за своїм характером і змістом. «Мало бачити розмаїття національних барв у радянському мистецтві — треба відчувати і розуміти соціалістичну природу цього розмаїття» (стор. 295). Потрібно навчитись дивитись на явища кризи призму інтернаціонального досвіду. Так, кожний твір мистецтва, що має загальносоюзне значення, є водночас і національним, але не всякий національний твір набуває загальносоюзного резонансу, стає фактором інтернаціональним. Безперечно, в цьому є

суперечність, але ця суперечність діалектична, життєва, викликана окладною епохою, її відмінними особливостями: «в епоху соціалізму національні спільності перестають бути єдиною формою розвитку: поряд з ними у нас зростає і міцніє нова історична спільність людей, інтернаціональна за своєю суттю, економічна і духовна спільність, втілена в єдиному багатонаціональному радянському народові, що не знає класових і національних антагонізмів» (стор. 302—303).

Саме тому наша інтернаціональна художня культура, будучи багатонаціональною, становить цільний соціально-духовний організм. Він функціонує за своїми законами, які визначають формування культури у руслі єдиного творчого методу — соціалістичного реалізму. «Соціалістичний реалізм,— підкреслює автор,— не можна зрозуміти у статичі; він перебуває у безперервному розвитку, причому процес цей охоплює як його зміст, так і його форму» (стор. 56). Водночас, як зазначає А. Єгоров, недосить бачити розвиток соціалістичного реалізму, його зміни. Треба усвідомлювати, що ці зміни, цей розвиток відбувається згідно з певними принципами, «які у своїй основі зберігають сталість і тому мають загальне значення» (стор. 390). За всіх змін, які спостерігаються в процесі розвитку мистецтва соціалістичного реалізму, його методу разом із життям, зростанням культури, естетичної свідомості і художніх потреб народу, в ньому є щось усталене. Це — «принципи художньо-образного пізнання життя в його корінних основах, об'єктивні закони розвитку соціалістичного мистецтва, які своєрідно виявляються у творчості різних художників і в різні періоди у тих чи інших видах мистецтва, в індивідуальних стилях, жанрах» (стор. 390).

Об'єктивність і наукова ґрунтовність вивчення питань, органічне поєднання теоретичного аналізу з використанням конкретного матеріалу сучасної художньої практики, історизм у підході до вивчення і оцінки явищ мистецтва і його теорії, непримиренність до будь-яких проявів чужої соціалістичної ідеології і конструктивний підхід до розв'язання насущних проблем естетичного і художнього розвитку нашого суспільства на етапі зрілого соціалізму — ось головні риси методології, що забезпечує успіх досліднику. Рецензована книжка є значним вкладом у колективну творчу працю радянських учених в галузі марксистсько-ленінської естетики, розробку її актуальних проблем.

С. Д. БЕЗКЛУБЕНКО

Критика інтуїтивізму сучасної буржуазної філософії

Характерною рисою сучасної буржуазної антропологічної філософії є заперечення раціональних форм наукового пізнання, можливості досягнути дійсність науково-теоретичними засобами. Замість раціонально-логічних систем теоретичного освоєння світу, що були характерні для класичної буржуазної філософії, висувається опис індивідуального досвіду особистості. Відбувається своєрідне зміщення акценту з усвідомлених, раціональних форм діяльності людини на несвідомі емоційно-психологічні стани. На рівні філософських теорій це виявляється, зокрема, в тому, що сфера пізнання і його засоби зводяться до ірраціоналістично витлумаченої інтуїції.

Критичний аналіз джерел сучасного інтуїтивізму, його соціально-історичних та ідейно-теоретичних передумов є предметом дослідження монографії В. В. Ляха¹. Тема, обрана автором, актуальна. Всебічна її розробка з діалектико-матеріалістичних позицій має важливе світоглядне і методологічне значення для критики буржуазної ідеології, оскільки звернення до інтуїції, її антропологічне, антинаукове тлумачення відігравали важливу роль у становленні ірраціоналістичної традиції сучасної буржуазної філософії.

У монографії піддано критиці феноменологічну теорію свідомості Е. Гуссерля, інтуїтивістську методологію екзистенціалізму, розглянуто специфіку проявів інтуїтивізму в буржуазній філософії періоду загальної кризи капіталізму.

Перший розділ присвячується розкриттю поглядів Декарта, Спінози, Локка, Лейбніца, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля на місце інтуїції в пізнанні. Аналізуючи генезис уявлень про інтуїцію в системах цих мислителів, В. В. Лях підкреслює загальну раціоналістичну спрямованість концепцій інтуїції у філософії нового часу і в класичній німецькій філософії, як одного з засобів обгрунтування наукового знання, творчої активності свідомості суб'єкта, як важливу проблему домарксистської гносеології. Автор відзначає ту обставину, що сутність інтуїції як специфічної пізнавальної та орієнтаційної здатності, її соціально-історичне походження не розкриті жодним із згаданих філософів. Саме тому вони приходять до абстрактно-ідеалістичного, апріористичного, позаісторичного тлумачення інтуїції. Залишається нерозкритим той гносеологічний і соціальний смисл, який містила в собі здатність інтелекту безпосередньо споглядати адекватні істини (стор. 10; 19; 31—32).

Спинимося докладніше на дослідженні В. В. Ляхом концепцій інтуїції в класич-

ній німецькій філософії, зокрема — у філософській системі Шеллінга. Автор ґрунтовно аналізує переважно «Систему трансцендентального ідеалізму». На нашу думку, заслуговують на увагу і пізніші періоди ідейної еволюції Шеллінга — філософія тотожності, а також так звана «позитивна» філософія (філософія міфології та одкровення), де Шеллінг повністю переходить на позиції ірраціоналістичного інтуїтивізму і пориває, по суті, з раціоналістичною традицією просвітництва та класичної німецької філософії. Останній період філософського розвитку Шеллінга є однією з перших в історії філософії спроб концептуально оформити ірраціоналізм на міфологічно-релігійній основі. Це ж стосується і так званих романтиків, умонастрої яких Шеллінг релізував у філософській формі. Якщо в період створення «Системи трансцендентального ідеалізму» у Шеллінга в тлумаченні інтуїції переважали елементи раціоналізму, то в пізніші періоди на перший план виступають ірраціоналістичні мотиви, теософія, міфологічно-релігійна містика. Названі мотиви певною мірою характерні і для філософії Фіхте. Творчості пізнього Шеллінга притаманні також деякі тенденції (положення про ірраціональність основи світу, про інтуїцію як засіб її досягнення, про «досвід» одкровення, за допомогою якого нібито розкривається буття бога та ін.), що стають провідними в буржуазній філософії другої половини ХІХ — початку ХХ ст., особливо в екзистенціалізмі.

В. В. Лях здебільшого констатує наявність у системі Шеллінга «елементів алогізму», «містичних відтінків» (стор. 20—21; 31), а у творчості Фіхте — ідей «філософії життя», що були підхоплені представниками ірраціоналістичного інтуїтивізму. Проте аналіз причин звернення Фіхте і Шеллінга до ірраціоналізму у монографії представлено не всебічно. Гадаємо, що розглядаючи концепції інтуїції у філософії просвітництва, слід було здійснити критичний аналіз поглядів Б. Паскаля, який виступав опонентом просвітницького раціоналізму з релігійно-містичних позицій. Доцільно було б розкрити також і погляди І. Гамана та Ф. Якобі, які намагались протиставити раціоналізму просвітництва інтуїтивізм, філософію «почуття і віри» тощо.

На закінчення першого розділу монографії В. В. Лях робить цілком правильний висновок про те, що провідною тенденцією концепції інтуїції у просвітництві та класичній німецькій філософії є розкриття її гносеологічних функцій, розгляд її як такої пізнавальної здатності, яка становить один із засобів здобуття нового знання. Тлумачення інтуїції здебільшого позбавлене тут того ірраціонально-містичного забарвлення, яке стає характерним для дальшого розвитку буржуазної філософії.

¹ В. В. Лях. Критика інтуїтивізму сучасної буржуазної філософії. К., 1975, 110 стор.

У другому розділі рецензованої праці розглядається проблема інтуїції в буржуазній філософії другої половини XIX — початку XX ст. Саме у цей період починається розклад класичної буржуазної філософії на окремі школи і течії. Розкриваючи позиції А. Шопенгауера, В. Дільтея, А. Бергсона, Е. Гуссерля щодо інтуїції, В. В. Лях справедливо підкреслює, що для цих представників буржуазної філософії характерний поворот до «соціально-психологічних або так званих онтологічних проблем» (стор. 37). Така переорієнтація буржуазної філософії супроводжується відмовою від наукових методів аналізу дійсності і зверненням до ірраціоналістично витлумачених «опису», «герменевтики», «переживання». Саме на цей період припадають перші спроби концептуального оформлення ірраціоналізму як самостійної філософської течії.

На наш погляд, показуючи становлення ірраціоналістичної традиції в сучасній буржуазній філософії, автор не зовсім повно розкриває значення концепції інтуїції у цьому процесі. Він відзначає лише, що «серед інтуїтивістів не було одностайної думки щодо самого поняття інтуїції» (стор. 46), а це призводить до розходжень в тлумаченні та розумінні цієї здатності. Проте спроби концептуального оформлення ірраціоналізму тісно пов'язані саме із зверненням до інтуїції, з антинауковим, суто антропологічним тлумаченням її пізнавальних функцій.

Хоч В. В. Лях і спинається на «соціальних формах інтуїції» (стор. 52), на її зумовленості суспільно-історичним розвитком, все ж слід було глибше розкрити специфіку інтуїції як форми пізнання і орієнтації людини в світі. Послідовне осмислення сутності інтуїції з діалектико-матеріалістичних позицій сприяло б встановленню історичної типології інтуїтивізму. У рецензованій праці інтуїтивізм визначається «як різновид ірраціоналізму», як особлива філософська течія, «що обмежує можливість раціонального пізнання, протиставляючи йому споглядання, інтуїцію, інстинкт, віру, «вчуття», «розуміння» та інші різновиди нерационального пізнання» (стор. 3—4). У загальних рисах дане визначення є правильним. Проте в ньому не конкретизується, які «різновиди нерационального пізнання» мають на увазі, в чому їх своєрідність, як, наприклад, встановити відмінність між «інтуїтивістським ірраціоналізмом» та «неінтуїтивістським» його різновидами. Це позначилось, зокрема, на виборі представників ірраціоналістичного інтуїтивізму, концепції яких розглядаються в рецензованій праці. Залишається не зовсім зрозумілим той вихідний принцип, за яким аналізуються погляди саме А. Шопенгауера, В. Дільтея, А. Бергсона. З не меншими підставами, гадаємо, можна було б розкрити погляди Е. Гартмана, Ф. Ніцше, С. Кіркегора, які такою ж мірою уособлюють найхарактерніші риси сучасної буржуазної філософії, виступаючи проти класич-

ного раціоналізму, дискурсивно-логічних засобів досягнення дійсності.

Критично аналізуючи погляди В. Дільтея, автор аргументовано доводить світоглядно-методологічну неспроможність його культурно-історичної концепції, його інтуїтивістської методології, типології світоглядів, відзначаючи, що «історизм» дільтеїського типу є прикладом «ненаукового підходу до проблем історії» (стор. 40). Ідеалізм культурно-історичної концепції Дільтея спростовується вихідними принципами діалектико-матеріалістичного розуміння культурно-історичного процесу. Досить глибоко розкриваються також ірраціоналістичні світоглядно-методологічні засади інтуїтивізму А. Бергсона. Автор всебічно висвітлює реакційність, антинауковість концепції «творчої еволюції».

Розбираючи феноменологічну теорію свідомості Е. Гуссерля, автор акцентує увагу на тому, що в ній нехтується соціальний, конкретно-історичний підхід до розгляду духовного світу людини. Феноменологія та її пізніші екзистенціалістські модифікації, намагаючись «брати феномени так, як вони даються», «без переднього і заднього плану», хибують на некритичний позитивізм. Такий підхід є, по суті, спробою концептуально оформити ілюзії буденної свідомості, стерти якісні відмінності різних її формоутворень. В. В. Лях докладно розкриває соціальну обмеженість гуссерльського розуміння свідомості взагалі і інтуїції зокрема (стор. 59), вказуючи на те, що сучасна буржуазна антропологічна філософія, послугуючись феноменологічною теорією свідомості, реконструює всі хиби класичного раціоналізму, — апіоризм, ігнорування соціального походження пізнавальних здатностей людини, намагаючись усвідомити всю соціально-історичну дійсність з позицій утилітарного життєвого досвіду індивіда.

Розкриваючи ірраціоналістичне тлумачення інтуїції в феноменології Е. Гуссерля, автор показує, що саме феноменологічний метод аналізу свідомості є одним із ідейно-теоретичних джерел екзистенціалізму, погляди одного з представників якого — Ж.-П. Сартра, — критично аналізуються у третій частині рецензованої праці. З'ясувавши соціально-класові та ідейно-теоретичні джерела екзистенціалізму, В. В. Лях підкреслює, що філософи-екзистенціалісти абсолютізують відчужене становище людини в капіталістичному суспільстві, надаючи безпосереднім емоційно-психологічним реакціям індивіда самодостатнє значення. Сартр, зокрема, наслідуючи феноменологічний принцип «інтенціональності», поширює його на сферу екзистенції. Автор показує, як принцип «інтенціональності» свідомості розростається у «феноменологічній онтології» Сартра до поняття «закінченості» людини у зовнішній світ.

У монографії піддано критиці основні категорії сартрівської «онтології», такі як «в-собі-буття», «для-себе-буття», «проект», «вибір», «свобода», «ніщо» та ін. Заслуго-

вуге на увагу критичний аналіз сартрівської концепції практики. В. В. Лях показує, що Сартр тлумачить практику абстрактно-ідеалістично, лише як сигніфікаційну діяльність, тобто таку діяльність, яка водиться до позначення емоційно-психологічних ставів суб'єкта. З хибним тлумаченням «практики» як сигніфікаційної діяльності пов'язана також і концепція «розуміє» Сартра. Остання набуває суб'єктивістського, асоціального звучання, апелюючи до «допонятійних», «дологічних» засобів досягнення дійсності.

Досить вдало, як ми гадаємо, автор показує, що у тих моментах «онтології» Сартра, де розробляється концепція активності і робиться спроба розглянути: усільні відносини людей, останні набувають спотворених форм. Автор аргументовано доводить неспроможність екзистенціалістської концепції людини, зазначаючи, що Сартр звертає увагу лише на відношення між самими організаційними формами суспільства та індивідом» (стор. 98) і ігнорує при цьому провідне значення соціально-економічного базису суспільства, зверхність форм суспільної організації і форсує усільної свідомості від характеру суцільного, історично-конкретного буття люде В. В. Лях переконливо доводить, що «хтування екзистенціалізмом залежністю «рм свідомості від суцільного буття роть сартрівську методологію антинаукову. Феноменологічний метод аналізу сяє лише позірної дійсності, не розкриваючи справжніх рушійних сил суцільного розткту, залишаючи поза увагою суцільно-історичний рух людства.

Водночас відзначимо і деякі срні моменти двох останніх розділів рецьованої праці. Насамперед це стосується трдження автора про те, що філософія уссерля є вираженням кризи буржуазної ієології в методології (стор. 53). Не зовні вмотивованим, на нашу думку, є поження, що саме феноменологічна методологія «зумовила недоліки і хибн сартрівської онтології» (стор. 77). Ті хибн концепції уссерля та Сартра, на які цілком слушно вказує автор, зумовлені, очевидне лише ненауковою методологією, а більш вагомою — соціально-класовою, стоглядною позицією цих філософів.

Дещо спрощено розглядаються монографії і ідейні зв'язки уссерля та Сартра. Слід мати на увазі, що Сартр запичує у уссерля не лише феноменологічний метод аналізу свідомості, не лише його теорію інтенціональності, як це вважає В. В. Лях. Екзистенціалізм унаслідкує ту антинаукову традицію, що йде від пізнього Лллінга, Ніцше, Кіркегора; вона полягає врієнтації на донаукові форми свідомості: на безпосередній життєвий досвід індивіа і до-рефлексивні, неусвідомлювані форми його орієнтації в світі. Останні, як відомо, проголошуються в екзистенціалізмі предметом

філософського дослідження. Звернення до таких формоутворень свідомості значною мірою зумовлює інтуїтивістську методологію і ірраціоналізм антропологічної буржуазної філософії кінця XIX — першої половини XX ст. Згідно з такою орієнтацією робляться спроби проголосити історично віджили типи світоглядів (міфологію, релігію) «відповідними» абстрактно-ідеалістично витлумаченій «сутності» людини. Вищі форми соціальних стосунків людей, зокрема наука і наукові методи дослідження, проголошуються неспроможними. Підкреслимо, що такий підхід характерний не лише для екзистенціалізму, але й для феноменології уссерля, який у низці своїх праць звертається до так званого допредикативного досвіду і допредикативної здатності судження, під якими розуміє утилітарний буденний досвід особистості. У «феноменологічній онтології» Сартра такої орієнтації відповідає звернення до «непозиціональної самосвідомості» (conscience non-positionnelle (de) soi), «нететичних» суджень, або, на що переважно звертає увагу В. В. Лях, до «дорефлексивного cogito». Отже, е всі підстави твердити про те, що Сартр запичує у уссерля не лише феноменологічний метод та теорію інтенціональності, але і сам предмет дослідження — нерефлексивні форми орієнтації людини у світі, надаючи їм специфічного «екзистенціального» забарвлення.

Відзначимо ту обставину, що сартрівська концепція «розуміння» не є різновидом наукового пізнання, оскільки цінність науки взагалі заперечується екзистенціалізмом. Жодна з тих форм «світорозуміння», «світотвідчуття», до аналізу яких звертається Сартр, не може бути витлумачена гносеологічно; усі вони спрямовані проти наукового пізнання дійсності. Саме тому розгляд проблематики «феноменологічної онтології» Сартра під кутом зору гносеологічних проблем, навіть «неконцептуальних», як це робить В. В. Лях, потребує додаткового уточнення. Сартрівський аналіз «дорефлексивного cogito», непозиціональної свідомості не має жодної позитивної ваги щодо наукового пізнання світу, оскільки ці формоутворення духовного світу особистості виступають вихідним принципом для оцінки більш високих форм соціальності, зокрема — рефлексивної (свідомої), раціонально-логічної діяльності. Осягнути з таких позицій усі формоутворення свідомості, її цілісність принципово неможливо.

На закінчення скажемо, що автор у більшості випадків успішно справився з тими завданнями, що стояли перед ним. Загалом монографія написана на високому ідейно-теоретичному рівні, є певним вкладом у критику сучасної буржуазної філософії і буде з інтересом прочитана як фахівцями-філософами, так і більш широким колом читачів.

С. О. КОШАРНИЙ

Структура взаємовідносин у малих групах

Прикладна соціологія як емпірична наука, спрямована на розв'язання конкретних завдань в галузі управління соціальними процесами, не може успішно функціонувати без надійної методики і техніки вимірювання змінних, що вивчаються. Праці, присвячені цим питанням, мають важливе значення для прикладної соціології.

Нещодавно вийшла друком монографія В. І. Паніотто «Структура міжособових відносин. Методика і математичні методи дослідження»*. У ній викладаються методи вимірювання деяких соціальних характеристик структури міжособових відносин у малій соціальній групі, які надзвичайно важко піддаються квантифікації.

Автором розроблена низка оригінальних методів дослідження структури згаданих відносин. Цінним, на нашу думку, є сам підхід, застосований В. І. Паніотто, до розробки запропонованих ним методів. Він полягає у деякій формалізації структури міжособових відносин у групі, що дозволяє використати математичні методи, (зокрема, теорію графів) для описання і моделювання процесів, які відбуваються в малих групах. Не всі з поданих методів досконали, та деякі ідеї, що їх формулює автор, можуть бути використані для поліпшення цих методів.

Це стосується, зокрема, методів аналізу ситуації вибору, які можуть бути розвинуті у цілій розділ статистики, за обсягом приблизно рівний кореляційному аналізу кількісних ознак. Для введених автором коефіцієнтів можна розробити методи часткової і множинної кореляції, міри значущості, факторний аналіз та ін. Те ж саме стосується і процедури зважування соціометричних виборів, розробленої у монографії лише для одного з типів соціометричних питань — питань з необмеженою кількістю виборів без рангування за «інтенсивністю» вибору. Ідею автора можна застосовувати також для розробки методики зважування виборів, виявлених з допомогою питань інших типів.

На зважуванні соціометричних виборів ми опинимося докладніше. Звичайно в соціометрії для зважування використовується тільки одна ситуація вибору: респондент має прорангувати свої вибори, а потім дослідник надає їм довільно призначену вагу (3 — першому вибору, 2 — другому, 1 — третьому і 0 — невбраному). Такий метод має очевидні вади. Насамперед, шкала, що виникає, є порядковою, тому, якщо підходити строго, ми не маємо права здійснювати цілу низку операцій з числами: не можемо їх складати, тим ча-

сом як такі операції конче потрібні для обробки здобутих даних, наприклад, для розрахунку соціометричних індексів, визначення лідера з допомогою відшукання суми вагів одержаних виборів. Крім того, в цьому разі ми не можемо зіставляти дані різних досліджень, якщо критерій вибору хоч трохи відрізняється один від одного (а так звичайно і буває), не маємо змоги порівняти між собою два різних критерії за інтенсивністю почуття, яке вони характеризують (незалежно від критерію перший вибір дістане бал «три», другий — «два» і т. д.).

За методом, запропонованим в монографії, будеться шкала для вимірювання інтенсивності міжособових почуттів, майже вільна від зазначених вище вад. Автор звернув увагу на те, що коли дві ситуації вибору характеризують одне й те саме почуття, але різні рівні його інтенсивності, то наявне так зване включення: тих, кого вибирають у ситуації, що характеризує більш високий рівень почуття, включають також у число вибраних у ситуації, яка характеризує більш низький їх рівень (наприклад, у число тих, до кого ставляться позитивно, включають також і тих, кому симпатизують). Звідси випливає принцип імплікації, який автор формулює так: чим вища інтенсивність почуттів, тим менше людей, з якими даний член групи перебуває у відносинах з такою інтенсивністю почуттів. Отже, чим нижче середнє число виборів, тим вищий рівень інтенсивності почуття, що характеризується даною ситуацією вибору. Тому за вагу ситуації вибору можна прийняти величину, обернену щодо середнього числа виборів у цій ситуації. Такий підхід і дав змогу авторові розробити методи зважування ситуацій вибору, описаних у монографії.

Становлять інтерес також методи вивчення ситуації вибору, які є аналогом кореляційного аналізу для соціометричних питань. Одна із задач, для розв'язання яких вони призначені, — перевірка принципу включення, покладеного в основу зважування соціометричних виборів. Ці дві групи методів найбільш оригінальні і заслуговують на найвищу оцінку. Та водночас з ними пов'язані й основні вади книжки. Насамперед, недостатня увага приділена описанню способів застосування цих груп методів. Головне їх призначення — це подання інформації у вигляді графа, складеного за матеріалами емпіричного дослідження. Належало б чітко описати інструмент, для якого автором розроблені методи подання інформації, а також умови їх застосовності. З контексту зрозуміло, що методи зважування соціометричних виборів і аналог кореляційного аналізу призначені для соціометричних питань з необмеженим числом вибору; побіжно йдеться про те, що для застосування методу зважування

* Паніотто В. І. Структура межличностных отношений. Методика и математические методы исследования. К., 1974, стор. 127.

виборів потрібна гомогенність питань, включених до анкети, мимохідь автор згадує також і про те, яким чином належить робити перевірку гомогенності. Отож, читачеві доводиться відшукувати зміст сказаного автором за зауваженнями, розкиданими в різних місцях книжки, що неприпустиме в описаних умов застосовності пропонувананих методів. Адже основні помилки у застосуванні тих чи тих методів випливають саме з того, що дослідники не дотримуються умов їх застосовності: соціолог недостатньо чітко розуміє обмеження і внаслідок цього неправильно трактує здобуті ним результати. Фактично, вся полеміка з приводу застосування математичних методів у соціології, яка відбувалася декілька років тому в нашій літературі, пов'язана саме з тим, що деякі дослідники були недостатньо добре знайомі з цими методами, погано розуміли їх суть, а також умови застосовності і припускались грубих помилок у витлумаченні здобутих результатів. Гадаємо, що з огляду на це описанню обмежень, які накладаються на метод, слід було приділити особливу увагу.

Спинимось ще на одній ваді, пов'язаній з поданням інформації у вигляді зваженого графа. Автором детально розроблена доволі складна методика вимірювання інтенсивності міжособових почуттів, яка включає аналіз питань, що містяться в анкеті, за матеріалами зондажних досліджень, а також аналіз матеріалів основного дослідження, перевірку питань на гомогенність і, нарешті, зважування соціометричних виборів. У результаті цих операцій (які через свою громіздкість потребують застосування ЕОМ) дістаємо зважений граф або соціограму, де кожній стрілці, що йде від одного члена групи до іншого, приписана певна вага, яка характеризує інтенсивність почуття. Як далі використовується ця інформація? Виявляється, автор бере певний рівень інтенсивності почуття і всі вибори, рівень інтенсивності яких нижчий за нього, вважає неіснуючими, а всі вибори, інтенсивність яких вища, — такими, що мають однакову інтенсивність почуття. Всю інформацію, здобуту в результаті застосування складної методики, всі градації інтенсивності він зводить врешті-решт до двох рівнів, втрачаючи при цьому значну частину інформації, здобутої з чималими витратами праці.

Спочатку будується зважений граф, а потім він зводиться до звичайного графа — і весь матеріал наступних глав викладений з припущенням, що в нас незважений граф. Як зазначає автор, «у монографії далі мається на думці другий спосіб зображення структури групи (тобто з допомогою звичайного графа), але за бажанням можна «перекласти» текст для зважених графів (що призвело б до деякого ускладнення матеріалу)» (стор. 31). Це добре, якщо за бажанням можна «перекласти» текст для зважених графів, але виникає природне питання, чому в автора не виникло таке

бажання? Крім того, гадаємо, «перекласти» всі запропоновані автором методи не так просто, як це може здатися, і така робота фактично потребуватиме створення нових методів.

Наступна глава присвячена характеристиці структури міжособових відносин у малій групі. Відмінність підходу В. І. Папіотто до цього питання від підходу інших авторів полягає в тому, що, по-перше, для формулювання соціологічних індексів використовуються не тільки локальні характеристики вершин графа (тобто не тільки число відданих і одержаних виборів), а й характеристики структури як цілого; по-друге, автор робить особливий акцент на виділення підструктур структури міжособових відносин і пропонує ряд структур, які досі не використовувались у соціології. Заслугове на увагу сама постановка завдання виділення підструктур. Гадаємо, що це надзвичайно перспективний шлях розвитку досліджень структури міжособових відносин. Маємо звернути увагу на те, що у монографії мова йде тільки про виділення структури міжособових відносин, а не структури групи, бо автор не мав це на меті. Однак, «...щоб виділення підструктур становило інтерес для вивчення не тільки структури міжособових відносин, а й загальної структури групи, визначення підструктур повинне даватися з урахуванням усіх класів характеристик (наприклад, доцільно визначити ядро групи таким чином, щоб відобразити ступінь збігу цілей ядра групи із завданням, що стоять перед групою, ступінь збігу ціннісних орієнтацій осіб, які входять до складу ядра тощо, а не тільки і, можливо, навіть не стільки, силу міжособових відносин, що пов'язують осіб, які входять до складу ядра» (стор. 73).

На жаль, деякі з конкретних коефіцієнтів, запропонованих автором, і деякі алгоритми не витримують серйозної критики і можуть розглядатися лише як ілюстрація до підходу, викладеного в монографії. Проте частина з них може бути розвинута й успішно використана.

Врешті, остання глава присвячена моделям зміни структури міжособових відносин у часі. У цій главі, по-перше, показано, яким чином подання структури міжособових відносин може бути застосоване для описання її динаміки, по-друге, запропоновані деякі методологічні принципи моделювання. Великий інтерес становлять також методи перевірки відповідності моделей дійсності. Сфера застосування моделей, описаних у книжці, може бути дуже широкою. Особливо цікаві моделі, які пов'язують структуру міжособових відносин з іншими характеристиками малої групи, зокрема модель, яка пов'язує ціннісні орієнтації із структурою міжособових відносин. Така модель може бути використана для вивчення механізму формування установки.

І ще — про назву монографії. Після ознайомлення з книжкою загалом вона (наз-

ва) викликає подив. Фактично автор користується поняттям «структура взаємовідносин у малій соціальній групі», а не поняттям «структура міжособових відносин». Як не дивно, у монографії, присвяченій структурі міжособових відносин, відсутнє чітке визначення цього поняття. Автор лише зазначає, що воно вужче, ніж поняття структури взаємовідносин, що міжособові відносини є різновидом взаємовідносин (стор. 12). Отже, взаємовідносини розуміються дуже широко, і хоча автор обмежується бінарними відносинами, поняття продовжує лишатися дуже широким, зокрема до взаємовідносин належать різні несубстанціональні відношення (наприклад, стаж члена групи А вищий за стаж члена групи Б). Справді, оскільки такого роду взаємовідносини можуть бути подані у вигляді графа, до них застосовні деякі методи,

запропоновані у монографії. Але з огляду на те, що дефініція в даному контексті дається для визначення меж застосовності методів, — використання поняття «структура взаємовідносин» видається виправданою.

Але навіщо в такому разі давати книжці назву «Структура міжособових відносин», а не «Структура взаємовідносин»?

Крім зазначених, у монографії є низка дрібних вад (не зовсім вдалі назви деяких коефіцієнтів — стор. 34; стилістично ускладнене описання коефіцієнтів, для яких достатньо формули — стор. 58, 59, 62; неповнота класифікації ознак — стор. 33 та ін.).

Загалом же праця, безперечно, є істотним внеском у розвиток методів дослідження малих груп.

В. С. МАКСИМЕНКО

Наші автори

- МОКЛЯК**
Микола Миколайович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СИРЦОВ**
Микола Георгійович — доктор філософських наук, доцент кафедри наукового комунізму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- ТКАЧЕНКО**
Іван Гурійович — кандидат педагогічних наук, заслужений вчитель УРСР, Герой Соціалістичної Праці, директор Богданівської середньої школи Кіровоградської області
- ЛОЙ**
Анатолій Миколайович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- НІКІТИНА**
Алла Геннадіївна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР
- ХРАМОВА**
Вікторія Львівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ВОЙТКО**
Віталій Іванович — доктор філософських наук, професор, директор Науково-дослідного інституту психології УРСР
- БАЛЛ**
Георгій Олексійович — кандидат технічних наук, завідувач лабораторією програмованого навчання Науково-дослідного інституту психології УРСР
- ЛИСЕНКО**
Микола Федорович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Херсонського сільськогосподарського інституту
- КУРЧИКОВ**
Леонід Миколайович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Одеського політехнічного інституту
- ВОЛОВИЧ**
Володимир Ілліч — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ФІНОГЕЄВ**
Степан Герасимович — кандидат історичних наук, доцент кафедри наукового комунізму Київського державного університету
- ПАЗЕНОК**
Віктор Сергійович — кандидат філософських наук, завідувач кафедри наукового комунізму Вищої партійної школи при ЦК Компартії України
- КРАВЧЕНКО**
Валерій Петрович — співробітник Республіканської ради з науково-дослідної роботи студентів
- МІТІН**
Олександр Миколайович — кандидат філософських наук, доцент Харківського сільськогосподарського інституту

Редакційна колегія

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4,
редакція журналу «Філософська думка».

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор П. О. Пляшков

БФ 07825. Здано до складання 18.XI 1975 р. Підписано до друку 27.I 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 11,9. Облік.-вид. арк. 12,19. Тираж 2400. Зам. К-216.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда». 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.
«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 1, 1976 г. (На українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Типография изд-ва «Київська правда». 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

До уваги авторів!

ГОСТом 19698—74 «Рукопис авторський для видання», введеним Державним Комітетом стандартів Ради Міністрів СРСР з 1.1 1975 р., встановлені головні вимоги до технічного оформлення авторського рукопису.

Загальні вимоги. До авторського рукопису входять: основний текст твору, тексти обкладинки і титульної сторінки, ілюстраційний матеріал, підписи до ілюстрацій, необхідні елементи довідкового апарата.

Рукопис надається автором комплектно, в розширеному вигляді, у двох примірниках, пропагінований з першої до останньої сторінки. Обидва примірники рукопису підписуються автором.

У рукописі автор повинен: підкреслити коректурними знаками згідно з ГОСТом 16347—70 «Знаки коректурні» всі виділені букви, слова і речення; розмітити формули і окремі символи, вказати індекси, показники степеня, букви латинського, грецького чи готичного алфавітів; показати підпорядкованість заголовків і підзаголовків; на полях рукопису проставити номери таблиць, надрукованих на окремих сторінках, і ілюстрацій проти того місця тексту, де потрібно їх заверстати.

Текст авторського рукопису. Текст друкується на машинці з чітким очком літер через чорну стрічку, через два інтервали, на одній стороні аркуша білого паперу форматом А₄ (21×30 см). На сторінці рукопису — не більше 30 рядків, кожен із яких має містити не більше 60 знаків разом з міжслівними інтервалами. Поля сторінок: ліве — 25, верхнє — 20, праве — 10, нижнє — 25 мм. Заголовки і підзаголовки слід відділити від основного тексту зверху і знизу трьома інтервалами, друкувати малими літерами. Розмір абзацного відступу має дорівнювати трьом ударам друкарської машинки.

Припускається вписування в текст (чорнилом чи пастою чорного кольору) математичних і хімічних формул, спеціальних і транскрипційних знаків, букв рідко застосовуваних алфавітів, а також букв і текстів на мовах, що не мають алфавітів у друкарських машинках.

Усі цитати мають бути звірені автором з джерелами і приведені в дотриманням орфографії, пунктуації і виділення (курсив, розрядка та ін.) джерела. Цитати із праць основоположників марксизму-ленінізму повинні наводитися тільки з першоджерел.

Посилання друкувати через два інтервали внизу стрічки під основним текстом і відділяти від нього рисою.

Таблиці. Друкують на окремих сторінках, вкладають у відповідні місця рукопису і включають в загальну пагінацію. У тексті рукопису мають бути посилання на таблиці.

Посилання і примітки до таблиць друкують під таблицями.

Формули. Друкуються (випиуються) чітко. Її взаємне розміщення і розміри символів, знаків і індексів у них повинні відповідати змісту формули. Посилання до формул позначають тільки зірочками.

Ілюстраційний матеріал. Шпирхові зображення (схеми, рисунки та ін.) треба виконувати на білому папері, міліметровці чи кальці, на одній стороні аркуша. Усі ілюстрації мають бути пронумеровані у послідовності, що відповідає згадуванню їх у рукописі, і номерами прив'язані до підрисункових підписів.

Виправлення в тексті. Виправлення робляться чітко, безпосередньо над текстом, який виправляється, чи замість нього. Виправлення, що вносяться від руки, робляться тільки чорнилом чи пастою чорного кольору. На сторінці тексту припускається не більше п'яти виправлень.

Вставки друкують на білому папері, підклеюють до відповідних сторінок чи вклеюють у них, розрізуючи сторінку. Припускається не більше двох сторінок зі вставками на 10 машинописних сторінках. На сторінці рукопису допускається одна вставка.

Рукописи, технічне оформлення яких не відповідає вимогам ГОСТу 19698—74, до видання не приймаються.

Консультації можна дістати в Бюро стандартизації видавництва «Наукова думка» (Київ, вул. Репіна, 3, III поверх, кімн. № 37, тел. 24-40-48).